

**T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**VIII. - XII. YÜZYILLAR ARASINDA MÂVERÂÜNNEHİR'DE KURULAN
DEVLETLERİN SOSYAL VE İDARİ YAPISI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sinan ŞAHİN

Tarih Anabilim Dalı

Genel Türk Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Aydın USTA

KASIM 2019

**T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**VIII. - XII. YÜZYILLAR ARASINDA MÂVERÂÜNNEHİR'DE KURULAN
DEVLETLERİN SOSYAL VE İDARİ YAPISI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sinan ŞAHİN

Tarih Anabilim Dalı

Genel Türk Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Aydın USTA

KASIM 2019

Sinan ŞAHİN tarafından hazırlanan *VIII. - XII. Yüzyıllar Arasında Maveraiünnehir'de Kurulan Devletlerin Sosyal ve İdarî Yapısı* adlı bu tezin Yüksek Lisans tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Aydın USTA

Tez Yöneticisi

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Aydın USTA

Üye : Prof. Dr. İsmail G. Özgüdenli

Üye : Dr. Öğr. Üy. Gülşeren Ceceli Durson

Üye : _____

Üye : _____

Bu tez, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kurallarına uygundur.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal BilimlerEnstitüsü tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- ve bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

Sinan SAHİTİ
Sinan Sahiti

VIII. - XII. YÜZYILLAR ARASINDA MÂVERÂÜNNEHİR'DE KURULAN DEVLETLERİN SOSYAL VE İDARÎ YAPISI

ÖZET

Mâverâünnehir sahip olduğu coğrafi özellikler ve jeopolitik konumu nedeniyle tarih boyunca zengin bir kültüre ev sahipliği yapmıştır. Bölgeye farklı zamanlarda yerleşen halklar, ekonomik faaliyetleri ve yayılan dinlerin yanı sıra Hint, Çin, İran ve Türk kültürlerinin kaynaşma noktasında olması bölge kültürünün zengin ve çeşitli olmasının kaynağını açıklar. Durumun böyle olmasıyla birlikte bölge tarihiyle ilgilenen araştırmacılar oluşan bu kültürün genellikle İran Kültürü etkisiyle meydana geldiğini ifade etmişlerdir. Tarihsel süreç içerisinde Mâverâünnehir'e yapılan göçler, nüfus ve kurulan siyasi yapılara bakıldığında İran devletlerinin ve kültürünün etkisi olmakla birlikte iddia edildiği boyutlarda olmadığı görülmektedir. Hatta İran'da kurulan Saka ve sonrasında Part hâkimiyetiyle Türk idarî anlayışının bölgeye aktarıldığını söylemek mümkündür.

Türk kültürünün şekillendiği Ural ve Altay dağları arasındaki saha aynı zamanda Türk nüfusunun yoğunluk teşkil ettiği bir bölgedir. Burada oluşan siyasî kurumlar ve sosyal yapı Sakalar çağından itibaren Mâverâünnehir Kültürü'nün şekillenmesinde etkin olmuştur. Ak-Hunlar ve Gök-Türkler devirlerinde daha belirgin olarak görülen bu durum İslâm fetihleri başlamadan önce Mâverâünnehir'in genel görüntüsü hakkında bilgi vermektedir. Emevîler ve Abbasîler devirlerinden itibaren bölgede İslâmlaşmanın başlamasıyla yeni bir kültür oluşmaya başlamıştır. Türklerin sosyal ve siyasî hayatında başlayan değişime paralel olarak gelişen İslâmlaşma süreci çerçevesinde her zaman iki taraf arasındaki etkileşime açık olmuştur. Nitekim söz konusu devrede Türk devlet teşkilatındaki görevlilerin kullandıkları unvanlar değişirken dinî yeni kurumlar da ortaya çıkmıştır. Buna karşılık Gök-Türkler döneminde bozkır ve şehir Türklerinin bütünleşmesiyle birlikte ortaya çıkan kültürel birikim İslâm Medeniyetinin gelişmesine ve Türk- İslâm Sentezi'nin oluşumuna da önemli katkılar sağlamıştır.

ANAHTAR KELİMELER: Mâverâünnehir, Türkler, Türk Kültürü, İslâmlaşma, Sâmânîler, Karahanlılar.

**THE SOCIAL AND ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF THE STATES
ESTABLISHED IN TRANSOXIANA BETWEEN VIII. AND XII.
CENTURIES**

ABSTRACT

Transoxiana has hosted a rich culture throughout history because of its geographic features and geopolitical location. The peoples who settled in the region at different times, their economic activities and spreading religions, as well as Indian, Chinese, Iranian and Turkish cultures at the point of fusion, explains the source of the richness and diversity of the region's culture. With that being the case when researchers interested in the history of the region often expressed the resulting culture is influenced of Iranian culture. In the historical process, migrations to Transoxiana, population and political structures looked which although the influence of Iranian states and culture, it is seen that it is not in the dimensions it is claimed. In fact, with Scyth and Parth domination established in Iranian it is possible to say that the Turkish administrative understanding was transferred to the region.

The area between the Ural and Altai mountains, where the Turkish culture is shaped, is also a region where the Turkish population is concentrated. The political institutions and social structure formed here have been effective in shaping Transoxiana culture since Scyth's era. This situation, which is more prominent in Ak-Hun and Gök-Türk periods, gives information about the general appearance of Transoxiana before the Islamic conquests began. Since of the Umayyads and Abbasids, a new culture began to emerge with the beginning of Islamization in the region. It has always been open to interaction between the two sides within the framework of the process of Islamization, which has developed in parallel with the change that started in the social and political life of the Turks. As a matter of fact, while the titles used by the officials in the Turkish state organization changed, religious new institutions emerged. On the other hand, the cultural accumulation that emerged with the integration of the steppes and city Turks during the Gök-Türkler period contributed to the development of the Islamic Civilization and the formation of the Turkish-Islamic Synthesis.

KEY WORDS: Transoxiana, Turks, Turkish Culture, Islamization, Sāmānīds, Karakhanids.

ÖNSÖZ

Mâverâünnehir Türk ve Dünya Tarihi bağlamında şüphesiz önemli bir yere sahiptir. Ancak Mâverâünnehir ile ilgili yapılan çalışmalarda bölgenin genellikle İran kültür sahası içine dahil edildiği görülmektedir. Dolayısıyla bölgedeki Türk varlığı görmezden gelinmektedir. Yaptığımız çalışma bizi Türklerin Mâverâünnehir Tarihi içinde kadim devirlerden beri var olduklarına ve burada oluşan sosyal, kültürel ve idarî yapıların tesisinde önemli paylarının olduğu ve sahip oldukları idarî tecrübeyle İran devletlerini etkiledikleri sonucuna götürmüştür.

Söz konusu hususların ortaya konulabilmesi adına geniş bir dönemi inceleyen çalışma üç ana bölüm üzerinde şekillendirilmiştir. Birinci bölümde Mâverâünnehir'in sosyal yapısı işlenmiştir. Ancak burada İslâm fetihlerinden önceki kültürel vaziyetin daha net anlaşılabilmesi için etnik, ekonomik ve dinî yapı da incelenerek hem bölgenin sosyo-kültürel yapısı İran ile mukayese edilmiş hem de bu yapının İslâm Medeniyeti'nin oluşumuna katkıları belirtilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde Mâverâünnehir'in idarî yapısı izah edilirken aynı zamanda bu yapının temelleri incelenmiş ve İran devletlerine etkisi belirtilmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümde ise Türklerin Müslüman olmalarıyla birlikte sosyal ve idarî alanda yaşanan değişimler üzerinde durulmuştur. Ancak konular işlenirken ayrıntıya çok fazla girilmemiş genel yorumlar yapılmaya çalışılmıştır.

Tezin yazım sürecinde yoğun mesaisine rağmen değerli katkılarını ve yönlendirmelerini esirgemeyen hocam Prof. Dr. Aydın USTA'ya, ders döneminde her zaman desteklerini hissettiğim kıymetli hocalarım Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL'a ve Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU'na, tezin ilk şeklini veren değerli hocam Doç Dr. Alpaslan AŞIK'a, tez jürisinde bulunarak yapıcı eleştirileriyle eksiklerin giderilmesine çalışan hocalarım Prof. Dr. Osman G. ÖZGÜDENLİ ve Dr. Gülseren CECELİ DURSUN'a teşekkür ederim.

Sinan ŞAHİN

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET	ix
ABSTRACT	xi
ÖNSÖZ	xiii
İÇİNDEKİLER	xv
KISALTMALAR	xvi
KAYNAK TANITIMI	xvii
Kaynaklar	xviii
Araştırma Eserleri	xxix
GİRİŞ	1
Mâverâünnehir Adı ve Coğrafi Sınırları	2
Mâverâünnehir'in Coğrafi Özellikleri ve Kültüre Etkileri.....	4
Mâverâünnehir'in VIII. ve XII. Yüzyıllar Arası Siyasî Tarihi.....	11
1. VIII. ve XII. YÜZYILLAR ARASINDA MÂVERÂÜNNEHİR'İN SOSYAL YAPISI	17
1.1 Mâverâünnehir Şehirlerinin Siyasî ve Demografik Yapısı	18
1.2 Mâverâünnehir'de Sosyal ve Ekonomik Yapı	38
1.3 Mâverâünnehir'de Dinî ve Kültürel Hayat.....	51
2. MÂVERÂÜNNEHİR'İN İDARÎ YAPISI	69
2.1 VIII. Yüzyıl Öncesi Mâverâünnehir Şehirlerinin Yönetimi.....	71
2.2 VIII - XII Yüzyıllar Arası Mâverâünnehir'in İdarî Yapısı	79
2.2.1 Abbasî idare anlayışı ve Mâverâünnehir'in yönetimi	84
2.2.2 Sâ mânî idare anlayışı ve Mâverâünnehir'in yönetimi	89
2.2.3 Karahanlı idare anlayışı ve Mâverâünnehir'in yönetimi.....	94
2.2.4 VIII-XII Yüzyıllar arası idarî, malî, askerî ve adlî kurumlar.....	98
2.2.4.1 İdarî ve bürokratik kurumlar	99
2.2.4.2 Malî kurumlar.....	108
2.2.4.3 Askerî kurumlar	111
2.2.4.4 Adlî kurumlar	114
2.3 Türk, Arap ve İran yönetim anlayışlarında etkileşimler	117
3. TÜRK-İSLÂM DEVRİNDE TÜRKLERİN SOSYAL ve İDARÎ YAPISI ...	125
3.1 Türklerin İslâm'a Geçiş Süreçleri	125
3.2 İslâmlaşmadan Sonra Türk Sosyal Yapısında Değişimler	136
3.3 İslâmlaşmadan Sonra Türk Devlet ve Yönetim Anlayışında Değişimler	148
4. SONUÇ	153
BİBLİYOGRAFYA	157
ÖZGEÇMİŞ	177

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m	: Adı geçen makale/madde
a.g.t.	: Adı geçen tez
Çev.	: Çeviren
İng. Çev.	: İngilizceye çeviren
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
Bkz.	: Bakınız
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
MEB İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İTED	: İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
IRASSJ	: İnternational Refereed Academic Social Sciences Journal
TÜFED	: Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
AÜTAED	: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
İÜİFD	: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
İAD	: İslâmi Araştırmalar Dergisi
TDED	: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
TOD	: Tarih Okulu Dergisi
TDAD	: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
JAOS	: Journal of the American Oriental Society
JOTS	: Journal of Old Turkic Studies
TİD	: Tarih İncelemeleri Dergisi
USAD	: Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

KAYNAK TANITIMI

Bu çalışma Orta Asya'nın hareketli siyasî vaziyetine ilaveten sosyo-kültürel açıdan da önemli değişmelerin yaşandığı VIII. ve XII. yüzyıllar arasını ele almaktadır. Belirtilen dönemde meydana gelen değişimlerin en belirgin örneğinin görüldüğü Mâverâünnehir bölgesi çalışmanın coğrafi sınırlarını oluşturmaktadır. Dolayısıyla araştırılan dönemin uzunluğu ve bölgenin genişliği birçok zorluğu barındırmasının yanında öncelikle geniş bir literatür çalışmasını zorunlu kılmıştır.

Çalışmanın temel iddiası olan Türklerin Mâverâünnehir'in en eski sakinlerinden olmasının ve bölge kültürünün şekillenmesinde önemli rol aldıkları görüşünün yanında İran'ın etkisinin iddia edildiği boyutta olmadığını desteklemek için Türk, Çin ve batı kaynaklarından istifade edilmiştir. Buna karşın İran devletlerinin özellikle idarî ve sosyal yapısını aktaran eserler de kullanılmıştır. Bu görüş verilirken çok fazla ayrıntıya girilmemiş genel yorumlar ve karşılaştırmalar yapılmaya çalışılmıştır. Zira çalışmanın ulaşmak istediği nokta ele alınan dönemi tüm ayrıntılarıyla anlatmaktan ziyade Mâverâünnehir'de özellikle İslâm fetihlerinden sonra yaşanan değişim sürecinde bölgenin iç dinamiklerinin etkisini ortaya koymaktır. Dolayısıyla VIII. yüzyıl öncesine sıkça atıfta bulunulmuş ve bu dönemi aktaran eserler de kullanılmıştır.

Mâverâünnehir'in diğer coğrafyalar ve milletlerle olan ilişkisi bölge sınırlarının dışındaki gelişmeleri de göz önünde bulundurmayı gerektirmiştir. İslâm fetihleriyle birlikte bölgeye gelen Araplar'ın sosyal ve idarî yapılarının tahlili için bunların İslâm öncesi devirlerini anlatan eserlere de başvurulmuştur. Bunun yanısıra Mâverâünnehir Türk Kültürü'nün İslâmî bir karakter kazanmak suretiyle Anadolu'ya kadar taşınmasından dolayı oluşan yeni kültürün buradaki yansımalarını aktaran çalışmalardan da faydalanılmıştır.

Öte yandan bölgenin incelenen siyasal ve toplumsal yapılarının anlaşılır bir şekilde ortaya konabilmesi çevre ile birey ilişkilerinin belirlenmesini gerektirmektedir. Bilinen bir gerçek olmakla birlikte kültürlerin üzerinde şekillendiği coğrafyanın

özellikleri ve imkanlarının anlatılabilmesi bu meyanda konumuzun anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir. Bunun için bölge topografyası arkeolojik veriler ışığında hazırlanan çalışmalardan aktarılmış ve oluşan kültüre olan etkileri saptanmaya çalışılmıştır.

Mâverâünnehir coğrafyası ve incelediğimiz dönemin idarî, sosyal ve kültürel yapısını ayrıntılı bir şekilde aktaran kaynaklar İslâm fetihleriyle bölgede görülen Arap coğrafyacı ve tarihçilerinin günümüze ulaşan eserleridir. Bunlar çalışmamızda kullanılan ana kaynaklar konumundadır. Zira söz konusu eserler İslâm İslâmi devirde bölgenin ayrıntılı bir fotoğrafını çekmekle birlikte İslâm öncesi devirler hakkında da önemli bilgiler barındırmaktadır. Yine bu dönemde Türklerin verdikleri eserlerin de önemi tartışılmazdır. Bunlar da çalışmamızda sıkça başvurduğumuz kaynaklar olmuştur. Bahsi geçen kaynaklar kullanılarak gerek Mâverâünnehir'in genel durumunu gerekse bölgede kurulan devletleri inceleyen çalışmalardan da istifade edilmiştir.

Mâverâünnehir sahip olduğu kültürel seviyeye rağmen siyasî ve sosyal tarihiyle ilgili arkeolojik malzeme dışında günümüze herhangi bir kaynak bırakmamıştır. İslâm devrinde özellikle Sâ mânîler döneminden kalan eserler öncesinden elimize ulaşan kaynak yoktur. Bundan sebeple bölge ile ilgili veriler farklı zamanlarda değişik nedenlerle bölgeyle ilişki içine girmiş toplumların kayıtları kullanılmaktadır.

Kaynaklar

Çalışmayı sınırlandıran dönemde Mâverâünnehir'in coğrafi, ictimaî, iktisadî ve kültürel seviyesinin ortaya konulabilmesi için kullanılacak kaynakların büyük bir kısmını Arapça eserler oluşturmaktadır. İslâm Dünyası'nda özellikle Abbasîler devrinde oluşan bilimsel birikimin yansıması tarih ve coğrafya alanlarında da görülmüştür. IX. yüzyıldan itibaren verilen genel tarih eserlerinin yanında İslâm coğrafyasını anlatan çalışmalar da yapılmıştır. İslâm Devleti'nin doğu sınırını teşkil eden Mâverâünnehir bu eserlerde ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır. Söz konusu eserler bölgenin coğrafi niteliklerinin yanında sosyal ve kültürel vaziyeti hakkında da değerli bilgiler ihtiva etmesinden dolayı önemlidir ve çalışmamızda bunlara sıkça atıflar yapılmıştır. Öte yandan Kaşgarlı Mahmud örneğinde olduğu gibi Arapların dışındaki diğer Müslüman toplumların yetiştirdiği müellifler tarafından da yazılan Arapça eserler mevcuttur. Tezimizde kullanılan Farsça kaynaklarda hatırı sayılır bir

seviyededir. Siyasî, edebî ve dinî alanda verilen bu eserlerin bir kısmı İran tarih anlayışını yansıtır bir şekilde kaleme alınmasına rağmen Mâverâünnehir bölgesiyle ilgili çalışmalar için önemleri tartışmadan uzaktır. Bunların yanında yukarıda da ifade edildiği üzere Türk, Çin ve batı kaynakları da çalışma bölgesinin ve döneminin dışında veriler barındırmasına rağmen Mâverâünnehir'in bazı siyasî ve kültürel durumunu anlatabilme adına kullanılmıştır.

Çin'de tarih yazılığının başlangıcı kadim zamanlara dayanır. Chou devrinde (M.Ö. XII. yy- M.Ö. III yy) düzenlenmeye ve gelişmeye başlayan devlet yıllıkları Han Hanedanı (M.Ö. 221-207) devletin gösterdiği gelişim paralelinde edebiyat parlak bir dönem geçirmiştir. Bu doğrultuda sistemli bir şekilde kaleme alınan yıllıklardan *Han-Shu* farklı devirlerde yapılan eklemelerle 120 bölüm olarak günümüze ulaşmıştır¹. Bu bölümlerin Hunlar ve Mâverâünnehir'den bahseden kısımları Türk Tarihi'nin ilk kaynakları olarak gösterilir. *Han Shu*'nun 94A ve 94B kısımları Ayşe Onat, Sema Orsoy ve Konuralp Ercilesun tarafından Türkçe olarak yayınlanmıştır. Biz bu eseri Hun Şanyü'sü Mo-tun olayında ve Hun devlet teşkilatını verirken kullandık.

Han Shu'nun 96A bölümü Batı Bölgeleri ile kısmını teşkil eder. Burada Çin'in batısı olarak tasvir edilen Mâverâünnehir ve doğusundaki devletler ve halklar ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Bu anlatım konumuza mekan olan Mâverâünnehir coğrafyasının milattan evvelki çağlarına ışık tutması bakımından önemlidir. Çin kaynakları içerik itibariyle Arap coğrafyacıları gibi fizikî özelliklerin yerine bölgeleri üzerinde yaşayan halklar bazında ele almıştır. Bundan dolayı söz konusu devirde Mâverâünnehir'deki toplumları ve devletleri tanıma imkânı bulmaktayız. Chang Ch'ien'in Yüeh-chih elçiliği (M.Ö. 138) sırasında yazdığı raporlardan vücut bulan Hsi-Yü bölümü Mâverâünnehir'in etnik yapısı hakkında da malumat vermektedir. Eser Türkçeye Ayşe Onat tarafından aktarılmıştır².

Dineverî'nin (ölm. 895) *el-Ahbâru't-Tival* adlı eseri gerek Mâverâünnehir'in İslâm öncesi siyasî olayları gerekse Sâsânî devlet yapısı ve ilk devir İslâm Tarihi konularında yararlandığımız kaynaklar arasında yerini almıştır. Dineverî eserini geniş bir muhtevayla hazırlamış ve bu yönüyle kendinden sonraki tarihçilere örnek

---

¹ A. Onat, S. Orsoy, K. Ercilasun, (2004), **Han Hanedanlığı Tarihi**, Ankara, s. XIII-XV.

² Ayşe Onat, (2012), **Han Hanedanı Döneminde Batı Bölgeleri**, Ankara.

olmuştur³. Bu geniş içerikten çalışmamızın farklı konularından yararlanırken Zekeriya Akman'ın çevirisini kullandık.

Taberî'nin (ölm. 922) *Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk* adıyla bilinen eseri Mâverâünnehir'in siyâsî tarihiyle ilgili en geniş bilgiyi veren ilk kaynaklardandır. Bölgenin sosyal ve ekonomik yönlerine de ışık tutan eser 915 yılına kadar süreyi içermektedir. Genellikle el-Medainî (ölm. 840) ve Ebû Mihnef'ten (ölm. 773) nakiller yapılan eseri Mâverâünnehir'in İslâm öncesi ve sonrası siyâsî olaylarını anlatırken kullandık. Kullandığımız İngilizce çeviri Ehsan Yar-Shater'in genel editörlüğünde 40 cilt olarak yayınlanmıştır.

Onuncu yüzyılın önemli tarih ve coğrafyacısı Mesudî'nin (893-957) yazdığı eserlerden ancak ikisi günümüze ulaşabilmiştir. Bunlardan *Murûc ez-Zeheb* geniş bir yelpazede tarih bilgisi sunar. Biz anılan eserden çalışmamızın muhtelif konularında faydalanmaya çalıştık. Özellikle Karahanlıların Karluklarla olan ilişkisi ve Maveraünehir'in dinî yapısı hakkında verdiği malumatlar önemli görülmüştür. Bu eserin daha çok Türklerle ilgili kısımları Ahsen Batur tarafından Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır⁴. Diğer eseri *Kütâbü't-Tenbih ve'l-İşraf* daha önceki yazdığı eserlerin özeti şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Her iki eserinde aktardığı İslâm öncesi İran'ın toplumsal ve kamu düzenine ait bilgiler de çalışmamız içerisinde kullanılmıştır. Belirtilen eserin Ramazan Şeşen'in yaptığı tercümesinden⁵ faydalanılmıştır.

Buhara'nın İslâm öncesi ve sonrası siyâsî, dinî ve kültürel tüm yönlerini ayrıntılı bir şekilde aktaran Nerşahî'nin (900-959) *Târih-i Buhârâ*'sı Mâverâünnehir tarihi ile ilgili yapılan tüm çalışmalarda başvurulan en temel kaynak konumundadır. Sâ mânî hükümdarı Nûh b. Nasr'a (943-954) takdim edilen eser şehrin fiziksel özellikleri, yerleşim yerleri ve su kanallarının yanında İslâm öncesi durumunu ayrıntılı bir şekilde anlatır. İlk İslâm fetihlerinden itibaren yaşanan siyâsî olayları da Sâ mânî devrinin ortalarına kadar getirir. Dolayısıyla çalışmamızda en sık kullandığımız kaynaklardan olan eserin XII. yüzyılda el-Kubâvî'nin yaptığı Farsça çevirinin Erkan Göksu tarafından yapılan Türkçe tercümesi kullanılmıştır⁶.

---

³ Dineverî, (2017), *el-Ahbâru't-Tıval*, Çev. Z. Akman, H. Aytemür, Ankara, s. 13-24.

⁴ Mesudî, (2014), *Muruc ez-Zeheb*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul.

⁵ Mesudî, (2018), *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, Çev. R. Şeşen, İstanbul.

⁶ Nerşahî, (2013), *Tarih-i Buhara*, Çev. Erkan Göksu, Ankara.

İslâm fetihlerinin Mâverâünnehir'deki seyrini ilk aktaran eserlerden biri *Fütûhu'l Büldan*'dır. Dokuzuncu yüzyılın önemli tarihçilerinden olan Belâruzî (ölm. 982) Müslümanların bölgedeki askerî faaliyetleri konusunda kullandığımız önemli bilgiler sunmaktadır. Hz. Muhammed'in hicreti ile başlattığı eseri Emevî halifesi I. Velid dönemi (710-715) ile sona erer. İlgili konuların anlatımında eserin Mustafa Fayda'nın çevirisinden⁷ faydalanılmıştır.

Gazneli Devleti'nin çeşitli kademelerinde görev yapan Ebû Nasr Muhammed el-Utbî'nin (ölm. 1036) Gazne hükümdarı Sebüktegin ve Sultan Mahmud'un siyâsî faaliyetlerini aktardığı *Kitâbü'l-Yemînî* adlı eseri konumuz itibariyle Karahanlıların Mâverâünnehir'i fetihleri ve sonrasına ışık tutacak önemli bilgilere yer verir. Söz konusu konuların yazımında James Reynolds'un ingilizce çevirisinden yararlanılmıştır⁸.

Hayatı hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığımız Gerdîzî tarafından bölge tarihi olarak kaleme alınan ve Gazne sultanı Abdü'r-Reşid'e (1049-1053) sunulan eseri *Zeynü'l-Ahbar*'ın, Sâ mânîler ile Karahanlılar arasındaki münasebetler hakkındaki kayıtlarından çalışmanın ilgili bölümlerinde istifade edilmiştir. Eserin konularına göre yapılan muhtelif yayınlarından Tahîrîler, Saffarîler, Sâ mânîler ve Gazneliler ile kısmını neşreden M. Nazim'in editörlüğünde yapılan çalışma⁹ ile Barhold'un kısmî neşrinden¹⁰ faydalanılmıştır.

Taberî'yi de kaynak olarak kullanan İbnü'l Esir (ölm.1232) farklı rivayetleri de süzgeçten geçirip daha titiz ve geniş bir eser meydana getirmiştir¹¹. Bu bakımdan *el-Kâmil fi't-Târih*'te Taberî gibi çalışmamızın önemli kaynaklarından olmuştur. Mâverâünnehir ve Türkistan için XIII. yüzyıla kadar anlattığı olaylar içerisinde Türkler hakkında da kıymetli bilgiler vermektedir. Dolayısıyla Sâ mânîler ve Karahanlılar'ın siyâsî hayatlarının yanında ilgili dönemlerde Mâverâünnehir'in sosyal yapısını da aktarmaktadır. Eser Mertol Tulum'un editörlüğünde 10 cilt olarak Türkçeye çevrilmiştir¹².

---

⁷ Belâruzî, (2013), *Fütûhu'l Büldan*, Çev. Mustafa Fayda, İstanbul.

⁸ el-Utbî, (1858), *Kitab-ı Yeminî*, İng. Çev. James Reynolds, Londra.

⁹ Gerdîzî, (1928), *Zeynü'l-Ahbâr*, Ed. M. Nazim, Londra.

¹⁰ V. V. Barthold, (1897), *Otçet o Poiezdke v Srednyuyu Aziyu*, Petersburg.

¹¹ V. V. Barthold, (1990), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 2-3.

¹² İbnü'l-Esir, (1991), *el-Kâmil fit-Târih*, Cilt II-XI, Red. Mertol Tulum, İstanbul.

Moğol tarihçiliğinin önemli kaynaklarından olan Atâ Melik el-Cüveynî'nin 1260 yılında tamamladığı eseri *Târih-i Cihangüşâ* Karahanlılar'ın son devirleri hakkında değerli bilgiler vermektedir. Moğollar devrinde katiplik yapan Cüveynî söz konusu eseriyle kendinden sonraki birçok tarihçiye kaynaklık etmiştir. Kullandığımız çeviri Mürsel Öztürk tarafından yapılmıştır¹³.

Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni (1281-1349) tarafından kendi ifadesiyle birbiriyle ilgili olan konuları bir araya getirerek bir tarih kitabı yazmak amacıyla kaleme alınan *Târih-i Güzide* dünyanın yaratılışından itibaren 1329 yılına kadar geçen olayları anlatan Farsça bir eserdir. Kazvin'de hüküm süren bir aileye mensup olan müellif çalışmamızın odaklandığı dönem içerisindeki siyasî olayların yanında İslâm öncesi İran tarihini de aktarır¹⁴. İran hükümdarları listesine aldığı Efrasiyab bahsinde geçen malumat bizim Firdevsî'nin verdiği bilgilerle birlikte ele alıp İran'da Saka egemenliği şeklinde düşünmemize yardımcı olmuştur. Tahran'da Abdü'l-Hüseyn-i Nevayî tarafından neşredilen eser Türkçeye Mürsel Öztürk tarafından tercüme edilmiştir.

Cemal el-Karşî'nin XIV. yüzyılda yazdığı *Mülhakâtü's-Surâh* adlı eserinde Karahanlılar'ın ilk dönemleri ve İslâm'a geçiş süreciyle ilgili önemli bilgiler aktarmaktadır. Bu konuyla ilgili kısımlarda söz konusu eserin verdiği malumattan istifade edilmiştir. Almaî'nin *Târih-i Kaşgar*'ından alıntılar yaptığı bilinen el-Karşî'nin söz konusu eseri kısmî olarak Barthold tarafından neşredilmiştir¹⁵.

Arap coğrafyacılığının babası kabul edilen İbn Hurdazbih (ölm. 912) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseriyle kendinden sonraki birçok isme kaynaklık etmiştir. Abbasî halifesi Mu'temid (869-885) devrinde berîd teşkilatında görev yapmış olan müellif eserinin ilk nüshasını 846 yılında yazmış olmakla beraber ikinci nüshası 885 yılında kaleme alınmıştır. Berîd görevlileri halifeler adına istihbarat toplamakla vazifeli oldukları için eserinde coğrafyası ve yolları hakkında bilgi verdiği bölgenin kültürel vaziyetine de değinmiştir¹⁶. Mâverâünnehir bölgesinin coğrafi özelliklerinin yanında hükümdar unvanlarının aktarımında, Muhammed Mahzum tarafından Beyrut'ta

---

¹³ Cüveynî, (2013), **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara

¹⁴ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, (2018), **Târih-i Güzide**, Çev. M. Öztürk, Ankara, s. XXXI, XXXIX-XLIV.

¹⁵ Cemal el-Karşî, (1898), "Mülhakâtü's-Surâh", Neşr. V. V. Barthold, **Turkestan I**, Petersburg.

¹⁶ İbn Hurdazbih, (2008), **el-Mesâlik vel-Memâlik**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 13-15.

yayınlanan nüshasının Murat Ağarı tarafından yapılmış Türkçe tercümesi kullanılmıştır.

Mâverâünnehir'in coğrafi ve sosyal yönlerinin günümüze ulaşmasında önemli katkı sağlayan bir diğer kaynak İstahrî'nin (ölm. 952'den sonra) *Mesâlikü'l-Memâlik* adlı eseridir. Ebû Zeyd el-Belhî'nin eserini genişleterek bu ekolü devam ettiren İstahrî'nin hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak İslâm coğrafyasını gezerek gözlemlerini eserinde kaydettiği bilinmektedir¹⁷. İncelediğimiz dönemde Mâverâünnehir şehirlerinin fizikî ve sosyo-kültürel niteliklerini belirtmek için Murat Ağarı'nın *Ülkelerin Yolları* adıyla yayınlanan Türkçe tercümesini kullandık. Aynı ekolün temsilcisi ve İstahrî'nin çağdaşı olan İbn Havkal'ın (ölm. 977'den sonra) *Sûret el-Arz*'ı da benzer muhtevaya sahiptir. İstahrî'nin eseriyle birçok noktada paralellik göstermesinin yanında kendi gezileri neticesi elde ettiği malumatı aktaran İbn Havkal daha fazla ayrıntıya sahip bir eser bırakmıştır. Daha önce farklı zaman ve bölgelerde yayınlanmış olan eserin Ramazan Şeşen tarafından yapılan çevirisi¹⁸ çalışmamızın özellikle ilk bölümünde sıkça başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. Belh ekolünün bir diğer büyük temsilcisi olan ve oluşturduğu sistemle kendinden önceki çalışmalarda kullanılan coğrafi terimleri daha derli toplu olarak sunan Mukaddesî (ölm. 1000 civarı) aynı zamanda İslâm beşerî coğrafyacılığının da kurucusu kabul edilir¹⁹. Günümüze ulaşan tek eseri olan *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-akâlim* çalışmamızın önemli kaynakları arasındadır. Coğrafi bilgilerin yanında demografik, ekonomik ve idarî alanlardaki aktarımlarını düzenli bir biçimde kaleme alan Mukaddesî'nin bu önemli eserinin Ahsen Batur tarafından yapılan çevirisinden oldukça sık faydalandık.

Ortaçağ İslâm coğrafyacılığında Arapça eserlerin yanında Farsça olarak kaleme alınanlarda olmuştur. Müellifi bilinmeyen *Hudûdü'l-Âlem* X. yüzyılın sonlarında yazılmış ve Guzgânân hükümdarı Emir Ebu'l-Haris Muhammed b. Ahmed'e sunulmuştur. İbn Hurdazbih, İstahrî ve Mesudî gibi ünlü coğrafyacıların eserlerinden faydalanılarak yazılan eser genel olarak Dünyanın fizikî ve beşerî coğrafyasını ele alır. Diğer coğrafyacılar gibi Türkler ve Türk ülkeleri hakkında önemli bilgiler veren

---

¹⁷ İstahrî, (2015), *Mesâlikü'l-Memalik*, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. XI-XII.

¹⁸ İbn Havkal, (2014), *Suret el-Arz*, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul.

¹⁹ Mukaddesî, (2015), *Ahsenü't-Tekasim*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul.

eser Rusya, İngiltere ve İran'da neşredilmiştir. Biz tezimizde Minorsky tercümesini kullandık²⁰.

Mâverâünnehir coğrafyasını çoğunlukla İbn Havkal'a dayanarak anlatan el-Ömerî'nin (1300-1349) *Mesâlikü'l Ebsâr* adlı eserinin 3. cildi kullandığımız kaynaklar arasındadır. Şam ve Kahire'de bürokratik görevlerde bulunan el-Ömerî'nin²¹ eseri coğrafi bilgilerin ötesinde bölgenin sosyal ve siyasî tarihi açısından diğerlerinden farklı malumatlar aktarır. Türklerin İslâm orduları girdiğinde Mâverâünnehir'de meskûn olduklarını söyleyen el-Ömerî bu noktada tezimizin ana fikri açısından önemli bir kaynak olmuştur. Eserin belirtilen cildi Ahsen Batur tarafından *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım* adıyla Türkçeye kazandırılmıştır.

Türklerin İslâm'ı kabul edişlerinden sonra oluşan kültür muhiti içerisinde İslâm öncesi ve sonrası devri harmanlayarak Karahanlı devrinin siyasal, toplumsal ve düşünsel boyutlarını ele alan Yusuf Has Hacib Türk-İslâm kültürünün kodlarını vermiştir. Siyasetname tarzında kaleme alınan *Kutadgu Bilig* bu yönüyle İslâm'a geçiş evresindeki Türk devlet ve cemiyet hayatının esaslarını gözler önüne sermiştir. Türk Kültür Tarihi açısından kıymetini tespit etmenin mümkün olmadığı eserin müellifinin Karahanlı saray bürokrasisinde görev aldığı ve eserini Tamgaç Kara Buğra Han'a sunduğu (1070) bilgisinin haricinde fazla malumat yoktur²². Siyasetname tarzında kaleme alınan eseri biz daha çok Türk devlet yapısı ve İslâm sonrası toplumsal hayatın şekillenışı bahislerinde kullandık. Uygur devri Türkçesiyle yazılan eseri günümüz Türkçesine Reşit Rahmeti Arat çevirmiştir.

Selçuklu devrinin kudretli veziri Nizâmü'l-mülk'ün kaleme aldığı siyasetnâme tarzındaki *Siyerü'l-mülûk* adlı eseri ilim çevrelerinde daha çok yazıldığı edebî tarz olan *Siyasetnâme* adıyla tanınır. İran'ın Tûs şehrinde 1018 yılında doğduğu bilinen müellif erken yaşlarında itibaren aldığı eğitimle iyi bir hukukçu ve edebiyatçı olarak önceleri Gazneliler'in Horasan valisinin hizmetinde görev yapmıştır. Daha sonra Selçukluların hizmetine giren Nizâmü'l-mülk devlet bürokrasisinin en tepesine kadar çıkarak Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde vezirlik yapmıştır²³. Devlet yönetiminin

---

²⁰ **Hudûdü'l-Âlem**, (1970), İng. Çev. V. Minorsky, Londra.

²¹ el-Ömerî, (2014), **Mesâlikü'l- Ebsâr**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 7-11.

²² Yusuf Has Hacib, (1998), **Kutadgu Bilig**, Çev. R. Rahmeti Arat, Ankara, s. 2.

²³ Nizâmü'l-mülk, (2016), **Siyaset-nâme**, Haz. M. Altay Köymen, Ankara, s. XVI-XVII.

edindiği tecrübe ve birikimini aktardığı eseri konumuzla alakalı olarak Sâmânî askeri ve idarî kurumları hakkında önemli bilgiler sunar. Biz eserin Mehmet Altay Köymen tercümesinden ve Köymen neşrinde olmayan kısımlar içinde Taha Ayar²⁴ tarafından yapılan çalışmadan faydalandık.

Çalışmada faydalandığımız seyahatnamelerden ilki İbn Fadlan'ın seyahatnamesidir. Halifenin 920-921 yılında Bulgara gönderdiği heyette yer alan İbn Fadlan yolculuğu esnasında gördüklerini kaydettiği Oğuzların dini hayatı ve Sâmânî hükümdarları hakkındaki kısa verilerden faydanılmıştır. Söz konusu eserin Ramazan Şeşen tarafından yapılan tercümesi kullanılmıştır²⁵. Aynı eser içinde tercümesi yayınlanan Eb Dülef Risalesi de Mvernnehir'deki Alevî varlığı hakkında bilgiler vermektedir. 942-943 yılında Smnlere gelen bir Çin heyetiyle birlikte Türk, Hint ve Çin ülkelerine yaptığı seyahati kaleme alan Eb Dülef'in bu alışması Ramazan Őeeren tarafından İbn Fadlan Seyahatnamesiyle birlikte yayınlanmıştır.

İran Edebiyatı'nın önemli Őairlerinden Firdevsî'nin (932?-1020)²⁶ *Şehname* adlı mesnevisi doğrudan konumuzla alakalı olmasa da meşhur İnan-Turan savaşlarını anlattığı kısımlar tezimiz içinde kullanılmıştır. Burada Turan Hükümdarı olarak gösterdiği Afrasiyab'la Siyavuş kıssasını biz farklı şekilde yorumlayarak Medlerle Sakaların siyasî ilişkilerini ortaya koymaya çalıştık. İnan'ın tarih yazıcılığı geleneğinden topladığı malzemeyi bir araya getirerek Gazne hkmi Sultan Mahmud'un himayesinde eserini kaleme alan Firdevsî'nin millî hislerini yansıttığı beyitlerini olduğu gibi değilde bölgenin ve dönemin Şartları içinde ele almanın gerekli olduğunu göz önünde bulundurarak tezimizin odaklandığı Türk-İnan etkileşimi çerçevesinde değerlendirmeye çalıştık. Bunu yaparken Necati Lugal'in tercümesinden yararlandık.

Karahanlı devri edebiyatının Őaheseri ve ilk Türkçe sözlük olan *Dîvânu Lugâti't-Türk* XI. yüzyıl Türk Dünyasının yanında önceki dönemlere ait verdiği zengin bilgi bakımından eşi bulunmaz bir kaynaktır. Hayatı hakkında Karahanlı hanedanına mensup oluğu, 1072 yılından önce Bağdat'a gittiği ve eserini 1077 yılında yazdığından başka ayrıntılı bilgi bulunmayan Kaşgarlı Mahmud tüm Türk lkelerini

---

²⁴ Nizâmü'l-mülk, (2009), *Siyasetname*, ev. M. Taha Ayar, İstanbul.

²⁵ İbn Fazlan, (1995), *Seyahatnâme*, Haz. R. Őeeren, İstanbul.

²⁶ Firdevsî, (1995), *Şehnâme*, Cilt I, ev. Necati Lugal, İstanbul, s. II, XVI.

gezmiş ve kullandıkları dil malzemesini büyük titizlik ve ustalıkla toplamıştır²⁷. Zengin bir kültür birikimi ve milli şüura sahip olduğu anlaşılan Kaşgarlı'nın kaleminden dökülen malumat tezimizin birçok bahsinde kullanılmıştır. Mâverâünnehir şehirlerinin nasıl İran kültür dairesi içine alınmaya çalışıldığı anlatan Kaşgarlı bunun yanı sıra Türk devlet sistemi içinde yer almış askeri ve bürokratik unvanlar hakkında bilgi vermektedir. Çalışmamızda eserin Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun hazırladığı çevirisinden faydalanılmıştır.

Nizamî Aruzî Semerkandî (ölm. 1156'dan sonra) tarafından dört bölüm halinde hazırlanan *Çehâr Makale* Karahanlılar ile ilgili küçük ayrıntılar barındırır. Özellikle katiplerden bahsettiği ilk bölümde Karahanlı inşâ meclisinde görev yapan isimleri aktaran eserin E. G. Browne tarafından yapılan İngilizce tercümesinden istifade edilmiştir²⁸.

Muhammed Avfi'nin (ölm.1232'den sonra) dört bölüm ve her bölüm içinde yirmi beş alt başlığa ayırarak kaleme aldığı *Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'r-Rivâyât* adlı edebî eserinde aktardığı anekdotlar Karluklar ve Karahanlılar ile ilgili önemli veriler sunmaktadır. Özellikle Karahanlılar'ın hanedan menşei hakkındaki ve Batı Karahanlı hükümdarlarının ulemâ ile olan ilişkileri bağlamında kayıtlarından istifade edilmiştir. Söz konusu eserin farklı yayınları olmakla birlikte bu çalışmada Barthold'un kısmî neşri kullanılmıştır²⁹. Yazarın bir başka eseri olan *Lübabi'l-Elbab*, şairler tezkiresi olarak hazırlanmıştır. Karahanlılar hakkında önemli aktaran aktaran eserin E. G. Browne ve M. Kazvîni tarafından yapılan neşrinden faydalanılmıştır³⁰.

en-Nesefî'nin (ölm. 1142) Semerkandlı alimlerin ve tanınmış kişilerin biyografilerini sıraladığı *el-Kand fi Zikri Ulemaî Semerkand* adlı eseri çalışmanın konusu dahilinde önemli isimleri barındırması bakımından önemlidir. Türkler arasında İslâm'ın yayılmasına aracılık edenler ve Karahanlılar döneminde kadılık görevi yapanlar gibi birçok ayrıntı eserden faydalanılarak verilmiştir. Kullanılan eser M. Faryabî tarafından neşredilmiştir³¹. Aynı tarzda kaleme alınmış olan *es-Sem'ânî'nin* (ölm. 1166) *Kitâbü'l-Ensâb*'ı da *el-Kand* gibi Türklerin İslâm'a geçişlerinde etkil olan isimleri ve

---

²⁷ Kaşgarlı Mahmud, (2015), *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara, s. xix, xxv, 3.

²⁸ Nizamî Aruzî, (1900), *Çehâr Makâle*, İng. Çev. E. G. Browne, Londra

²⁹ Avfi, (1898), "Cevamiü'l-hikâyât ve'l-levâmi el-rivâyât", Neşr. W. Barthold, **Turkestan I**, Petersburg.

³⁰ Avfi, (1906), *Lübâbu'l-Elbâb*, Cilt I, Neşr. E. G. Browne, M. Kazvîni, Leiden.

³¹ en-Nesefî, (1991), *el-Kand fi Zikri Ulemaî Semerkand*, Neşr. M. Faryabî, S. Arabistan

bürokratik kademelerde görev yapan isimleri aktarmasının yanısıra Karahanlı hanedanı ile ulema arasındaki ilişkileri anlatan önemli ayrıntılar içermektedir. Muhtelif neşirleri olan eserin Barthold'un kısmî yayınının³² yanında Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi editörlüğünde yapılan neşri kullanılmıştır³³.

Hanefî fakihlerin biyografilerini içeren ilk eser olan Abdü'l-Kâdir el-Kureşî'nin kaleme aldığı *Cevâhirü'l-Müdiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye* Karahanlılar devrinde görev yapan bürokrat-ulema hakkında önemli bilgiler vermektedir. Çalışmada M. el-Hulv neşrinden istifade edilmiştir³⁴. Tezimizde kullandığımız bir başka biyografik eser olan *Târîh-i Mollazâde der Zikr-i Mezârât-ı Buhârâ* şehirde defnedilen İslâm büyüklerinin mezarlarını ve hayat hikayelerini aktarır. Eserin yazarı Mu'înü'l-Fukarâ'nın XV. yüzyılda yaşadığı tahmin edilmektedir. Batı Karahanlı hükümdarlarının ulema ile ilişkileri hakkında bilgi veren eserin A. G. Me'anî tarafından yapılan neşinden istifade edilmiştir³⁵.

Konumuzu doğrudan ilgilendirmese de İslâm Devleti içinde yaşanan hilafet tartışmaları ve devletin ilk kurumsallaşma süreci hakkında İbn Kuteybe (828-889) tarafından kaleme alınan *el-İmâme ve's-Siyâse* adıyla bilinen eseri de kullanılmıştır. Hz. Osman'ın şehit edilişi üzerine başlayan gerilimi Ali-Muaviye kavgasını objektif bir bakış açısıyla yansıtmayı başaran İbn Kuteybe'nin bu değerli eseri ilgili bölümün yazımında kullanılmıştır. Anılan eserin Türkçe tercümesi Cemaleddin Saylık tarafından yapılmıştır³⁶.

Abbasî bürokrasisinin birçok kademesinde görev aldığı bilinen Kudâme ibn Cafer (874-948) aileden gelen birikim, aldığı eğitim ve edindiği devlet tecrübesini *Kitabü'l Harac*'ta birleştirmiştir. Coğrafya ile ilgili önemli bilgiler vermesinden dolayı coğrafi eserler kategorisinde de değerlendirilmektedir. İlk dönem İslâm fetihleri, devlet yönetimi ve kurumları ile vergi sistemi hakkında önemli bilgiler aktaran eserin bazı kısımları Yusuf Z. Yörükân tarafından tercüme edilerek *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler* adlı eserde yayınlanmıştır³⁷. Ramazan Şeşen eserin

---

³² Sem'ânî, (1898), "Kitabü'l-Ensâb", Neşr. V. V. Barthold, **Turkestan I**, Petersburg.

³³ Sem'ânî, (1980), **el-Ensâb**, Cilt I-XII, Ed. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Kahire

³⁴ Kureşî, (1993), **el-Cevâhirü'l-Müdiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye**, Thk. M. el-Hulv, Kahire

³⁵ Mu'înü'l-Fukarâ, (1370), **Târîh-i Mollâzâde der Zikr-i Mezârât-ı Buhârâ**, Neşr. A. G. Me'anî, Tahran.

³⁶ İbn Kuteybe, (2017), **el-İmâme ve's-Siyase**, Çev. C. Saylık, Ankara.

³⁷ Yusuf Ziya Yörükân, (2013), **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**, İstanbul, s. 248-268.

tamamını Türkçeye çevirmiştir³⁸. Eser ihtiva ettiği konular bakımından mühim olmakla birlikte İskender'in Mâverâünnehir'e gelişi sırasında bölgede şehirli Türklerin olduğunu bildirmesi konumuz bakımından önemli bir bilgidir. Ayrıca İslâm Devleti'nde oluşturan dîvânlar bahsinden de yeri geldikçe faydalandık.

İslâm devlet hukuku hususunda bir klasik kabul edilen *el-Ahkâmü's Sultaniye* de çalışmamızın kaynakları arasında yer almıştır. Büveyhoğulları devrinde çeşitli devlet kademeleri ve kadılık makamında görev yapmış Maverdî'nin (974-1058) bu ünlü eseri halifelik başta olmak üzere devletin tüm bürokratik kurum ve görevlileri hakkında ayrıntılı bilgi verir. Türkçe çevirisini Ali Şafak'ın yaptığı eser çalışmamızın ilgili bölümünde kullanılmıştır³⁹. Yine Mâverâünnehir'in idarî yapılanması bahsinde İbnü't-Tıktaka'nın (1262-1309) *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-devleti'l-İslâmiyye* adlı eserini sıkça kullandık. Siyaset ve tarih başlıklarıyla iki kısımdan oluşan eserin XIV. yüzyılın başında yazdığı bilinmektedir. Siyasî olayların yanı sıra halifeler ve vezirleriyle ilgili de bilgi veren eser Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye çevrilmiştir⁴⁰.

Ortaçağ İslâm dünyasının kültür haritasını çıkaran en-Nedîm'in (932'den önce-990)⁴¹ *el-Fihrist* adlı çalışması kendi alanında önemli bir kaynak olarak kabul edilirken tezimizin Mâverâünnehir'de görülen dinler ve mezhepler kısmında faydalandığımız eserler arasındadır. Kendisinden önceki bu alanda yapılan çalışmaları derli toplu bir şekilde sunan en-Nedîm'in 10 bölüm/makale olarak hazırladığı eseri Mehmet Yolcu'nun editörlüğünde Türkçeye çevrilmiştir. El-Hârizmî'nin (ölm. 997) Sâmânî veziri Ubeydullah b. El-Utbî'ye sunduğu ve katiplere pratik bilgiler vermek amacıyla kaleme alınan ansilopedik tarzdaki eseri *Mefâtihi'l-Ulûm* Mâverâünnehir'deki göçebe boylar ve Türk yöneticilerin kullandıkları unvanlar hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. Eserin G. V. Vloten tarafından yapılan neşri kullanılmıştır⁴². Mâverâünnehir dinleri konusunda Birûnî'nin (973-1054) *el-Âsâr el-Bâkiye* adlı eserinin Türkçe tercümesinden de istifade edilmiştir⁴³. Eserinde ele aldığı diğer konuların yanında Mâverâünnehir'de İslâm öncesi yayılma

---

³⁸ Kudâme İbn Cafer, (2018), *Kitabü'l- Harâc*, Çev. R. Şeşen, İstanbul.

³⁹ Maverdî, (2015), *el-Ahkâmü's Sultaniye*, Çev. A. Şafak, İstanbul.

⁴⁰ İbnü't-Tıktaka, (2016), *el- Fahrî*, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul

⁴¹ en-Nedîm, (2017), *el-Fihrist*, Çev. Mehmet Yolcu, İstanbul, s. 23-27.

⁴² Hârizmî, (1895), *Mefâtihu'l-Ulûm*, Nşr. G. V. Vloten, Leiden.

⁴³ el-Birûnî, (2011), *el-Âsâr el-Bâkiye*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul.

imkânı bulan dinlerin geniş izahını veren Birûnî aynı zamanda Sâ mânîler hakkında kısa bilgiler sunmuştur. Karluklar ve bunlarla birlikte anılan diğer Türk boyları hakkında bilgi veren *Tabâi'ü'l-Hayavân*'ın Sultan Sencer zamanında yazıldığı bilinirken yazarı Tahir el-Mervezî hakkında fazla bilgi yoktur. Eserin Çin, Türk, Hint ve Habeşlerden bahseden kısımları V. Minorsky tarafından neşredilmiştir⁴⁴.

Araştırma Eserleri

Araştırma konumuzun mekanı olan Mâverâünnehir'in konumu itibariyle Orta Asya merkezli tüm çalışmaların içinde yer alması ve seçtiğimiz dönemin uzun olmasından dolayı kapsadığı dönemi anlatan eserlerin sayısı oldukça fazladır. Faydalanmaya çalıştığımız araştırmalar Arap, Çin ve Batı kaynaklarının harmanlanıp yorumlanarak birçok meselenin anlaşılması ve anlatılması noktasında kullanılmıştır.

Mâverâünnehir'in tarih öncesi devirleri için başvurduğumuz Bahaeddin Ögel'in *Türk Kültür Tarihi*⁴⁵ sıklıkla kullandığımız eserlerden olmuştur. Eserde özellikle Türklerin Mâverâünnehir'deki varlıklarının çok eski zamanlara kadar ulaştığına dair ipuçlarının yanında Hun ve Gök-Türk devirlerindeki kültür merkezleri hakkında malumat içermesi tezimiz açısından faydalı olmuştur. Bunun yanı sıra bölgenin gerek arkeolojisi gerekse kültürel vaziyeti için Yaşar Çoruhlu'nun *Erken Devir Türk Sanatı*⁴⁶ ile Richard N. Frye'in *Orta Asya Mirası*⁴⁷ adıyla Türkçeye çevrilmiş olan eserinden de yeterince istifade ettik. Dünya'da Orta Asya araştırmalarıyla tanınan Frye'in tarih öncesinden başlayarak İslâm egemenliğine kadar getirdiği konular bölgenin tarihinin derli toplu bir şekilde ve birçok yönüyle anlaşılmasını sağlamıştır.

Bölgenin ve Türk Tarihi'nin siyasî, idarî ve kültür tarihi ile ilgili konular için A. Zeki Velidi Togan'ın *Umumi Türk Tarihine Giriş*⁴⁸, İbrahim Kafesoğlu'nun *Türk Milli Kültürü*⁴⁹, Sadri Maksudî Aarsal'ın *Türk Tarihi ve Hukuk*⁵⁰, Ahmet Taşağıl'ın *Kök Tengri'nin Çocukları*⁵¹, Bahaeddin Ögel'in *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*⁵² ve

---

⁴⁴ Mervezî, (1942), *Tabâi'ü'l-Hayavân*, Neşr. V. Minorsky, Londra.

⁴⁵ Bahaeddin Ögel, (1991), *Türk Kültür Tarihi*, Ankara.

⁴⁶ Yaşar Çoruhlu, (2011), *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul.

⁴⁷ Richard N. Frye, (2009), *Orta Asya Mirası*, Çev. Füsun Tayanç, Tunç Tayanç, Ankara.

⁴⁸ A. Zeki Velidi Togan, (1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul.

⁴⁹ İbrahim Kafesoğlu, (1999), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul.

⁵⁰ Sadri Maksudî Aarsal, (1947), *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul.

⁵¹ Ahmet Taşağıl, (2014), *Kök Tengri'nin Çocukları*, İstanbul.

⁵² Bahaeddin Ögel, (2001), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul.

*Türklerde Devlet Anlayışı*⁵³, Emel Esin'in *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*⁵⁴ adlı eserleri kullandığımız eserlerdir. Genel Türk Tarihi açısından değerli olan bu eserler tezimizin sıhhati noktasında yol gösterici olmuştur. Ayrıca Abdulkadir Donuk'un *Eski Türk Devletlerinde İdari ve Askeri Unvan ve Terimler*⁵⁵ adlı çalışması Türk devlet teşkilatı ve görevlileri için yararlandığımız eserlerdendir.

Türk Tarihi'nin ilk devir kayıtlarının yer aldığı Çin yıllıklarının esas olarak alınıp titiz çalışmalar sonucu hazırlanan eserler de tezimiz için vazgeçilmez kaynaklar olmuştur. Bu doğrultuda Ahmet Taşağıl'ın başyapıtı *Gök-Türkler*⁵⁶ ve Edouard Chavannes'in Türkçeye *Batı Türkleri*⁵⁷ olarak aktarılan eseri tezimizin birçok yerinde atıf yaptığımız önemli kaynaklardır. Bahaeddin Ögel'in *Büyük Hun İmparatorluğu*⁵⁸ adlı 2 ciltlik eseri de Çin yıllıkları temelinde hazırlanmıştır. Chang Chi'en seyahatnamesinin çevirisinin de yer aldığı çalışma konumuzla doğrudan alakalı olduğundan İslâm öncesi Mâverâünnehir'i anlatmada yardımcı olmuştur.

Mâverâünnehir sanatı ve mimarîsi ile ilgili olarak Oktay Aslanapa'nın *Türk Sanatı*⁵⁹, İbrahim Çeşmeli'nin *Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*⁶⁰ ile Çoruhlu ve Esin'in yukarıda da belirtilen eserlerini kullandık.

İslâm fetihlerinin başlamasından sonra Mâverâünnehir'de yaşananları ayrıntılı bir şekilde araştırıp yorumlayan Gibb'in *Orta Asya'da Arap Fetihleri*⁶¹ ve özellikle Barthold'un *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*⁶² adlı çalışması tezimiz için önemli eserlerdir. İslâm Devleti'nin Emevîler devrine odaklanan çalışmasıyla Julius Wellhausen'in *Arap Devleti ve Sükûtu*⁶³ adlı eseri Horasan ve Mâverâünnehir'deki Arap kabilelerinin durumunu aktarması bakımından faydalandığımız eserlerdendir. İlk devir İslâm siyasal düşüncesinin oluşma sürecinde yaşanan olaylar ve İslâm Toplumu içinde meydana gerilimler ile bölünmeleri aktaran Montgomery Watt'ın

---

⁵³ Bahaeddin Ögel, (2016), **Türklerde Devlet Anlayışı**, İstanbul.

⁵⁴ Emel Esin, (1978), "İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş", **Türk Kültürü El Kitabı**, Seri II, Cild 1/b, İstanbul.

⁵⁵ Abdulkadir Donuk, (1988), **Eski Türk Devletlerinde İdari ve Askeri Unvan ve Terimler**, İstanbul.

⁵⁶ Ahmet Taşağıl, (2012), **Gök-Türkler I-II-III**, Ankara.

⁵⁷ Edouard Chavannes, (2013), **Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul.

⁵⁸ Bahaeddin Ögel, (1981), **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Cilt I-II, Ankara.

⁵⁹ Oktay Aslanapa, (1989), **Türk Sanatı**, İstanbul.

⁶⁰ İbrahim Çeşmeli, (2007), **Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi**, İstanbul.

⁶¹ H. A. R. Gibb, (2005), **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, Çev. Hasan Kurt, Ankara.

⁶² V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara.

⁶³ Julius Wellhausen, (1963), **Arap Devleti ve Sükutu**, Çev. Fikret İşıltan, Ankara.

*İslâmda Siyasal Düşüncenin Oluşumu*⁶⁴ ve Patricia Crone'nun *Ortaçağ İslâm Dünyasında Siyasi Düşünce*⁶⁵ eserlerinden bu konuda oldukça faydalandık. Bu eserler bölgede İslâm egemenliğinin siyasî boyutunu ortaya koyarken aynı zamanda fatihlerin düşünce dünyası ve bunun idarî alana yansımalarını aktarması bakımından önemlidir.

Sâsânîler devri İran'ın siyasî, idarî, toplumsal ve dinî yönleri için Ahmet Altungök'ün çalışması tezimizde kullandığımız önemli eserler olmuştur. Altungök'ün doktora çalışması *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*⁶⁶ ile *Eski İran'da Din ve Toplum*⁶⁷ adıyla iki kitap olarak yayınlanmıştır. Bu eserlerden Sâsânî devlet teşkilatı ve toplum yapısı noktasında istifade ettik.

İslâm devlet teşkilatı konusunda Corci Zeydan'ın *İslâm Uygarlıkları Tarihi*⁶⁸ eserinin I. cildi tezimize çok katkısı olan çalışmalardan olmuştur. Devletin kurumları olan divânlar ve eyalet yönetimi konularında eserden çokça istifade ettik. Aynı doğrultuda Mehmet Aykaç'ın *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar*⁶⁹ adlı eseri maliye, adliye, haberleşme ve ordu teşkilatları için aktardığı bilgiler ilgili bölümün yazımında ciddi anlamda yardımcı olmuştur. İbrahim Sarıçam ve Seyfettin Erşahin'in eseri olan *İslâm Medeniyeti Tarihi*⁷⁰, nden de bu konularda yararlandık.

Mâverâünnehir Türklerinin İslâm dairesine girmesi ve nerdeyse İslâmlaşmanın tamamlanması sürecinde bölgede teşekkül eden Sâsânîler ile ilgili ülkemizdeki en geniş araştırma olan Aydın Usta'nın *Türklerin İslamlaşma Serüveni*⁷¹ adlı çalışması bahsi geçen devletin siyasî ve idarî yapılanması konularında kullandığımız en önemli araştırma olmuştur. Dönemin eğitim ve kültür dünyasını da ihtiva eden eser sıklıkla başvurduğumuz çalışmalardandır. İslâm fetihleriyle birlikte başlayan süreci Buhara örneğinde gösteren Hasan Kurt'un *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*⁷² ve Osman

---

⁶⁴ Montgomery Watt, (2001), *İslâmda Siyasal Düşüncenin Oluşumu*, Çev. U. Murat Kılavuz, İstanbul.

⁶⁵ Patricia Crone, (2007), *Ortaçağ İslâm Dünyasında Siyasi Düşünce*, Çev. H. Köni, İstanbul.

⁶⁶ Ahmet Altungök, (2015), *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, İstanbul.

⁶⁷ Ahmet Altungök, (2015), *Eski İran'da Din ve Toplum*, İstanbul.

⁶⁸ Corci Zeydan, (2013), *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, Cilt I, çev. Nejdet Gök, İstanbul.

⁶⁹ Mehmet Aykaç, (1997), *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar*, Ankara.

⁷⁰ İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, (2015), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara.

⁷¹ Aydın Usta, (2013), *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, İstanbul.

⁷² Hasan Kurt, (1998) *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, Ankara.

Aydınlı'nın *Semerkant Tarihi*⁷³ adlı eserleri tezimiz için önemli araştırmalardandır. Yine bu alanda önemli çalışmalardan birisi olan Richard N. Frye'in *Buhara*⁷⁴ adlı eserinden faydalandık. Adı geçen şehirler örneğinde Mâverâünnehir'in yaşadığı süreci geçirdiği değişimi bu eserler yardımıyla aktardık.

Karahanlı tarihinin en önemli isimlerinden Reşat Genç'in *Karahanlı Devlet Teşkilatı*⁷⁵ adını taşıyan çalışması tezimiz açısından büyük öneme sahiptir. İslâm'ı kabul sürecinden sonra devlet teşkilatında meydana değişimleri ve nihaî olarak oluşan devlet yapısını tüm yönleriyle inceleyen eserin büyük yardımını gördük. Yine Karahanlı dönemi ile ilgili olarak Ömer Soner Huncan'ın *Türk Kağanlığı*⁷⁶ ve Ekber Necef'in *Karahanlılar*⁷⁷ adlı araştırmaları konumuza büyük katkılar sağlamıştır. Bu son sayılan eserlerin ortak noktası Karahanlı hanedanını Karluklara bağlamakla Gök-Türkler ve öncesinin devlet mirasını canlı tuttukları düşüncesini desteklemektedirler.

Türklerin İslâmlaşma süreciyle yapılan birçok çalışmanın yanında Sönmez Kutlu'nun *Türkler ve İslâm Tasavvuru*⁷⁸ ve Fatih M. Şeker'in *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*⁷⁹ adlı eserlerinden yararlandığımızı belirtmemiz gerekir. Bu çalışmalar İslâm öncesi sürecin İslâmî devirdeki yansımaları ve Türklerin İslâm'ı anlama ve yaşama noktasındaki vaziyetlerini anlatan ve tezimizin konusu itibariyle önemlidir. Bu süreci Ahmet Yesevî örneğinden anlatan Fuat Köprülü'nün *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*⁸⁰ adını taşıyan eseri yazıldığı dönemden bugüne alanında önemini korumasının yanında bizim de istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır.

---

⁷³ Osman Aydınlı, (2011), **Semerkant Tarihi**, Ankara.

⁷⁴ Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara.

⁷⁵ Reşat Genç, (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, s. 3-4.

⁷⁶ Ömer Soner Huncan, (2011), **Türk Hakanlığı**, İstanbul.

⁷⁷ Ekber N. Necef, (2005), **Karahanlılar**, İstanbul.

⁷⁸ Sönmez Kutlu, (2011), **Türkler ve İslâm Tasavvuru**, İstanbul.

⁷⁹ Fatih M. Şeker, (2012), **İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru**, Ankara.

⁸⁰ M. Fuad Köprülü, (2013), **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara.

GİRİŞ

Dünya tarihinin hangi dönemine bakılırsa siyasî ve kültürel yapıların tesisinde coğrafyanın önemli tesirleri görülür. Toplumların üzerinde yaşadıkları coğrafi ortamlarla münasebet ve mücadelesi kültürlerin şekillenmesine neden olmuştur⁸¹. Bunun yanı sıra farklı coğrafyalarda ortaya çıkan kültürler kimi zaman siyasî kimi zamanda ekonomik ilişkiler neticesi birbirini tanıma ve etkileme fırsatı bulmuştur. Bu ilişkilerin zamanla farklılıkları ön plana çıkarmasından dolayı toplumların sahip oldukları siyasî sınırların ötesinde kültürel sınırlar meydana gelmiştir

Kendi içinde beş büyük bölge olarak incelenen Asya kıtasının merkezini oluşturan Orta Asya'nın sınırlarının⁸² coğrafi olarak tayini zorlanılan bir konudur. Yaşanan bu zorluğu belirledikleri kültürel sınırlarla gidermeye çalışan araştırmacılar, toplumların coğrafyadan kaynaklı olarak meydana getirdikleri göçebe ve yerleşik yaşam tarzlarını temel alarak bazı tanımlamalara gitmişlerdir⁸³. Yapılan bu tanımlarda göçebe kültürü Türkler, Mâverâünnehir başta olmak üzere tarım yapılan bölgelerdeki yerleşik kültürleri de genellikle Arîler ve İranlılar temsil eder şeklinde ifadelere rastlamak mümkündür. Bu durumda Türkler bozkırda yaşayan göçebe çobanlar olarak konumlandırılarak yerleşik ve şehirlerde yaşayan Türk toplulukları görmezden gelinmiştir.

Türkler başta olmak üzere toplumların ekonomik ve sosyal yapısını coğrafi şartlar şekillendirdiğine göre oluşan kültürün sadece milletlerin karakteri temel alınarak açıklanması mümkün görünmemektedir. Orta Asya'nın iklimi uygun olmayan ve kaynaklarının kıt olduğu alanlarda hayvancılık, göl ve akarsu kıyılarında tarımsal

---

⁸¹ Toynbee'nin 'meydan okuma ve karşılık' teorisine göre doğanın kendini insan tarafından yenilebilecek bir güç olarak sunması ve insanın buna verdiği karşılık uygarlığın tabanı oluşturur, Bkz. Arnold Toynbee, (1978), **Tarih Bilinci**, Çev. Murat Belge, İstanbul, s. 104.

⁸² Lajos Ligeti, (1986), **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. Sadettin Karatay, Ankara, s. 13, 15.

⁸³ Peter B. Golden, (2004), **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. Osman Karatay, İstanbul, s. 19; Denis Sinor, (2008), "The Concept of Inner Asia", **The Cambridge History of Early Inner Asia**, Ed. Denis Sinor, Cambridge, s. 3-4; Denis Sinor, (2014), "İç Asya Kavramı", **Erken İç Asya Tarihi**, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul, s. 13-14; Istvan Vasary, (2007), **Eski İç Asya'nın Tarihi**, Çev. İsmail Doğan, İstanbul, s. 22.

uğraşlar gelişmiştir ki bu ikinci durumun en belirgin örneği Mâverâünnehir coğrafyasıdır. Bu durumu Mâverâünnehir ve diğer bölgelerde yaşayanları farklı toplumlar olarak ele alanların aksine aynı halkın, yaşadıkları coğrafya paralelinde farklı ekonomik yapılara sahip şubeleri olarak da değerlendirmek mümkündür. Ancak Mâverâünnehir'in Asya'nın kavşak noktası denilebilecek bir konuma sahip olması farklı toplumların bölgeye yerleşmesine yol açarken bu toplumlar arasında belli alanlarda etkileşimin yaşandığı da göz ardı edilemez. İslâm hakimiyetinin tam olarak yerleştiği VIII. yüzyıldan Moğol istilasının yaşandığı XIII. yüzyıla kadar geçen dönemde Türkler'in, İslâm'a intibakıyla bölge kültürünün biçimlenmesinde etkili olan toplumların ve etkileşimlerin ortaya konulabilmesi bu anlamda önem arz etmektedir.

Mâverâünnehir Adı ve Coğrafi Sınırları

Farsça metinlerde IX. yüzyıldan itibaren geçmekte olan Mâverâünnehir'e, Kaşgarlı Mahmud Divanı'nda "Çay-ardı"⁸⁴, Arap kaynaklarında ise "Maveraü'l-Ceyhun" adı verilmiştir. Bu isim Arap fetihlerinden sonra Ceyhun Nehri kastedilerek "nehrin öteki tarafı" anlamında kullanılmıştır. Bölgenin adı batı kaynaklarında "Transoxiana" olarak geçmektedir. Arap coğrafyacılarından bazıları bölgeye Mâverâünnehir demekle birlikte, Haytal ve Hayatula (Heytallar) gibi isimler de kullanmışlardır⁸⁵. İslâm fetihleri başladığı dönemde Mâverâünnehir'i Horasan'dan ayrı tutmadıklarına bakılırsa⁸⁶ bu adlandırmanın daha geç dönemde kullanıldığını düşünebiliriz. Mesudî, Horasan ile Çin arasındaki topraklara Kuşan adının verildiğini ve halkının Tokuz-guz olduğunu söylerken⁸⁷ buradan Kuşa şehrini kastettiğine bakılırsa, Mâverâünnehir olarak bilinen bölgeyi Horasan'a dahil ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu ifadeden Mâverâünnehir'in, Kuşan adıyla anıldığı sonucunu çıkaranlar da olmuştur⁸⁸.

---

⁸⁴ Kaşgarlı Mahmud, (1985), **Divanü Lügat-it-Türk**, Cilt III, Çev. Besim Atalay, Ankara, s. 149.

⁸⁵ V. V. Barthold, (1972), "Mâverâünnehir", **MEB İA**, Cilt VII, İstanbul, s. 408; Osman G. Özgüdenli, (1997), "Mâverâünnehir", **DİA**, Cilt XVI, Ankara, s. 177; G. Le Strange, (1905), **Lands of the Eastern Caliphate**, Cambridge, s. 433; G. Le Strange, (2015) **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, Çev. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, İstanbul, s. 524.

⁸⁶ İbn Hurdazbih, (2008), **el-Mesâlik vel-Memâlik**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 32; Ramazan Şeşen, (2001), **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, s. 2; İbn Rüşteh, (2013), "Kitabü'l-A'laki'n-Nefise", **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**, Çev. Yusuf Ziya Yörük, İstanbul, s. 169.

⁸⁷ Mesudî, (2014), **Muruc ez-Zeheb**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 96, 128.

⁸⁸ Özgüdenli, **a.g.m.**, s. 177.

İslâm coğrafyacılarından İstahrî'ye göre; doğu sınırı Pamir ve Raşt'tan başlayarak Huttel'in gerisini içine alan Mâverâünnehir'in batısında Oğuz ve Karluk ülkelerinden Taraz'a kadar uzanan hat üzerinde Farab, Biskend, Sogd, Buhara, Semerkand ve Harezmi yer alır. Fergana'dan Taraz'a kadar olan alanda Karluk ve Hazleciyye ülkelerinin sınırı kuzeyini teşkil ederken güneyinde Bedehşan'dan Harezmi'e kadar uzanan Ceyhun Nehri vardır⁸⁹. İbn Havkal bu sınırları kuzeyde Karluk topraklarına, batıda Aral Gölü'ne doğru biraz daha genişletmiştir⁹⁰. Bölgeyi, Horasan'ın Haytal tarafı olarak kabul eden Mukaddesî, Fergana, İsficab, Şaş, Uruşene, Sogd ve Buhara olarak altı eyalete ayırmıştır⁹¹. *Hudûdü'l-Âlem* müellifine göre doğusunda Tibet, güneyinde Horasan, batısında Guz ve Halluh ülkesi ve kuzeyi yine Halluh ülkesiyle çevrilidir⁹². Sonraki dönem kaynaklarından *Mesâlikü'l-Ebsar*, Mâverâünnehir'in sınırlarını, güneyde Buttem Dağları, doğuda Hita (Çin) İmparatorluğu sınırı olan Hoten ve Kaşgar, kuzeyinde Bârân (Barab, Farab), Hocend meraları ve batısında, Horasan'dan Harezmi'e doğru Huttel yönünde akan nehir mecrası olarak göstermektedir⁹³. Kimi İslâm coğrafyacılarına göre Mâverâünnehir, Türkistan'a dâhil değildir⁹⁴. Bazı müellifler, Türklerin yaşadığı bölgeleri Seyhun Nehri'nin ötesinde gösterirken⁹⁵ bazıları da Mâverâünnehir bölgesine Turan adını vermişlerdir⁹⁶. Turan topraklarının çok daha geniş olduğunu ve Mâverâünnehir'in Turan'ın üç büyük parçasından biri olduğunu söyleyenler de olmuştur⁹⁷.

Çin kaynaklarının genel olarak "Batı Bölgeleri" olarak bahsettiği Mâverâünnehir, Seyhun kıyılarında bulunan devletlerin adıyla anılmış ve Fergana'dan Aral Gölü istikametine doğru Ta-yüen, K'ang-chü ve Yen-ts'ai (An-ts'ai) adlarıyla anılmıştır. Mâverâünnehir'in merkezinde yer alan ve Sogd olarak bilinen saha yine Çin kaynaklarında Su-te olarak geçerken, bunun batı yönünde Buhara'nın bulunduğu

⁸⁹ İstahrî, (2015), *Mesâlikü'l-Memalik*, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 244; Ramazan Şeşen, (2001), *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, s. 163.

⁹⁰ İbn Havkal, (2014), *Suret el-Arz*, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 347; Şeşen, *a.g.e.*, s. 212; İbn Havkal, (2013), "Kitabü'l-Mesalik vel-Memalik", *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, Çev. Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul, s. 400.

⁹¹ Mukaddesî, (2015), *Ahsenü't-Tekasim*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 267.

⁹² *Hudûdü'l-Âlem*, (1970), İng. Çev. V. Minorsky, Londra, s. 112.

⁹³ el-Ömerî, (2014), *Mesâlikü'l-Ebsâr*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 86-87.

⁹⁴ Yakut el-Hamavi, Mu'cemul-Büldan adlı eserinde Türkistan'ın batı sınırının Farab şehrinde başladığını söyler, Bkz. el-Bağdadî, (2014), *Merasidü'l-İttılâ' Alâ Esmâ'î'l-Emkine ve'l-Bikâ*, Çev. Halil İbrahim Gök, Ankara, s. 305; Şeşen, *a.g.e.*, s. 100.

⁹⁵ V. Minorsky, (1988), "Turan", *MEB İA*, Cilt XII/II, İstanbul, s. 109.

⁹⁶ Ebü'l-Fidâ, (2018), *Takvimü'l-Büldan*, Çev. R. Şeşen, İstanbul, s. 370; Hasan Kurt, (1998), *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, Ankara, s. 26.

⁹⁷ Osman G. Özgüdenli, (1997), "Mâverâünnehir", *DİA*, Cilt XVI, Ankara, s. 177.

alan An-hsi ve Güney Mâverâünnehir Ta Yüeh-chih olarak belirtilmiştir. Ancak belirtildiği gibi bu ifadeler coğrafi terimler olmanın ötesinde bu alanlarda yaşayan halkların adı olarak kaydedilmiştir⁹⁸.

Mâverâünnehir'in sınırlarını her dönemde siyasî şartlara göre değiştiğinden dolayı belirlemek zordur. Kaynaklarda İran kavimleri ile Turan kavimleri arasındaki sınır olarak kabul edilen Ceyhun Nehri⁹⁹ ile buradan Seyhun Nehrine kadar olan, batısında Harezmi ve Aral Gölü ile doğusunda Talas ve Fergana toprakları ile çevrili 660.000 km²'lik alan Mâverâünnehir olarak adlandırılır¹⁰⁰. Seyhun Nehrinin her iki kıyısı siyasî ve kültürel olarak birbirinden tam olarak ayırlamadığından dolayı kesin bir sınır olarak kabul edilemediği için kuzey sınırını belirlemek zor görünmektedir¹⁰¹. Tarihi metinlerde Turan'ın batı sınırını teşkil etmesinden dolayı her zaman Seyhun'dan daha fazla öneme sahip olan Ceyhun Nehri güney sınırını oluşturur¹⁰².

Mâverâünnehir'in Coğrafi Özellikleri ve Kültüre Etkileri

Mâverâünnehir günümüzde Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan sınırlarının bir kısmını kapsamaktadır. Etrafını çevreleyen çöllere rağmen doğusunda uzanan dağların arasında kalan verimli vadilerin ve bu dağlardan doğup ülkeye hayat veren nehirlerin yer aldığı tarihin en eski dönemlerinden itibaren tarımın yapılageldiği ve buna bağlı kültürlerin oluştuğu zengin bir coğrafyadır. Orta ve güney kısmında bulunan dağlık alanlar haricinde geniş düzlüklerle kaplıdır. Tanrı Dağlarının batı kesimleri, güneydeki Pamir Dağları, bu dağlardan kaynağını alan Ceyhun ve Seyhun nehirleri, bu nehirlerin Aral Gölü yönünde arasında yer alan Kızılıkum Çölü ve bahsedilen nehirlerin döküldüğü Aral Gölü, ülkenin orta kısmında

---

⁹⁸ Ayşe Onat, (2012), **Han Hanedanı Döneminde Batı Bölgeleri**, Ankara, s. 15; Wolfram Eberhard, (1942), "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Batı Asya Halklarının Medeniyeti", **Türkiyat Mecmuası**, Cilt VII, Sayı VIII, s. 141.

⁹⁹ Gibb, Ceyhun'un hiçbir zaman böyle bir sınır oluşturmadığını, bu sınırın Seyhun nehri olduğunu ve Mâverâünnehir bölgesinin İran'ın kültür sahası içinde olduğunu belirtmektedir, Bkz. H. A. R. Gibb, (2005), **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 15.

¹⁰⁰ Osman G. Özgüdenli, (1997), "Mâverâünnehir", **DİA**, Cilt XVI, Ankara, s. 177.

¹⁰¹ Dursun Ali Akbulut, (1984) **Arap Fütuhatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler**, Doktora tezi, Erzurum, s. 12.

¹⁰² G. Le Strange, (1905), **Lands of the Eastern Caliphate**, Cambridge, s. 433; G. Le Strange, (2015), **Doğu Hilafetin Memleketleri**, Çev. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, İstanbul, s. 524.

doğu batı istikametinde akıp Ceyhun'a dökülmeden kaybolan Zerefşan Nehri belli başlı fizyografik birimleridir¹⁰³.

Mâverâünnehir'in günümüzdeki görüntüsü II. Jeolojik Devrin sonunda başlayan orojenez hareketi sonunda oluşmaya başlamıştır. Bu devirde Himalayalar ile Tanrı Dağları arasında bulunan Tetis Denizinin tortullarının Hindistan kalkanının sıkıştırması ile kıvrılıp yükselmesi sonucu Mâverâünnehir'in güneyindeki dağlar oluşmuştur. Buna karşın kuzey kesimi metaformik kayalardan oluşmasından dolayı fazla kıvrılmayıp geniş düzlükler olarak kalmıştır¹⁰⁴. Öte yandan buzul çağının sonuna doğru eriyen buzul sularının beslediği akarsuların döküldüğü Hazar Denizi ile Aral Gölü birleşmiş büyük bir tatlı su denizi halini almışlardır. Ancak kuzeyden gelen akarsuların yönünü değiştirmesiyle küçülmeye başlamışlar ve Aral Gölü Maverrannehir'in güneyindeki dağlardan kaynağını alan Ceyhun ve Seyhun nehirlerinin sularıyla yetinmek zorunda kalmıştır. Ne varki M.Ö. 6200'lerden itibaren başgösteren kuraklıkla azalan nehir suları gölde buharlaşmayla kaybolan suyu karşılamadığı için Aral küçülmeye başlamış ve artan tuz miktarıyla acı göl haline gelmiştir. Dibiindeki tuzlu ve çorak toprağın rüzgârla düzlüklerde dağılması Kızılkum Çölünün oluşmasına ve Hazardan Balkaş'a kadar uzanan kurak kuşakta yerini almasına neden olmuştur¹⁰⁵.

Güneydeki yüksek dağların okyanus etkisinin iç kesimlere ulaşmasını engellemesi akarsu vadileri dışındaki alanlarda kuraklığın görülmesine neden olurken bol yağış alan yamaçları göçebe boyların yerleşmesine ortam hazırlamıştır. Bu alanlara ilerleyen dönemde yerleşen, serbest hareket etme yetisine ve isteğine sahip olan göçebelerin zaman zaman devletlerin otoritesine karşı çıktıkları ve ciddi sorunlara da yol açtıkları bilinmektedir. Ayrıca birinci jeolojik zamanda oluşan taş kömürü, başkalaşım kayalarının bulunduğu alanlarda altın, gümüş, bakır, çinko ve nikel yataklarının varlığı bölgeyi yer altı kaynakları bakımından zenginleştirmiştir. Dağlık alanların deprem kuşağında yer alması bölgede şiddetli depremlerin yaşanmasına

---

¹⁰³ İbrahim Atalay, (1999), **Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası**, İzmir, s. 156; Jean-Paul Roux, (2001), **Orta Asya**, Çev. Lale Arslan, İstanbul, s. 26; Istvan Vasary, (2007), **Eski İç Asya'nın Tarihi**, Çev. İsmail Doğan, İstanbul, s. 26.

¹⁰⁴ Mümin Köksoy, (2002), "Orta Asya'nın Paleocoğrafik Evrimi ve İnsan Topluluklarına Etkisi", **Türkler**, Cilt I, s. 480; Atalay, **a.g.e.**, s. 246.

¹⁰⁵ Köksoy, **a.g.e.**, s. 482-483.

üzerinde yer alan şehirlerin zarar görmesine ve hatta tamamen yok olmasına yol açmıştır¹⁰⁶.

Buzul çağının sonlarına denk gelen M.Ö. 12.000 yılları sırasında insan topluluklarının tatlı su göllerinin çevresine yerleştikleri görülür. Aral'ın küçülmesiyle kuraklık ve çölleşmenin yayılması bu alanlarda yaşayan toplulukların daha gerilere akarsu deltalarına ve vadilerine yerleşmelerine neden olmuştur. Deltalara yerleşmenin bir diğer sebebi de tarım ve hayvancılık yapmaya başlayan bu toplulukların teknik imkânların yetersizliğinden dolayı nehir suyunu daha rahat kullanmalarındır¹⁰⁷. Nehir vadilerindeki paleolitik devre ait kültürlerin görüldüğü Fergana ve Alay civarındakiler ile Semerkant'ın güneyindeki Teşiktaş mağarasında bulunan kalıntıların¹⁰⁸ bu devre ait olduğu söylenebilir. Bölge ahalisi çöl kumlarının ve kuraklığın yayılmasına paralel olarak bu kez daha güvenli gördükleri doğu ve güneydeki dağ etekleri ile vadilere yerleşmeye başlamışlar ve eski tecrübelerinin de etkisiyle buralarda daha büyük köyler kurmuşlardır. İlerleyen devirlerde bölgenin büyük şehirleri olarak karşımıza çıkan Semerkant, Buhara, Taşkent ile Fergana ve Baktriya bölgelerindeki şehirlerin bu alanlarda kurulması ve büyüyen şehirlerin etrafına çöl kumlarından korunmak amacıyla geniş surların yapılması bu devrin neden olduğu sürecin sonucudur¹⁰⁹.

Mısır ve Mezopotamya ile eş zamanlı geçtiği düşünülen neolitik devirde, Mâverâünnehir'de üretimin başladığı ve buna bağlı olarak toplumsal hayatın şekillendiği bilinmektedir. Yaşadıkları coğrafyanın etkisiyle kimi yerlerde yerleşik hayatın izleri görülürken kimi yerlerde göçebe toplumlar bu devirde ortaya çıkmaya başlamıştır. Taşkent ve Semerkant civarı, Zerefşan ve Surhan Nehri kıyıları, Fergana ve Talas vadilerindeki buluntuların izlerini yansıttığı neolitik devirde anaerkil bir toplum yapısı meydana gelmiştir. Ancak madenlerin kullanılmaya başlamasıyla tunç ve bakırdan yeni aletlerle silahların yapılması ataerkil toplumun önünü açmıştır. Kalkolitik devirde Zerefşan'ın aşağı kesimleri ile Aral Gölü arasındaki sahada

---

¹⁰⁶ İbrahim Atalay, (1999), **Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası**, İzmir, s. 158, 164.

¹⁰⁷ Mümin Köksoy, (2002), "Orta Asya'nın Paleocoğrafik Evrimi ve İnsan Topluluklarına Etkisi", **Türkler**, Cilt I, Ankara, s. 483; Richard N. Frye, (2009), **Orta Asya Mirası**, Çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, İstanbul, s. 15.

¹⁰⁸ Bahaeddin Ögel, (1991), **Türk Kültür Tarihi**, Ankara, s. 15; Yaşar Çoruhlu, (2011), **Erken Devir Türk Sanatı**, İstanbul, s. 55; Varis Abdurrahman Çakan, (2015), **Orta Asya Türk Tarihine Giriş**, Ankara, s. 23.

¹⁰⁹ Köksoy, **a.g.e.**, s. 484; Frye, **a.g.e.**, s. 20.

görülen Kelteminar Kültürü, Taşkent yakınlarındaki Kaunçı-tepe, Yenisey sahasındaki Afanesyevo ve Türkmenistan'daki Anau kültürlerinin yakın zamanlı olmasının yanında elde edilen bulguların üslup ve şekil bakımından benzer nitelikte olması bu alanlar arasındaki kültürel ilişkiyi gözler önüne serer¹¹⁰. Bu durum Mâverâünnehir dağlarının doğu batı yönlü uzanması ve vadilerine yerleşen göçebe boylar ile bu yolları kullanan tüccarların bu devirden başlayarak bölgenin hem doğusu hem de batısı ile ilişkisini sağladıkları hakkında fikir verir. Doğu ve batı arasındaki bu ticarî ve kültürel ilişkiler her devirde devam ederek bölgenin siyasi hayatının hareketlenmesine, farklı toplumların yerleşmelerine, yeni dinlerin gelmesine ve bunların sonucunda Mâverâünnehir kültürünün zenginleşmesine neden olmuştur. Kısmî olarak Zerdüştlük ile Maniheizmin, Hristiyanlık ve İslâm'ın bölgeye girişleri benzer ilişkiler neticesi gerçekleşmiş, mimarî ve sanatsal öğeler gibi birçok alana etki etmiştir. Bununla birlikte kervanların yol ve yön bulma ile zamanı planlama ihtiyaçlarının astrolojik çalışmalara kapı araladığı da düşünülebilir.

Dağ eteklerinden ovalara yayılma süreci artan nüfustan kaynaklı olabileceği gibi M.Ö. III. binden itibaren Tanrı Dağları ve Altaylardan gelen brekisefal ırkın bölgeye yerleşmesinin de neden olduğunu düşünülebiliriz. M.Ö. II. binde görülen Andronovo kültürünün metalürji alanında önemli mesafe katettiği göz önüne alınırsa nehir suyunun yeni aletler ve su kanalları ile kullanımına başlanması brekisefal ırkın Fergana, Zereşan ve Ceyhun vadilerine¹¹¹ yerleşmelerini açıklayabilir. Sulama alanındaki gelişmeler tarım arazilerinin genişlemesine ve buna bağlı olarak yerleşim yerlerinin artmasına neden olmuştur. Kızılkum çölünde içinde bulunduğu kurak kuşağın çevresindeki alanların az yağış almasından dolayı Mâverâünnehir topraklarının sulamayla verimli hale gelmesi su kanallarının önemini açıklamaktadır¹¹². Toprakların sulanma sorunu yönetimlerin ana meselelerinden olurken her dönemde merkezî bir idareye sahip olmaması geniş toprak sahiplerinin sosyal bir sınıf olarak ön plana çıkmalarına ve zamanla siyasi hayata dâhil olmalarına

---

¹¹⁰ Bahaeddin Ögel, (1991), **Türk Kültür Tarihi**, Ankara, s. 5-6; Varis Abdurrahman Çakan, (2015), **Orta Asya Türk Tarihine Giriş**, Ankara, s. 26-27.

¹¹¹ Ögel, **a.g.e.**, s. 15; Yaşar Çoruhlu, (2011), **Erken Devir Türk Sanatı**, İstanbul, s. 55.

¹¹² Robert N. Taaffe, (2008), "The Geographic Setting", **The Cambridge History of Early Inner Asia**, Ed. Denis Sinor, Cambridge, s. 37; Robert N. Taaffe, (2014), "Coğrafi Ortam", **Erken İç Asya Tarihi**, Çev. Mete Tunçay, İstanbul, s. 55-56; İbrahim Atalay, (2002), "Türk Dünyasının Coğrafyası", **Türkler**, Cilt I, Ankara, s. 251; A. Z. Velidi Togan, (1947), **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, Cilt I, İstanbul, s. 13-14.

neden olmuştur. Öte yandan tarım arazilerinin ölçümü ve yapılan kanallar matematik ve geometri gibi bilim dallarının gelişmesine yol açmıştır.

Rus arkeologların yaptığı çalışmalar el-Birunî'nin kaydını doğrulamış ve Ceyhun'un taş devrinde birkaç kez yatağını değiştirdiği en son tunç devrinde Aral'a döküldüğü saptanmıştır¹¹³. Bu durum bölgede oluşan kültürlerin kaybolup, yeni kültürlerin oluşmasına sebep olmuştur¹¹⁴. Yenisey Vadisi, Baykal Gölü, Selenge Irmağı, Tanrı Dağları, İli Vadisi ile Zerefşan Vadisi ve Ceyhun'a kadar olan sahada brekisefal ırkın vücuda getirdiği anlaşılan Andronovo Kültürü, Kelteminar'ı takiben ortaya çıkan Taze-Bağ Kültürünü de etkisi altına almış ve Su-Yargan Kültürü ortaya çıkana kadar Harezmdede etkili olmuştur. Andronovo, Mâverâünnehir'de Efrasiyab ve Semerkant'taki taş figürler ile kendini gösterir¹¹⁵. Andronovo Kültürü'nün yaşandığı devir ve bölgelerde metalürjinin geliştiğinin gözlenmesi, ayrıca Altay'ın demircileri olarak tanınan Türkler için de ayrıca önem arzeder ve belki de Türk kültürünün Mâverâünnehir'deki temelini teşkil eder. Koyun, sığır, deve ve at yetiştiriciliğininde geliştiği ve erken göçebeler devri olarak adlandırılan M.Ö. II. binyıldan itibaren bozkır kültürü görülmeye başlamış ve Talas ile Seyhun vadilerinden Zerefşan vadisine kadar olan sahaya göçebe topluluklar yerleşmiştir¹¹⁶.

Orta Asya'nın tarih devirleri M.Ö. 1000 yıllarının ortalarına doğru görülen ve ilk göçebeler devrinin aktörleri olan Sakalar ile başlamaktadır. Saka boylarının tesis ettiği devletin efsanevi hükümdarı Alp Er Tunga'nın İran ile savaşlarını aktaran eserler sözü edilen savaşları geleneksel olarak kaydetmektedir. Coğrafi yapıdan kaynaklı doğu batı yönlü işleyen ticaret yollarına hakim olma mücadelesi sonraki devirlerde de devam etmiştir. Bakıldığında Ortadoğu'da kurulan her devlet gibi doğuya uzanan uzun mesafeli ticaret yollarına bağımlı olmak İran devletlerini Mâverâünnehir mücadelesine sürüklediği görülür. Bunun karşısında Sakaların da Ortadoğu'ya ulaşmak istemesi sonu gelmez savaşlara kapı aralamıştır.

Pers ve İskender istilalarının yaşandığı M.Ö. V. yüzyıldan sonraki dönemde Mâverâünnehir'de büyük şehirler görülmeye başlamıştır. Buna karşılık Seyhun'un

---

¹¹³ el-Birunî, (2013), **Tahdidü Nihâyâti'l-Emâkin**, Çev. K. Burslan, Ankara, s. 15; Emel Esin, (1991), "Amuderya", **DİA**, Cilt III, Ankara, s. 98; Richard N. Frye, (2009), **Orta Asya Mirası**, Çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, İstanbul, s. 25.

¹¹⁴ Bahaeddin Ögel, (1991), **Türk Kültür Tarihi**, Ankara, s. 32.

¹¹⁵ A. P. Okladnikov, (2014), "Tarihin Şafağında İç Asya", Çev. A. Şenel, **Erken İç Asya Tarihi**, Der. Denis Sinor, İstanbul, s. 95; Ögel, **a.g.e.**, s. 28.

¹¹⁶ Yaşar Çoruhlu, (2011), **Erken Devir Türk Sanatı**, İstanbul, s. 38.

kuzeyi ve Talas Vadisinde henüz şehirleşmenin olmadığı Kaşgarlı Mahmud'un kayıtlarından anlaşılmaktadır. Zereşan vadisinin büyük şehirlerinden Buhara'nın kurulduğu kurulduğu bölge, Zereşan Nehri'nin taşkınları sonucu oluşan bataklığın zamanla düzleştirdiği alandır¹¹⁷. Bölgede yapılan çalışmalar M.Ö. IV. yüzyıla tarihlenen yapıları ortaya çıkarmıştır¹¹⁸. Gök-Türkler devrinde çok sayıda Türk boyunun yerleştiği bölgeye yeni yerleşim birimleri yapılmıştır.

Buhara adının Çin kaynaklarında geçen Pu-ho¹¹⁹ adıyla alakalı olduğu düşünülmektedir. Bölgeye verilen diğer isimler An, An-si¹²⁰, Nu-mi, Ango, Buho, Buhu, Bute, Buhala, Fuho, Puhala şeklinde bilinmektedir¹²¹. Çinli rahip Hüang-Tsang'ın kayıtlarında Pu-ho şeklinde geçmektedir ve Türkçe buhardan türemiş olduğu düşünülmektedir¹²². Buhara'nın, Ceyhun istikametinde yer alan ve tüccarlar şehri olarak bilinen Beykend'in, Alp Er Tunga'nın damadı Siyavuş tarafından kurulduğu sanılmaktadır¹²³.

Zereşan Vadisinin en büyük ve gösterişli şehri Semerkant, Çin kayıtlarında Kang Ülkesi¹²⁴, Sa-mo-kien, Si-wan-kien ve Hsi-wan-chin¹²⁵, Batı kaynaklarında Maracanda adlarıyla geçer. Kaşgarlı, büyüklüğünden dolayı kurucusu olan Türkler tarafından Semizkend adını verildiğini aktarır¹²⁶. Semerkant adının, şehrin kurucusu "Semer" ile Sogdca yerleşim birimi anlamına gelen "Kent/Kant" kelimelerinden oluştuğu öne sürülmektedir. Bununla birlikte bu isim Moğol devrinden sonra kullanılmaya başlar. Zereşan Nehrinin güney sahilinde kurulan ve harabeleri günümüze "Efrasiyab" adıyla ulaşan şehrin, bir zaman Alp Er Tunga'nın hakim olduğu arazi üzerine M.Ö. 535 yıllarında Pers Hükümdarı Cyrus'un ileri karakol

---

¹¹⁷ Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 8.

¹¹⁸ Hasan Kurt, (1998), **Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci**, Ankara, s. 43.

¹¹⁹ Edouard Chavannes, (2013), **Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, s. 187.

¹²⁰ Ayşe Onat, (2012), **Han Hanedanı Döneminde Batı Bölgeleri**, Ankara, s. 35.

¹²¹ Kurt, **a.g.e.**, s. 45.

¹²² Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 48; Cüveynî, (2013), **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, s. 130; W. Barthold, (1979), "Buhara", **MEB İA**, Cilt II, İstanbul, s. 761; Ramazan Şeşen, (1992), "Buhara", **DİA**, Cilt VI, Ankara, s. 363.

¹²³ Firdevsî, (1995), **Şehnâme**, Cilt III, Çev. Necati Lugal, İstanbul, s. 70-72.

¹²⁴ Han imparatorluğu döneminde Seyhun'un kuzeyinde K'ang-chü adlı devletin bulunuyordu ve bu sırada Sogd Fergana'yı da içine alan Ta-yüan devletinin egemenliğindeydi. Milat yıllarında bölgenin egemenliği K'ang-chü devletine geçmiş ve sonraları genelde bu bölgeye ve özelde Semerkand'a, Kang denmeye başlanmıştır, Bkz. Dursun Ali Akbulut, (1984) **Arap Fütuhatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler**, Doktora Tezi, Erzurum, s. 14-15.

¹²⁵ Chavannes, **a.g.e.**, s. 182.

¹²⁶ Kaşgarlı Mahmud, (2015), **Dîvânu Lugâti't-Türk**, Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara, s. 149.

niyetiyle yaptırdığı iddia edilirken¹²⁷ bunun yanında Makedonyalı İskender'in yaptırdığı da söylenir¹²⁸.

Seyhun kıyısındaki Şaş (Taşkend), İsficab ve İlak gibi şehirler, her dönemde Türkler'in kontrolünde bulunmuştur. İlak şehrinin, rivayetlerde Türk'ün oğulları arasında gösterilen İlak'ın neslinden gelen Türk boyu tarafından kurulduğu bilinmektedir¹²⁹. Fergana bölgesinin şehirlerin fazlalığı Seyhun Nehrinin debisinin en fazla olduğu alan olması nedeniyledir. Bu şehirlerden Özkend için Kaşgarlı, Türklerin kurduğunu ve “kendi şehrimiz” anlamına geldiğini belirtir. İbn Hurdazbih, Fergana'nın Sasani hükümdarı Anuşirvan tarafından inşa edildiğini söyler¹³⁰. Bu kayıttan bölgenin merkezi Ahsiket'i mi kast ettiği anlaşılmamakla birlikte tarihi anlatımlarda konuyla alakalı bir bilgi bulunmamaktadır. Belirtilen şehirlerle ilgili Kaşgarlı, Yenkend (Beykend)'den doğuya doğru bütün şehirlerin Türkler tarafından kurulduğuna kanıt olarak şehir isimlerinde Türkçe şehir anlamına gelen “kend” kelimesinin kullanılmasını gösterir. Semizkend (Semerkant), Özkend, Taşkend, Tunkend ve daha birçok şehrin Türk şehirleri ve dolayısıyla Mâverâünnehir'in öteden beri Türk ülkesi olduğunu belirtir¹³¹. Kaşgarlı'nın bu fikrini Firdevsî'nin, Çin'den Ceyhun'a kadar olan toprakların Alp Er Tunga'ya ait olduğu şeklindeki kaydı desteklemektedir¹³². Bunların yanısıra İskender'in bölgeye gelişinden sonra yeni şehirler inşa ettirdiği de bilinmektedir.

Milattan önce II. yüzyıldan itibaren Kang-chü Devleti'nin hakimiyetinde bulunan Mâverâünnehir hakkında ilk ayrıntılı bilgiler Hunlar karşısında ittifak arayışında olan Çin İmparatoru'nun Yüeh-chihler'e elçi olarak gönderdiği Chang-chien'in tuttuğu kayıtlardır. Bahsi geçen kayıtlarda Batı Bölgeleri olarak belirtilen Türkistan sahasında etrafı geniş surlarla çevrili, tarım ve hayvancılık yapılan elli şehir devletinden bahsedilir¹³³. Han Hanedanı devrindeki bu devletler¹³⁴ anlatılırken kültür

---

¹²⁷ Osman Aydın, (2009), “Semerkant”, **DİA**, Cilt XXXVI, Ankara, s. 483-484; H. H. Schaeder, (1966), “Semerkand”, **MEB İA**, Cilt X, İstanbul, s. 468-469; Wolfram Eberhard, (1942), “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Batı Asya Halklarının Medeniyeti”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt VII, Sayı VIII, s. 137.

¹²⁸ İbn Fakih, (2013), “Muhtasarı Kitabı'l-Buldan”, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**, Çev. Yusuf Ziya Yörük, İstanbul, s. 240.

¹²⁹ Faruk Sümer, (2014), **Eski Türklerde Şehircilik**, Ankara, s. 53.

¹³⁰ İbn Hurdazbih, (2008), **el-Mesâlik vel-Memâlik**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 38.

¹³¹ Kaşgarlı Mahmud, (2015), **Dîvânü Lugâti't-Türk**, Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara, s. 149, 409, 520.

¹³² Firdevsî, (1995), **Şehnâme**, Cilt II, Çev. Necati Lugal, İstanbul, s. 528.

¹³³ Ayşe Onat, (2012), **Han Hanedanı Döneminde Batı Bölgeleri**, Ankara, s. 13-15.

birliklerinin ve Hunlar ile olan yakın ilişkilerinin vurgulanması bölgedeki Türk etkisini ve varlığını göstermesi bakımından önemlidir. Hunların baskısıyla M.Ö. I. yüzyılda batıya hareketlenen Yüeh-chihler'in tesis ettikleri Kuşan Devleti zamanında Hindistan çevresinde gelişen Budist kültürü Mâverâünnehir'e de yayılmış ve Ak-Hunlar devrinde kısmen de olsa etkisini göstermiştir. Sıkı merkezîyetçi yapılara sahip olmadığı anlaşılan bu devletler zamanında yerel yönetimler ön plana çıkmıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi toprakların sulanma meselesi sosyal tabakaların oluşmasına tesir etmiştir.

Gök-Türk hâkimiyetinin yaşandığı VI. yüzyıla kadar oluşan kültürel birikim bu çağda da doğu-batı yönlü devam eden ticaretin neticesi olarak gelişimini sürdürmüştür. Şehir hayatının gelişmesine paralel olarak göçebelilerin de nüfus yapısı içinde yer aldığı Mâverâünnehir'in yüksek medenî hayatına İslâm'ın girmesi bölgenin günümüz Ortadoğusuyla bütünleşmesini sağlarken İslâm Medeniyeti'nin oluşmasına da katkı sağlamıştır.

Mâverâünnehir'in VIII. ve XII. Yüzyıllar Arası Siyasî Tarihi

Medine'de 622'de Hz. Muhammed tarafından kurulduğu kabul edilen İslâm Devleti'nin yönetimini Emevi ailesinin (661-750) ele almasından sonra Mâverâünnehir'e seferlerin başladığı görülmektedir. Arapların yaptıkları seferler Batı Gök-Türkler'in dağıldığı ve siyasî hâkimiyetin Çin kontrolündeki yerel beylerin ve askerî valilerin eline geçtiği döneme denk gelmektedir. Ancak bölgedeki siyasî ortamın Araplar'ın işini kolaylaştıracak durumda olmasına rağmen Arap kabileleri arasındaki çekişme, siyasî ve ekonomik rekabet etkin akınların önüne geçmiştir. Öte yandan bölge şehirlerinin Türgişler tarafından desteklemesi Arapların büyük çaplı başarılar kazanamamalarının diğer bir nedeni olmuştur. Ubeydullah b. Ziyad'la başlayan Emeviler'in Mâverâünnehir akınları, bölge şehirlerinin hükümdarları tarafından yapılan anlaşmalarla durdurulmaya çalışılmıştır. İlerleyen dönemde gerçekleşen akınlar da kesin bir Arap üstünlüğü sağlamamıştır¹³⁵. Ancak Kuteybe b.

---

¹³⁴ An-hsi (Buhara), K'ang-chü (Seyhun boyları), Ta-yüen (Fergana), Yüeh-chih (Toharistan), Bkz. Ayşe Onat, (2012), **Han Hanedanı Döneminde Batı Bölgeleri**, Ankara, s. 35-41.

¹³⁵ Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 13, 55-57; Taberî, (1987), **The History of Tabarî**, Vol. XVIII, İng. Çev. Michael G. Morony, Newyork, s. 178; Belâruzî, (2013), **Fütûhu'l Büldan**, Çev. Mustafa Fayda, İstanbul, s. 471; İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt III, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, s. 498.

Müslim'in Horasan valisi olarak atanmasından sonra durum Araplar lehine değişmiş ve Mâverâünnehir, Seyhun boyları haricinde Arap yönetimine girmiştir¹³⁶. Kuteybe'nin isyan edip öldüğü 715 sıralarında Gök-Türkler ile belki batı kanadı olarak konumlandıkları Türkişler arasında yaşanan sorunlar sonrası Türkiş kağanı olan Sou-lo, Arapların elde ettikleri kazanımların birçoğunu geri almıştır¹³⁷. Ne varki 736 yılında Horasan Valisi Esed karşısında aldığı yenilgi bölgedeki Türkiş etkisinin sonunu getirmiştir. Diğer yandan Emeviler Arap kabileleri arasında yaşanan gerilim ve değişimi yönlendirebilmek adına attıkları adımların yetersiz kalması sonucu yönetimi Abbasî ailesine devretmek zorunda kalmışlardır¹³⁸.

İktidara gelen Abbasiler kendi içindeki ve ülkedeki sıkıntıları yola koyduktan sonra İran, Irak ve Horasan'da ülkenin diğer bölgelerine göre daha güçlü bir şekilde devlet idaresini tesis etmişlerdir. Horasan Valisi Ebû Müslim'in Buhara'da çıkan isyanı bastırması Mâverâünnehir'in geri kalanını yönetimi altına almasını kolaylaştırmıştır. Yine Talas Savaşında Çin'in bölge planlarının önüne çekilen set¹³⁹ ile bölgede Abbasî otoritesini güçlendirmiştir. Abbasiler devrinde Mâverâünnehir'de artık daha önce görülen fetih hareketlerinin yerine elde bulunan şehirlerin güven ve emniyetini sağlama yönünde politikalar ön plana çıkmıştır. Ebu'l-Abbas'tan başlayarak halifeler bölgedeki yöneticilere onları ihtidaya davet mektupları göndererek İslâm'ın yayılmasını hedefledikleri görülmektedir. Savaşın en son tercih kabul edildiği bu dönemde sadece otoriteyi bozan bölgelere ordu göndermekle yetinilmiştir¹⁴⁰. Söz konusu süreçte en başarılı sonuçlar Halife Me'mun (813-833) devrinde alınmış ve Mâverâünnehir'de Müslüman nüfus artmaya başlamıştır.

---

¹³⁶ Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 75; İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt III, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, s. 485; Belâruzî, (2013), **Fütûhu'l Büldan**, Çev. Mustafa Fayda, İstanbul, s. 482; Taberî, (1990), **The History of Tabarî**, Vol. XXIII, İng. Çev. Martin Hinds, Newyork, s. 193.

¹³⁷ Belâruzî, **a.g.e.**, s. 492; Taberî, (1989), **The History of Tabarî**, Vol. XXV, İng. Çev. Khalid Yahya Blankinship, Newyork, s. 71-76; İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt V, Çev. Yunus Apaydın, İstanbul, s. 138-144.

¹³⁸ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, s. 334; İbn Kesîr, (2000), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt X, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul, s. 75-84; Mesudî, (2014), **Murûc Ez-Zehab**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 363-366; Taberî, (1985), **The History of Tabarî**, Vol. XXVII, İng. Çev. John Alden Williams, Newyork, s. 158-161; İbnü't-Tiktaka, (2016), **el-Fahrî**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 106-114; Gregory Abu'l-Farac, (1999), **Abû'l Farac Tarihi**, Cilt I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, s. 198.

¹³⁹ Edouard Chavannes, (2013), **Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, s. 194; İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, s. 365.

¹⁴⁰ Belâruzî, **a.g.e.**, s. 492-493.

Emevîler devrinde olduğu gibi Horasan valilerinin görev alanı içinde kalan Mâverâünnehir’de sükûnun sağlanması adına Horasan’da olduğu gibi yerli aristokraziyle girilen işbirliğinin sosyal alanda müspet yansımaları görülürken siyasî açıdan Abbasîler’in parçalanmasının da önünü açtığı bilinen bir gerçektir. Mâverâünnehir’de gelişen olaylar neticesi bölge şehirlerinin yönetimi üstlenen Sâ mânîler¹⁴¹ İsmail b. Ahmed devrinde Mâverâünnehir ve bir adım sonrasında da Horasan’ı egemenlikleri altına almışlardır¹⁴².

Sâ mânîler devrinde Mâverâünnehir İslâm kurum ve kültürünün gerçek anlamda yerleşmesine sahne olmuştur. Bölge nüfusunun çoğunluğunun Türk olmasından dolayı Türk- İslâm kültürü de bu devirde oluşmaya başlamıştır. İsmail b. Ahmed’in, Karluklara karşı 893 yılında düzenlediği sefer öncesi iktidarını tam olarak sağladığı Mâverâünnehir’de¹⁴³, hanedan içi mücadeleler haricinde ciddi bir sıkıntı yaşanmazken elde tutmaya çalıştıkları Horasan’da ortaya çıkan yeni hanedanlarla girilen uzun mücadeleler devletin enerjisini tüketmiştir. Abbasilerde olduğu gibi iktidarlarını paralı orduya dayamaları ve Mâverâünnehir’de yaşanan sosyal değişim sonucu kent nüfusunun artmasına bağlı olarak toprak sahibi yerel beyler olan dihkanların gücünü kaybetmesi Sâ mânî ekonomisini zayıflatmıştır. Bununla birlikte küçük yaşta tahta çıkan sultanlar zamanında ordu komutanlarının artan nüfuzu siyasî çekişmelerin yaşanması ve ülke sınırlarının giderek daralması sonucunu doğurmuştur.

Mâverâünnehir’de Sâ mânî egemenliğine paralel olarak Moğolistan’daki Uygur Kağanlığı’nın 840 yılında dağılmasından sonra kendini kağan ilan eden, ihtimaldir ki Aşina soyundan gelen Karluk Yabgusu Kadir Han Gök-Türkler’in halefi olarak kağanlığını ilan etmiştir. Tarihçiler tarafından Karahanlı olarak adlandırılan Balasagun merkezli bu devletin Mâverâünnehir’i ele geçirmek için yaptıkları seferlerin Sâ mânîler’in zayıfladığı X. Yüzyılın sonlarına doğru başladığı görülmektedir. Harun Buğra Han’ın başlattığı akınları İlig Han Nasr tamamlamış ve 999 yılında Sâ mânî başkenti Buhara’ya girerek Mâverâünnehir’i Karahanlı

---

¹⁴¹ İbnü’l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt VI, Çev. Abdullah Köse, İstanbul, s. 186,187,188,201; Taberî, (1989), **The History of Tabarî**, Vol. XXX, İng. Çev. C. E. Bosworth, Newyork, s. 259-261; İbn Kesîr, (2000), **el-Bidâye ve’n-Nihâye**, Cilt X, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul, s. 344,350,360,382.

¹⁴² Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 115-116; İbnü’l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt VII, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, s. 233.

¹⁴³ Taberî, (1985), **The History of Tabarî**, vol. XXXVIII, İng. Çev. Franz Rosenthal, Newyork, s. 11; Nerşahî, **a.g.e.**, s. 126; Mesudî, (2014), **Muruc ez-Zeheb**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 435.

sınırlarına katmıştır¹⁴⁴. Ardından Sâ mânî şehzadesi İsmail el-Muntasır ve ona destek veren Selçuklu Oğuzları ile mücadele etmiştir. İlig Han Nasr, öldüğü 1012 yılına kadar bir yandan Mâverâünnehir’de otoritesini sağlamlaştırmaya çalışırken diğer yanda Horasan’ı da elde etmek için askerî girişimlerde bulunmuştur. Ölümüyle birlikte hanedan içinde başlayan mücadele Mâverâünnehir’de Karahanlı, Selçuklu Oğuzları ve Gazneliler’in taraf oldukları uzunca bir mücadele dönemini başlatmıştır. Bu süreç Ali Tegin’in Buhara’yı ele geçirip müstakil bir idare kurmaya çalışmasına neden olurken Mâverâünnehir’de yer edinemeyen Tuğrul Bey idaresindeki Selçuklu Oğuzlarının Horasan’a geçip Gaznelilerden kopardıkları topraklar üzerine yerleşerek devlet kurmalarıyla sonuçlanmıştır¹⁴⁵.

İbrahim Böri Tegin’in, Ali Tegin oğullarından aldığı Mâverâünnehir bölgesinde kendi egemenliğini kurmasıyla Karahanlılar doğu ve batı olarak ikiye ayrılmıştır¹⁴⁶. Yaptığı çalışmalar ve bıraktığı eserlerle Mâverâünnehir’i Türk- İslâm kültürünün merkezi haline getiren İbrahim Han’dan sonra tahta çıkan oğlu Şemsülmülk döneminin sonuna doğru Selçuklu baskısı hissedilmeye başlamıştır. Alparslan döneminde başlayan Mâverâünnehir seferleri Melikşah devrinde Batı Karahanlılar’ın Selçuklu egemenliğine girmesiyle sonuçlanmıştır¹⁴⁷. Sultan Sencer’in 1141’de Katvan’da Karahitaylara yenilmesine kadar devam eden Mâverâünnehir’deki hakimiyeti bu tarihte ikinciler lehine el değiştirmiştir¹⁴⁸. Sencer’in son devrinde

---

¹⁴⁴ el-Utbî, (1858), **Kıtab-ı Yeminî**, İng. Çev. James Reynolds, Londra, s. 123-128; İbnü’l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt IX, Çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul, s. 86, 123-124.

¹⁴⁵ Ravendî, (1999), **Rahat-üs-Sudûr ve Ayet’üs-Sürûr**, Cilt I, Çev. Ahmed Ateş, Ankara, s. 93-94; Bundarî, (2016), **Zubdet’ül-Nusra ve Nuhbet’ül-Usra**, Çev. Kıvameddin Burslan, Ankara, s. 4; Aksarayî, (2000), **Müsameratü’l-Ahbar**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, s. 9; el-Hüseynî, (1999), **Ahbârü’l-Devleti’s-Selçukiyye**, Çev. Necati Lugal, Ankara, s. 6; Ahmed B. Mahmud, (2011), **Selçuknâme**, Haz. Erdoğan Merçil, İstanbul, s. 42; el-Cüzcânî, (2015), **Tabakât-ı Nâsirî**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 67-70; el-Azîmî, (2006), **Azîmî Tarihi**, Çev. Ali Sevim, Ankara, s. 3.

¹⁴⁶ Ekber N. Necef, (2005), **Karahanlılar**, İstanbul, s.337-338; Omelyan Pritsak, (1977), “Karahanlılar”, **MEB İA**, Cilt VI, İstanbul, s. 258-259; Reşat Genç, (1989), “Karahanlılar”, **DGBİT**, Cilt VI, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, s. 149-150; Ömer Soner Hunkan, (2011), **Türk Hakanlığı**, İstanbul, s. 253-254.

¹⁴⁷ Bundarî, **a.g.e.**, s. 43-46, 55; Ahmed B. Mahmud, **a.g.e.**, s. 113-116, 155; Ravendî, **a.g.e.**, s. 118, 125; Aksarayî, **a.g.e.**, s. 13; el-Hüseynî, **a.g.e.**, s. 37-38; Mîrhând, (2015), **Ravzatu’s-Safâ** (Tabaka-i Selçukiye), Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 111, 117; Reşidü’l-dîn Fazlullah, (2010), **Camî’ü’t Tevarih** (Selçuklu Devleti), Çev. E. Göksu, H. Güneş, İstanbul, s. 121-123, 130-131; Sıbt İbnü’l-Cevzî, (2011), **Mir’âtü’z-Zamân Fî Târîhi’l-Âyân**, Çev. Ali Sevim, Ankara, s. 182-186; Abdurrahman İbnü’l-Cevzî, (2014), **el-Muntazam Fî Târîhi’l-Ümem**, Çev. Ali Sevim, s. 110-111; İbnü’l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt X, Çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul, s. 78-79, 153-155.

¹⁴⁸ Bundarî, **a.g.e.**, s. 246-247; Ahmed B. Mahmud, **a.g.e.**, s. 203-206; el-Hüseynî, **a.g.e.**, s. 65; Ravendî, **a.g.e.**, s. 169; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, (2018), **Târih-i Güzide**, Çev. M. Öztürk, Ankara, s. 360; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, (2015), **Tarih-i Güzide**, Ed. Erkan Göksu, İstanbul,

güçlenen Harezmsahlar'ın da taraf olduğu XII. yüzyılın ikinci yarısındaki Mâverâünnehir siyaseti Karahanlı, Karahitay ve bunların arasında kalan göçebe Karluk ve Oğuz boyları arasında gelişmiştir. Bu karışık devrin sonunda iç isyanla uğraşan Karahitay hakimiyetinin zayıflayınca Muhammed Harezmsah Mâverâünnehir'i ele geçirmiştir. Kendine itaat noktasında zaaf gösteren Karahanlı hükümdarı Osman'ın öldürülmesiyle bölgede bir devir de sona erdi (1212)¹⁴⁹. Karahanlı hakimiyetinin bittiği Mâverâünnehir'de kurulan Harezmsah egemenliğinden kısa bir süre sonra başlayan Moğol istilası ise Mâverâünnehir'de yeni bir devrin başlangıcı olmuştur.

---

s. 72; el-Cüzcanî, **a.g.e.**, s. 94; Mîrhând, **a.g.e.**, s. 184-185; İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt XI, Çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, s. 82-84.

¹⁴⁹ İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt XII, Çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, s. 224-226; el-Cüzcanî, (2015), **Tabakât-ı Nâsirî**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 132-133; Cüveynî, (2013), **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, s. 335-338; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s.388-389; İbrahim Kafesoğlu, (2000), **Harezmsahlar Devleti Tarihi**, Ankara, s. 187-189; Ömer Soner Hunkan, (2011), **Türk Hakanlığı**, İstanbul, s. 362-365 Omelyan Pritsak, (1977), "Kara-Hanlılar", **MEB İA**, Cilt VI, İstanbul, s. 269.

1. VIII. ve XII. YÜZYILLAR ARASINDA MÂVERÂÜNNEHİR'İN SOSYAL YAPISI

Tarihin şekillenmesinde toplumların inanış biçimleriyle birlikte etkili olan coğrafi faktörler aynı zamanda kültürlerin oluşması ve gelişmesine de etki eder. Dünyanın farklı yerlerinde ve çağlarında değişik şekillerde tezahür eden bu durum bazı alanların sahip olduğu özelliklerinden ötürü önem kazanmasının ve bundan dolayı etrafındaki siyasî güçlerin hedefi olmasının nedenidir. Bu alanlar devletlerin fetih ve yayılmalarına yön ya da üzerinde yeni siyasî oluşumların kurulmasına izin vermiştir. Ayrıca sahip olduğu kaynaklar ve imkânlar buralarda yaşayan toplumların kültürünü oluşturan unsurların, çevre kültürlerden etkilenmelerine rağmen kendine has bir surette ortaya çıkmasını sağlamıştır. Coğrafi ve siyasî faktörlerin sonucu olarak üretim ve ulaşım alanlarında yaşanan gelişmeler bu sahaların kültürünü meydana getirmiştir.

Mâverâünnehir gerek uzak diyarlardan gelen ordular, gerek Çin, Hindistan, İran ve bu sonuncunun batısındaki ülkeler arasında gidip gelen tüccarların uğrak yeridir. Dolayısıyla eski dünyanın kesişme noktalarından biri olmuştur. Bunun yanısıra bölgeye gelip yerleşen halk tabakalarının şekil verdiği zengin bir kültüre ev sahipliği yapmıştır. Hareketli siyasî ve ekonomik hayatı sonucu oluşan bu kültürün birçok tarihçi tarafından ısrarla İrani karakterde olduğu savunulması, aynı dil ailesinden olmaları hasebiyle İranlılar ve batılı toplumların atası kabul edilen Arîler üzerinden bölge medeniyetini Avrupa'ya bağlama gayretinin bir sonucu gibi görünmektedir. Bu görüş etrafında yorum yapan araştırmacılar bölgedeki diğer halkları görmezden gelerek Orta Asya'nın birçok yeri için vardıkları sonuca Mâverâünnehir'i dâhil etmişlerdir. Böylece Arîler'in torunları ve İranlı göçebeler olarak gördükleri Sakalar'ı bölgenin yerli halkı şeklinde ele alarak buranın kültürünü tamamen İrani olarak kabul etmişlerdir. Herhangi bir bilimsel kanıt ve tarihsel veri ile temellendirilemeyen ve burada tartışılmayacak olan Arî göçleri teorisi Türklerin sonradan gelip bölgeyi istila ederek yerli halkı Türkleştirdiği ve İran kültür unsurlarını alarak bünyesine kattığı ve bundan sonra zaman içerisinde medenî

kavimler dairesine girmeye başladığı şeklinde devam eder. Konumu itibariyle kültürel etkileşime açık olan Mâverâünnehir’de çevre kültürlerin izlerini görmek mümkünken bunun yanında durumun tamamen iddia edildiği şekilde olmadığını tarihî veriler ışığında görebilmekteyiz. Aslında bu duruma cevabı Kaşgarlı, “Yenkend’den doğuya doğru bütün Mâverâünnehir’in Türk diyarı olduğunun delili Semerkand’ın Semizkend, Şaş’ın Taşkend olarak adlandırılması ve Özkend, Tunkend ve bu gibi şehir isimlerinin hepsi Türkçe olmasıdır. Kend Türkçede şehir demektir. Türkler bu şehirleri kurarak onlara bu adları verdiler. Bu adlar olduğu gibi kaldı, ancak oralarda Acemler çoğalınca Acem şehirleriymiş gibi oldu...¹⁵⁰” şeklinde vermiştir. Kaşgarlı’dan önce de Bumin ve İstemi’nin faaliyetlerini anlatan Bilge Kağan’ın¹⁵¹, Demirkapı’ya kadar ordu sevketmelerini teşkilatsız Gök-Türkler’i düzene sokmak amacıyla yaptıklarını aktarması bölgede meskûn Türkler’in varlığına delil teşkil etmektedir. Dolayısıyla Türk-İslâm Kültürü’nün zeminini teşkil eden birikimde Türklerin yadsınamaz katkısı bulunmaktadır. Onun için ele alınan VIII. yüzyıl sonrasının sosyal ve idarî yapısının anlaşılabilmesi Mâverâünnehir’in esas aktörü Türklerin bölgede vücuda getirdiği birikimin her yönüyle tahlil edilmesini zorunlu kılmaktadır. Tüm bunlar bölgenin sosyal yapısı başlığı altında etnik, ekonomik, kültürel ve dinî vaziyetlerinin de incelenmesini gerektirmiştir.

1.1 Mâverâünnehir Şehirlerinin Siyasî ve Demografik Yapısı

Mâverâünnehir üzerine yapılan çalışmaların belkide en zor tarafını, hareketli tarihinde yaşanan göçlerin ve bazı dönemleri aydınlatacak kaynak yetersizliğinin sonucu olarak bölgenin etnik yapısının izahı teşkil etmektedir. İlk çağlardan itibaren birçok toplumu sınırlarının içinde gördüğümüz Mâverâünnehir, VII. yüzyılın hemen öncesinde geneli tarım ve ticaretle uğraşan şehirli nüfusa sahiptir. Ayrıca etnik çeşitliliği fazla bir alan olarak görünmekteydi. Bölgenin kuzeyinin öteden beri Türklerin olduğu bilinirken, merkezî Mâverâünnehir olarak gösterilen Sogd

---

¹⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, (2015), **Dîvânu Lugâti’t-Türk**, Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara, s. 409; Golden, bunun tam tersine Kent kelimesinin Farsça olduğunu ve Orta Asya’daki şehirlerin İranlılar’ın eseri olduğunu ifade eder, Bkz. Peter B. Golden, (2015), **Dünya Tarihinde Orta Asya**, Çev. Y. Kemal Taştan, İstanbul, s. 39; Buna karşılık Yâkût el-Hamavî “kend” kelimesinin Fergana halkının dilinde köy anlamına geldiğini aktarır, Bkz. Ramazan Şeşen, (2001), **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, s. 131.

¹⁵¹ Muharrem Ergin, (1998), **Orhun Abideleri**, İstanbul, s. 33; Talat Tekin, (2014), **Orhon Yazıtları**, Ankara, s. 51.

bölgesinde etnik kökeni tartışma konusu olan Sogdlular bulunmaktadır. Güney bölgelerinde ise önceden burada kurulmuş olan Kuşan ve Ak-Hunlar (Eftalitler)'in bakiyesi topluluklar geriye kalan nüfus yapısını oluşturur. Ayrıca bu yapının içine farklı zamanlarda bölgeye gelen İranlıları ve Emeviler devrinden başlayarak yine bu topraklara istihdam edilen Araplar'ı da dâhil etmek gerekir. Ancak daha gerisine değinilecek olmakla birlikte en azından M.Ö. II. yüzyıldan itibaren Türkler'in bölgede nüfus ve idare anlamında etkin olduklarını söylemek mümkündür.

Arkeolojik ve tarihî veriler ışığında Türkler'in Mâverâünnehir'de kadim zamanlardan beri varolduğu bir gerçektir. Altay ve Tanrı dağları bölgesinde görülen ve Andronovo kültürünü oluşturan brakisefal ırkın, iklim değişikliği ve nüfusun artmasıyla birlikte bölgeye yerleştiği yapılan çalışmalar sonucu ortaya konmuştur. Bu göç hareketinin izleri Orta Asya'nın Bronz Devri'nden itibaren Fergana'dan Ceyhun boylarına kadar olan sahada ve özellikle Zerefşan Vadisinde görülmektedir¹⁵². Bölgenin yerli halkı kabul edilen Sakalar, İran göçebelere şeklinde gösterilirken içinde farklı etnik kökenden halkların da olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık hâkim unsurun Türk boyları olduğu ve en kudretli hükümdarlarının Alp Er Tunga olduğu bilinmektedir¹⁵³. Sakalar'ın, sonraki dönemlerde ticarî alanda

---

¹⁵² Bahaeddin Ögel, (1991), **Türk Kültür Tarihi**, Ankara, s. 6; Varis Abdrrahman Çakan, (2015), **Orta Asya Türk Tarihine Giriş**, Ankara, s. 35

¹⁵³ Çin kaynaklarında "Sai", Grek kaynaklarında "Skyth" olarak geçen ve Çin'den Tuna'ya kadar uzanan sahaya hakim olan İskitler'in Asya'daki boyları olarak bilinen Sakalar 'ın, Tomaschek, A. Herrmann, Kretschmer, Junge, Müllendoff, Fressel (İlhami Durmuş, (2008), **İskitler**, Ankara, s. 13-14); R. Grousset (Rene Grousset, (1999), **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul, s. 24); J. P. Roux (Jean-Paul Roux, (2001), **Orta Asya**, Çev. Lale Arslan, İstanbul, s. 37); P. B. Golden (Peter B. Golden, (2014), **Türk Hakları Tarihine Giriş**, Çev. Osman Karatay, İstanbul, s. 61); I. Vasary (Istvan Vasary, (2007), **Eski İç Asya'nın Tarihi**, Çev. İsmail Doğan, İstanbul, s. 60) ve daha birçok batılı araştırmacı İranî göçebelere olduğu tezini savunmaktadır. Öte yandan Niebuhr, Grote, Kiepert, Nagy, Mordtmann, Minns, Franke, Huntignford, S. M. Arsal, F. Kırzioğlu, S. Koca (Durmuş, **a.g.e.**, s. 15); Togan (A. Z. Velidi Togan, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, s. 34); Abeşi (Hasan Ata Abeşi, (2001), **Türk Kavimleri Tarihi**, İstanbul, s. 45); Günaltay (Şemseddin Günaltay, (1938), "Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatların Mahiyeti ve Tezin Kat'i Zaferi", **Bellekten**, Cilt II, Sayı 7/8, s.349-350); Ögel (Bahaeddin Ögel, (1981), **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Cilt I, Ankara, s. 186) ve Taşağıl (Ahmet Taşağıl, (2014), **Kök Tengri'nin Çocukları**, İstanbul, s. 49) gibi tarihçiler Sakalar'ın Ural-Altay kavimlerinden olduğunu, Orta Asya'da yaşayan Sakalar'ın Türk olduğunu ya da bunlar arasında Türk boylarının varlığını ortaya koymuşlardır. M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren Orta Tıyan-şan'da kurulduğu düşünülen Saka Devleti'nin efsanevi hükümdarı Alp Er Tunga'nın M.Ö. 625 yılında ölümünden sonra doğuda ve batıda toprak kayıpları yaşandığı bilinmektedir. Bu sarsıntının ardından Orta Asya'da bağımsızlığını koruyan boylardan Herodotos'un "Argimpai" olarak kaydettiği boyları Togan, Argım-bay Skitleri olarak yorumlamaktadır; Bkz. Herodotos, (1973), **Tarih**, Çev. Müntekin Ökmen, İstanbul, s. 236-237; Togan, **a.g.e.**, s. 33, 45; Bizans devri tarihçilerinden Protektor'un "Önceden Sacae olarak adlandırılan Türkler..." (İsmail Mangaltepe, (2009), **Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul, s. 52) ve Theophanes'in " Tanais (Don Nehri)'in doğusunda kadim zamanlarda adlarına Mesagate denilen Türkler yaşar. Persler onlara kendi dillerinde Kermichiones der..." (Ali Ahmetbeyoğlu, (2012), "Bizans Tarihçisi Theophanes

kendilerini gösteren ve Çin'e kadar olan sahada koloniler kuran Sogdlular olarak adlandırılan halkın ataları oldukları söylenmektedir¹⁵⁴. Sakalar, İran kitabelerinde çeşitli isimlerle anılmışlardır. Bunlardan Fergana, İli Vadisi, Tanrı Dağlarının orta etekleri, Pamir ve Alay Dağlarının kuzeyi ile birlikte yoğun olarak Şaş (Taşkent), Kaşgar ve Talas civarında yaşayan Saka Tigrakhaudalar (Sivri Takkeli Sakalar), Orta Asya'da bilinen ilk Saka Devletinin müessisleri olmuşlardır. Bunlar bazı araştırmacılara göre de Türkler'in atalarıdır¹⁵⁵.

Öte yandan G. Nemeth ve birçok araştırmacı lisanî deliller ışığında yaptığı çalışmalar sonucunda Türkler'in anayurdunun Tanrı Dağlarının kuzey ve batı yamaçları ile Aral Gölü arasında olduğunu ortaya koymuştur¹⁵⁶. Saka Devleti'nin de merkezini oluşturduğu anlaşılan bölgeye batıdan gelen baskılar Türk boylarının sadece bir kısmının doğuya çekilmesine ve Çin'in kuzeyinde siyasî bir teşekkül oluşturmalarına sebebiyet vermiştir. İran devletlerinin ve İskender'in seferleri, bölgede hâkimiyetin kısa süreliğine de olsa el değiştirmesiyle sonuçlanmıştır. Bu seferler sonucu gelen Grek unsuru daha çok Semerkant gibi büyük şehirlere ve Baktria bölgesine, Farslar da Ceyhun boyları ve Buhara civarına yerleşmişlerdir. Bütün bunlar anılan şehirlerde ve kırsal alanda meskûn Türkler'in devam eden yaşantılarına paralel olarak gerçekleşmiştir. İskender istilasından sonra bölge halkı Yabgu¹⁵⁷ ünvanlı reisleri

---

Byzantios'da Türkler", **TİD**, Cilt XXVII, Sayı 2, s. 543; E. Çağrı Mızrak, (2014), **M. Ö. VII. Yüzyıldan M. S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistandaki Bozkır Kavimleri**, Doktora Tezi, İstanbul, s. 120) şeklindeki kayıtları Sakalarla sonraki dönem Türk boylarının devamlılığını göstermektedir. Ayrıca son yıllarda yapılan arkeolojik kazılar ve DNA analizleri Sakaların Türk boylarıyla olan akrabalıklarını ortaya koymaktadır, Bkz. Mızrak, **a.g.t.**, s. 272.

¹⁵⁴ Sogdluların ırkî özellikleri için Bkz. Bahaeddin Ögel, (1991), **Türk Kültür Tarihi**, Ankara, s. 129-130; Sakalarla ilişkileri ve oluşturdukları koloniler için Bkz. A. Z. Velidi Togan, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, s. 32-33; Richard N. Frye, (2009), **Orta Asya Mirası**, Çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Ankara, s. 201; S. G. Klyashorniy, T. İ. Sultanov, (2004), **Türkün Üç Bin Yılı**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 86; Özkan İzgi, (2014), "Orta Asya'nın Türkleşmesi", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, Ankara, s. 313.

¹⁵⁵ Varis Abdrrahman Çakan, (2015), **Orta Asya Türk Tarihine Giriş**, Ankara, s. 57-58; Durmuş, Saka Tigrakhauda'nın Mesagetler olduğunu ileri sürer, Bkz. İlhami Durmuş, (2008), **İskitler**, Ankara, s. 8.

¹⁵⁶ Gyula Nemeth, (2002), "Türklüğün Eski Çağı", **Türkler**, Cilt I, Ankara, s. 382; Togan, **a.g.e.**, s. 9-10; Bahaeddin Ögel, (2001), **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, s. 134.

¹⁵⁷ Yabgu ünvanı hakandan sonra gelen ve imparatorluk arazisinin bir kısmını idare ile sorumlu ve hükümdar ailesine mensup şahsın taşıdığı bir ünvan olarak bilinmektedir. Yabgu ünvanı Türk devlet teşkilatında Hunlar devrinden itibaren kullanılmıştır. Gök-Türk Devleti'nin kurucusu Bumin Kağan'ın babası ve kardeşi İstemi de bu ünvanı kullanmıştır. Hazarlar, Uygurlar ve Karluklar da bu ünvanı kullanmakla birlikte Oğuzlarda devlet başkanlarının ünvanı olmuştur. Kelimenin linguistik kökü ile ilgili araştırma yapanların bir kısmı kelimenin kökünü Hint-Avrupa dillerine bağlanmakla birlikte Türkçe olduğunu gösteren delilleri göz önünde tutanlar Türkçe olduğunu ve Türk devlet teşkilatına ait idarî bir ünvan olduğunu belirtmişlerdir, Bkz. Abdulkadir Donuk, (1988), **Eski Türk Devletlerinde**

idaresinde mevcudiyetlerini korumuşlardır¹⁵⁸. Sonuç itibariyle meydana gelen hadiselerin Mâverâünnehir'in nüfus yapısını Türk nüfusu yok edecek ölçüde etkilemediğini söylememizi mümkün kılmaktadır.

Seyhun boyları ve Maveaünnehir'e M.Ö. II. yüzyıldan itibaren Hunların (Hiung-nu) batı ucunu teşkil eden K'ang-chü Devleti'nin hâkim olduğu görülür¹⁵⁹. Hunlar'la sıkı siyasî ve kültürel ilişki içerisinde bulunan Kang-chü Devletinin egemenliğindeki sahanın Türk boylarının yoğun olarak yaşadığı ve Hun siyasî hayatına paralel olarak farklı zamanlarda doğudan gelen Saka¹⁶⁰, Yüeh-chih¹⁶¹ ve Hun¹⁶² göçleriyle Türk

---

İdari ve Askeri Unvan ve Terimler, İstanbul, s. 56-63; Edouard Chavannes, (2013), **Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, s. 291; Ayrıca Bkz. Mehmet Tezcan, (2012), "Yabgu Ünvanı ve Kullanımı", **A.Ü.T.A.E.D.** Sayı 48; Erzurum, s. 305-342.

¹⁵⁸ A. Z. Velidi Togan, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, s. 45, 48.

¹⁵⁹ K'ang-chü Devleti için Bkz. Ayşe Onat, (2012), **Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri**, Ankara, s. 37.

¹⁶⁰ Seyhun ötesinde yaşayan Saka boyları, doğudan gelen Yüeh-chih baskısıyla batıya doğru ilerlemiş Mâverâünnehir ve daha güneyine inmişlerdir. Geride kalan Sakalar'ın Yüeh-chihler arasına karıştığı düşünülmektedir. Strabo Mâverâünnehir'e gelen Saka boylarının Asii, Pasiani, Tochari ve Sacarauli olarak kaydetmiştir, Bkz. Strabo, (1856), **Geography**, Vol. II, İng. Çev. H. C. Hamilton, W. Falconer, Londra, s. 245; Czegledy, Trogus Pompeius'un kaydına dayanarak Mâverâünnehir yönündeki göç hareketine üç kavmin katıldığını, Pasiani olarak adlandırılan kavmin Strabo'nun yazdığı metinden günümüze bozularak ulaştığını ve aslında bunların Asii/Asianlarla aynı olduğunu belirtir. Yani Mâverâünnehir ve Baktria bölgesine kuzeyden Sakalar, Tohar olarak da adlandırılan Yüeh-chihler ile Kang-chü devletinin halkı olan ve Yüeh-chihler'i hakimiyet altına alan Asiler gelmiştir, Bkz. Karoly Czegledy, (1999), **Turan Kavimlerinin Göçü**, Çev. Günay Karaağaç, İstanbul, s. 37; Taishan, Yüeh-chih, Wu-sun ve Sakalar'ın aynı etnik kökten gelen ancak farklı yerlere göç eden halklar olarak tanımlar ve adı geçen Saka boylarından Pasiani/Gasiani'nin Kuşan İmparatorluğunu kurduğunu söyler, Bkz. Taishan Yu, (1998), **A Study of Saka History**, Philadelphia, s. 2.

¹⁶¹ Çin kaynaklarında Tun-hunag ile Ch'i-len dağları arasında oturdukları aktarılan Yüeh-chihler, Hun Şanyüsü Modun ve oğlu Lao-shang tarafından vurulan darbeler sonucu, tahminlere göre M.Ö. 174 ile 160 arasında batıya doğru göç ettiler. Chang Ch'ien'in raporuna göre Wu-sunlar da Yüeh-chihler'le aynı bölgede otururken bunların Hun yenilgisinin ardından yaptıkları saldırılar sonucu batıya ilerleyerek Tanrı Dağları ile İli Irmağı arasına yerleştiler. Yüeh-chihler de Yedisu bölgesindeki Sakaları yerlerinden oynatarak bunların Mâverâünnehir ve Baktria bölgesine giderek buaradaki Yunan Devletine son vermelerine neden olan olayları başlatırken kendileri de onların topraklarına yerleştiler. Ancak Hun egemenliğindeki Wu-sun Kunmosu kadim husumetlerinden ötürü bunlara saldırdı ve daha batıya ilerlemelerine neden oldu. Kang-chü Devletinin hakim olduğu sahaya yerleşen Yüeh-chihler M.Ö. 129 yılından önce Baktria ve sonradan Toharistan olarak adlandırılacak olan Ceyhun'un güneyine inerek yerleştiler. Burada tesis ettikleri beş yabguluktan biri olan Kuei-chuang (Kuşan), diğerlerini ortadan kaldırarak M.S. V. yüzyıla kadar Kuzey Hindistan, Toharistan, Baktria, Harezmi, Mâverâünnehir ve Orta Asya'nın önemli bir kısmında etkin olacak bir imparatorluk meydana getirdi, Bkz. Onat, **a.g.e.**, s. 30, 35-36, 45-46; Ahmet Taşağıl, (2013), **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara, s. 17-29; Bahaeddin Ögel, (1981), **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Cilt I, Ankara, s. 461-493; Enver Konukçu, (1973), **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara, s. 4-10; Herodotos'un tarihinde İssedonlar olarak kaydettiği halkın Yüeh-chih ve Wu-sunlar olduğu sanılmaktadır, Bkz. Herodotos, (1973), **Tarih**, Çev. Müntekin Ökmen, İstanbul, s. 236-237; H. W. Haussig, (2001), **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, Çev. Müjdat Karayerli, İstanbul, s. 35; Yüeh-chihlerin etnik menşei etrafında yapılan tartışmalar genelde Hint-Avrupalı bir ırk olduğu iddiası ve Yüeh-chih-Tohar ilişkisi etrafında yapılmaktadır. İkinci sorun hakkında genel kanı Toharlar'ın idareyi üstlenen bir Yüeh-chih boyu olduğu şeklindedir. İlk sorunla alakalı Han-shu'da geçen "Büyük Yüeh-chihler aslında göçebe bir devlettir. Hayvanlarıyla birlikte yer değiştirdiler. Gelenekleri Hunlar ile aynı idi..." şeklindeki kayıt meseleye açıklık getirmesi bakımından önemlidir, (Ayşe Onat, (2012),

nüfusunun arttığı bir alan olduğu rahatlıkla söylenebilir. K'ang-chü Devleti'ni oluşturan halkın etnik yapısıyla birlikte sosyal yapısının da şehirlerdeki yerleşik nüfusun yanısıra bozkırlarda hayvancılık yapan göçebelerin varlığından ötürü homojen olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte tarihî ve arkeolojik veriler bu halkın Türk olmadığını gösteren hiçbir delil sunmamaktadır¹⁶³. Zira K'ang-chü Devleti'nin de merkezinin yer aldığı Seyhun boyları ve Talas Vadisi arasındaki Şaş, İlak ve Farab (Otrar/Orhun Kitabelerinde Kengü-Tarban) sahası Türk topluluklarının yoğun olarak yaşadığı bir alandır. Çin kaynaklarında bölgenin adının “Kang”, Avesta'da “Kanha” şeklinde geçmesi Kanglı Türklerine atıf şeklinde de

---

Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri, Ankara, s. 36); Ögel, Gök-Türkler'in Juan-Juan kağanını öldürüp devlet kurduklarına benzer şekilde, Hunlar'ın da kendilerini Yüeh-chihler'in mirasçısı olarak gördüklerini belirtir, (Bahaeddin Ögel, (1981), **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Cilt I, Ankara, s. 355); Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu elde edilen mumyalar üzerinde yapılan dna analizleri, Yüeh-chihlerin homojen bir ırk olmadığını, içinde farklı etnik grupların olduğu ancak yönetici hanedanın Türk olma olasılığını ortaya koymuştur, Bkz. E. Çağrı Mızrak, (2014), “Yüeh-chih'lerin Kökenleri ve Göç Süreçleri”, **TOD**, Sayı, XIX, s. 379-380.

¹⁶² M.Ö. I. yüzyılın ilk yarısında Hun Devleti ciddi sarsıntılar geçirmiş ve egemenliği altındaki halklar müstakil hareket etmeye başlamış, devlet içinde ki siyasi çekişmeler de Hu-han-ye ve Chih-chih yabguların ayrılığıyla sonuçlanmış ve ortaya iki Hun devleti çıkmıştı. Chih-chih yabgu idaresindeki boylarla batıya çekilmiş, Kırgız, Ting-ling ve Wu-sunları mağlup ederek Talas Nehri boylarında bir şehir kurarak buraya yerleşmiştir. Wu-sunlar karşısında zayıf kalan Kang-chü devleti de Chih-chih yabguyla ittifak kurdu. Kang-chü devletinin zayıflamasını belki de hakim olduğu sahaya yapılan yoğun göçler ve bunların yarattığı karmaşa olarak görebiliriz. Chih-chih yabgunun buradaki devleti kısa ömürlü oldu ancak beraberinde gelen Hun boyları güney Kazakistan bozkırları ve Seyhun boylarına yerleşti. Kang-chü egemenliğinin devam ettiği Seyhun boyları ve Mâverâünnehir'e ikinci Hun göçleri, devletlerinin yıkılıp Siyen-piler ve ardından Juan-Juanların egemenlik kurduğu doğu bölgelerinden M.S. 350 yıllarından itibaren yoğun olarak yapıldı. Bu tarih Ak-hunlar'ın Mâverâünnehir'e girdikleri ve Ak-Hun (Eftalit) devletinin temellerini aktıkları gibi kuzeydeki Ting-ling boylarının da Seyhun vadisine indikleri tarihtir, Bkz. Karoly Czegledy, (1999), **Turan Kavimlerinin Göçü**, Çev. Günay Karaağaç, İstanbul, s. 61-72; Ahmet Taşağıl, (2013), **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara, s. 12-13; İbrahim Kafesoğlu, (1999), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, s. 85-89; Bahaeddin Ögel, (1981), **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Cilt II, Ankara, s. 138-189; Ak-Hunların etnik kimlikleri ve tarihsel süreçleri noktasında farklı görüşler için Bkz. Kauzo Enoki, (1959), “On The Nationality Of The Ephthalites”, **Toyo Bunko**, Tokyo, s. 1-23; W. M. Mcgovern, (1939), **The Early Empires Of Central Asia**, Newyork, s. 365; Joseph Deguignes, (1976), **Büyük Türk Tarihi**, Cilt II, Haz. Heyet, İstanbul, s. 508-518; Richard N. Frye, (2009), **Orta Asya Mirası**, Çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Ankara, s. 183; Rene Grousset, (1999), **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul, s. 81-86.

¹⁶³ K'ang-chü devletini kuran halk Ch'i-lien dağlarının kuzeyindeki Chao-wu şehrinden Hunlar'ın baskısı sonucu batıya göç ettiler, (Wolfram Eberhard, (1942), “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Batı Asya Halklarının Medeniyeti”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt VII, Sayı VIII, İstanbul, s. 147); devletin nüfusunu oluşturan K'ang-chü, Kanglı ve Kangar birbirinden farklı, son ikisi Türk ilki İran kökenli ancak yönetici grup Türk olan halklardır, (Mcgovern, **a.g.e.**, s. 464); Avesta'da geçen Kanga adı Türk boylarından K'ao-che/K'ao-kü'den gelmekte ve bundan dolayı devletin nüfusunu Türkler oluşturmaktadır, (Emel Esin, (1976), “Farabi'yi yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı”, **İTED**, Cilt VI, Cüz 3-4, İstanbul, s. 84); K'ang-chü adının ve kullandıkları bilinen birçok kelimenin Türkçe olduğuna dikkat çeken Shiratori'ye göre bu halk Türk'tür, (Dursun Ali Akbulut, (1984), **Arap Fütuhatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler**, Doktora Tezi, Erzurum, s. 52); K'ang-chü halkı İskender istilası sırasında Yabgu unvanlı reisleri yönetiminde Mâverâünnehir'de yaşamaya devam ettiler, (A. Z. Velidi Togan, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, s. 45).

değerlendirilir¹⁶⁴. Saka nüfusunun fazla olduğu alanlardan olan Fergana bölgesinin hâkimi durumundaki Ta-yüan Devleti halkının âdet ve gelenekleriyle Yüeh-chihler ve Buhara bölgesi arasında büyük bir benzerlik söz konusudur¹⁶⁵. Ayrıca buradan hareketle bölgedeki köy ve şehirlerin fazlalığının yanı sıra göçebe nüfusun da olduğu şeklinde anlaşılır. Ancak Gök-Türkler'den biraz evvel bölge halkı yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır¹⁶⁶. Mâverâünnehir'in güney bölgesinde yer alan Huttel'in hâkim tabakasının da Türklerden geldiği bilinmektedir¹⁶⁷.

Mâverâünnehir'den İli vadisine kadarki sahanın eski Türk ülkesi olarak ele alınması, Gök-Türkler'in batıya ilerlemesini siyasî ve ekonomik zorunluluklarının yanısıra bölge üzerinde tarihi hakları olduğu gerekçesine dayandırabiliriz. Ayrıca bölgedeki Türk nüfusun bu ilerleyişi kolaylaştırdığını da söylememiz mümkündür. İstemi Yabgu'nun batıya gelip kendisine merkez olarak seçtiği bölge eski Saka ve K'ang-chü Devleti'nin de mihverini oluşturması, bölgenin stratejik önemini gösterirken diğer yandan Gök-Türkler'in anılan devletlerinin mirasını tekrar canlandırdıkları da anlaşılır. Diğer bir ifadeyle bölgede mevcut Türk devlet geleneği farklı zamanlarda farklı hanedanlar tarafından sürdürülmüştür.

Maveaünnehir'de Gök-Türk hâkimiyeti, 557 yılında¹⁶⁸ Nesef yakınlarında yapılan savaşta Ak-Hun hükümdarı Gatfar'ı mağlup etmeleriyle başlar. Bundan sonra her ne

---

¹⁶⁴ Wolfram Eberhard, (1942), "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Batı Asya Halklarının Medeniyeti", **Türkiyat Mecmuası**, Cilt VII, Sayı VIII, İstanbul, s. 141, 147; Edouard Chavannes, (2013), **Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, s. 182; Emel Esin, (1976), "Farabi'yi yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı", **İTED**, Cilt VI, Cüz 3-4, İstanbul, s. 82-84; Ptolemios Seyhun havzasında yaşayan "Kahag İskitleri"nden bahseder, Bkz. Karoly Czegledy, (1999), **Turan Kavimlerinin Göçü**, Çev. Günay Karaağaç, İstanbul, s. 34; Firdevsî'nin Alp Er Tunga'nın başketini "Kang" olarak gösterdiği (Firdevsî, (1994), **Şehname**, Cilt III, Çev. N. Lugal, İstanbul, s. 245) alan, ihtimalen Semerkant'ın güneyindeki Efrasiyab harabeleridir.

¹⁶⁵ Ayşe Onat, (2012), **Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri**, Ankara, s. 39.

¹⁶⁶ Bahaeddin Ögel, (1991), **Türk Kültür Tarihi**, Ankara, s. 177.

¹⁶⁷ A. Z. Velidi Togan, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, s. 39.

¹⁶⁸ Ahmet Taşağıl, (2012), **Gök-Türkler I-II-III**, Ankara, s. 32; Taberî, (1991), **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, Cilt III, Çev. Z. Kadiri Ugan, Ahmet Temir, İstanbul, s. 1056; Taberî, (1999), **The History of Taberî**, Vol. V, İng. Çev. C. E. Bosworth, Newyork, s. 153; Taberî burada olayı aktarır ancak tarih vermez; Istvan Vasary, (2007), **Eski İç Asya'nın Tarihi**, Çev. İsmail Doğan, İstanbul, s. 107; İbrahim Kafesoğlu, (1999), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, s. 100; Denis Sinor, (2008), "The Establishment and Dissolution of the Turk Empire", **The Cambridge History of Early Inner Asia**, Ed. Denis Sinor, Cambridge, s. 301; Denis Sinor, (2014), "[Kök] Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı", **Erken İç Asya Tarihi**, Çev. Talat Tekin, İstanbul, s. 404; Christopher I. Beckwith, (2011), **İpek Yolu İmparatorlukları**, Çev. Kürşat Yıldırım, Ankara, s. 100; Çin kaynakları bu tarihi verseler de birçok eserle savaşın 660 yılından sonra meydana geldiği aktarılmaktadır, Bkz. Chavannes, **a.g.e.**, s. 289; Enver Konukçu, (1973), **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara, s. 101; Rene Grousset, (1999), **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul, s. 95; L. N. Gumilev, (2002), **Eski Türkler**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 58; Peter B. Golden, (2015), **Hazar Çalışmaları**, Çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul, s. 48; Ahmet Altungök, (2015), **İslâm Öncesi**

kadar gerçeği yansıtmayacak şekilde bölgenin beraber hareket ettikleri Sasaniler'in hakimiyetine girdiği söylene de¹⁶⁹ bu doğru değildir. Nitekim Firdevsî'nin *Şehname*'sinde de geçtiği üzere Ceyhun tarihî misyonunu üstlenerek Türklerle İran arasındaki sınır olmuştur. Gök-Türkler devrinde Mâverâünnehir, daha dar bir ifadeyle Sogd şehirleri ve bunların yerel hükümdarları daha önceki Kuşan ve Ak-hun dönemlerinde olduğu gibi yarı bağımsız statülerini sürdürmüşlerdir¹⁷⁰. Ak-Hunlar'ı ortadan kaldırdıktan sonra bölgede egemen olan Gök-Türkler'in ilk zamanlarda merkezleri İli Vadisi ile Isıg Göl civarı olarak bilinmektedir. Ch'u-lo (603-611) ve Tung Yabgu (618-630) kağanlar devirlerinde Seyhun'un kuzeyinde ve Talas boylarında da yeni merkezler oluşturmuşlardır¹⁷¹. Mâverâünnehir'de mevcut Türk nüfusundan dolayı, işleri bu nüfusa dayanarak yürütürken, sadece buralarda vergi takibini yapacak Tudun unvanlı birer memur göndermişlerdir¹⁷². Öte yandan

---

İran'da Devlet Ve Ekonomi, İstanbul, s. 119-120; M. İ. Artamonov, (2008), **Hazar Tarihi**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 180; Matteo Compareti, (2002), "Soğdiyana Tarihine Giriş", **Türkler**, Cilt II, Ankara, s. 161; Y. Hikmet Bayur, (1987), **Hindistan Tarihi**, Cilt I, Ankara, s. 87; İkinci tarihi kabul edenler Bizans ile Sasaniler arasında devam edegelen savaşın sonucu olarak 661 yılında yapılan anlaşmadan sonra Sasaniler'in doğuya dönebildiği ve Ak-Hunlar'ın 663 ile 667 yılları arasında yıkıldığı söylenmektedir. Ancak Bizans'la Sasaniler arasında yapılan barış anlaşmasının 556 yılında yapıldığını aktaran eserlere baktığımızda Çin kaynaklarının verdiği tarihin doğruluğunu anlayabiliriz. Bu tarih diğerine göre daha inandırıcı gelmektedir çünkü doğuda beliren Gök-Türk tehlikesine karşı Sasaniler'in bir an önce Bizans cephesini kapatmak istedikleri anlaşılmaktadır. Bu şekilde Ak-Hunlar'la yapılan savaşın 557 yılında olması daha doğru olsa gerektir. Bizans-Sasani anlaşmasının nihai şeklinin 661-663 arasında verildiği görüşü, yine Gök-Türk tehlikesine karşı Sasaniler'in 556 yılında Bizans'la bir ateşkes yaptığını, ancak barış anlaşmasının 661-662 yılında yapıldığını gösterebilir. Böyle olunca Sasani ordularının 557 yılında doğuya geçme fırsatı olduğunu anlamaktayız. Ancak bu savaşta Ak-Hunlar'ın hemen yıkılmadığı güneye çekilerek bir müddet daha varlıklarını sürdürdükleri ve nihayet 563 ya da 566 yılında yine Gök-Türk, Sasani ortak harekâtı sonucu nihai darbenin vurulduğu da ihtimal dâhilinde değerlendirilebilir.

¹⁶⁹ Dineverî, (2017), **el-Ahbâru't-Tıval**, Çev. Z. Akman, H. Aytemür, Ankara, s. 122; Taberî, Anuşirvan'ın Fergana'da garnizon oluşturduğunu aktarır, Bkz. Taberî, (1991), **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, Cilt III, Çev. Z. Kadiri Ugan, Ahmet Temir, İstanbul, s.1060; Taberî, (1999), **The History of Taberî**, Vol. V, İng. Çev. C. E. Bosworth, Newyork, s. 160; İbn Hurdazbih Fergana'yı Anuşirvan'ın inşa ettiğini aktarmaktadır, Bkz. İbn Hurdazbih, (2008), **el-Mesâlik vel-Memâlik**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 38; Altungök, 569 yılında Maveraünnehr şehirlerinin Sasani toprakları olduğunu, Bizansla ittifak kuran Gök-Türkler'in bu yakınlaşma nedeniyle bu şehirlere girip yağmaladıklarını aktarmaktadır, Bkz. Altungök, **a.g.e.**, s. 123; Edouard Chavannes, (2013), **Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, s. 292.

¹⁷⁰ Bahaeddin Ögel, (1981), **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Cilt II, Ankara, s. 33; L. N. Gumilev, (2002), **Eski Türkler**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 197; Bobur Gayıbov, (2013), "Sogd Merkezî Yönetimi ve Onun Köktürk Kağanlığı'na Bağlılık Şartları", **Gazi Türkiyat**, Sayı 13, Ankara, s. 82.

¹⁷¹ Ahmet Taşağul, (2012), **Gök-Türkler I-II-III**, Ankara, s. 92; Chavannes, **a.g.e.**, s. 53; ayrıntılı bilgi Bkz., Bekir Deniz, (2008), " Batı Göktürklerin Başkenti: Min Bulak", **Karadeniz**, Ankara, Sayı I, s. 95-125; Nazmiye Togan, (1964), "Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Huen-çang'ın bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları", **İTED**, Cilt IV, İstanbul, s. 34.

¹⁷² Edouard Chavannes, (2013), **Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, s. 53; Faruk Sümer, (2014), **Eski Türklerde Şehircilik**, Ankara, s. 11; Gayıbov, **a.g.e.**, s. 85.

Sasaniler gibi güçlü bir devletle komşu olunması, Ak-Hunlar'ın devletlerini tekrar canlandırmak için teşebbüste bulunma ihtimali ve Mâverâünnehir'in zenginliği devamlı surette dış tehditlere açık bırakmaktadır. Bütün bunlar bölgede güçlü bir otorite kurulmasını ve ordu bulunmasını zaruri hale getirmiştir¹⁷³. Dolayısıyla İstemi Yabgu zamanında Şaş, sonrasında Mâverâünnehir'in güneyine doğru Buhara, Fergana ve Toharistan gibi sınır bölgeleri Gök-Türk teginleri tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Böylece bölgenin dış tehditlere karşı koruması sağlanırken aynı zamanda şehirlerdeki hükümdarlar da kontrol altına alınmıştır¹⁷⁴. Belirtilen yönetim tarzı sürekli dış tehdit altında olan şehirler içinde güçlü bir devletin himayesine girmek anlamına gelmektedir ve tabii ki onlar için de kazançlı bir durumdur. Bunun yanı sıra Gök-Türk hâkimiyeti bölge şehirleri için birleştirici bir güç olmuş¹⁷⁵ ve buradaki Türk siyasi varlığı kuvvetlenerek devam ettirilmiştir.

Doğrudan yönetim kurulan şehirlerin etraflarındaki geniş meraların varlığı¹⁷⁶ göçebe Türkler'in temel ekonomik faaliyeti olan hayvancılığın yapılabilmesine imkân sağlamıştır. Bölgeye gelen boyların hemen şehir hayatına geçmeleri olanaksız olduğu için hayvancılığa uygun alanlara yerleşmişlerdir. Öteden beri Seyhun boyları ve kuzeyinde Töles boyları yaşamaktadır¹⁷⁷. Bunların torunları kabul edilen ve Batı Türk boyları olarak da bilinen On-Oklar¹⁷⁸, Talas'ın güneyi, Seyhun boyları ve Mâverâünnehir'in yaylalarına yerleşmişlerdir. Böylece bölgenin Türk nüfusunu

---

¹⁷³ Gaybullah Babayar, (2002), "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi", **Türkler**, Cilt II, Ankara, s. 108.

¹⁷⁴ J. Karam Skaff, (2002), "VI-VIII. Asırlarda Türkistan Vahalarında Batı Türk Hakimiyeti", **Türkler**, Cilt II, Ankara, s. 99; Faruk Sümer, (2014), **Eski Türklerde Şehircilik**, Ankara, s. 11.

¹⁷⁵ L. N. Gumilev, (2002), **Eski Türkler**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 197.

¹⁷⁶ Skaff, **a.g.e.**, s. 99.

¹⁷⁷ Ahmet Taşağıl, (2013), **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara, s. 45.

¹⁷⁸ Togan, On-oklar'ın teşekkülü ile ilgili rivayette, Türk ile Oğuz arasında geçen ve hakimiyet kaynağı kabul edilen "Yede Taşı" için yapılan mücadelede Çin'den on kam/bilginin geldiğini ve bunların On-Oklar'ın atalarını olduğunu aktarır, Bkz. A. Z. Velidi Togan, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, s. 27; İşbara Tölis Şad'ın 635 yılındaki K'ang-chüler'in beş yabguluğunu hatırlatırcasına yaptığı düzenlemesine göre beş boydan oluan Tou-lular, Ç'u-mu-kunlar, Targabatay bölgesinde, Hu-lu-wular, Ayar nor bölgesinde, Şe-şo-tiler, İli'nin kuzeyinde, Sayram gölü ile Ebi nor arasında, Tu-k'i-şiler, iki grup halinde yaşamaktadırlar, Soho mo-ko grubu İli vadisi ve batısında otururken bunların daha batısında A-li-şe grubu oturmaktadır, Şu-ni-şiler Yulduz vadisinde meskundur. Beş Nu-shih-pi boyundan A-si-kie, Ko-şu, Pay-say-kan boyları Çu ve Talas ırmakları arasında meskundur. A-si-kie ve Ko-şu boyları ikiye kol halinde dört boy oluşturmaktadır. Sonraki dönemde Oğuzların Üç-ok kolu bunlardır, Bkz. Edouard Chavannes, (2013), **Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, s. 55-56, 336-339; Faruk Sümer, (1999), **Oğuzlar**, İstanbul, s. 29-30; Ekber N. Necef, (2005), **Karahanlılar**, İstanbul, s. 78-103; Aristov, Tou-lu boylarının Büyük Hunlar zamanında beri belirtilen bölgede yaşadıklarını ve devletin dağılmasından sonra Yüeban devletinin müessileri olduğunu belirtir. Nu-shih-pilerin ise Wu-sun (Kırgız)'lar olduğunu söyler; Bkz. N. A. Aristov, (2014), **Türk Halklarının Etnik Yapısı**, Çev. A. Batur, İstanbul, s. 42-44.

artırdıkları gibi zamanla siyasî hayatın da belirleyicileri olmuşlardır. Tardu döneminde gerçekleşen Buhara hâkimiyetini haber veren Nerşahî'nin¹⁷⁹ söylediği Türkistan'dan gelen halkın aynı zamanda Semerkant ve Kuşaniye gibi diğer Sogd şehirlerine de yerleşen Türgiş, Çiğil ve Kay boyları olduğu ve hatta Merv'e kadar yayıldıkları görülmektedir¹⁸⁰. Pencikent yakınlarında içinde at bulunan mezarlar da bölgedeki göçebe Türklerin varlığına işaret etmektedir¹⁸¹. Ancak şehirlerin dışına yerleşen göçebe boylar, Ak-Hun bakiyesi olarak Gök-Türk egemenliğine giren Karluk ve K'ang-chü halkının torunları olan Kengineler¹⁸² gibi, şehir hayatından tamamen kopuk olmayıp sürekli ilişki içindedirler¹⁸³.

Yerel yöneticilerin görevlerine devam ettiği şehirlerde ise merkeze bağlı tudunlar vazifelendirilerek vergiler ve yöneticiler kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Zaman içerisinde yerel yöneticilerle evlilik bağı kurulmuş¹⁸⁴ ve böylece bunların devlete bağlılıkları güçlendirilmeye çalışılmıştır. Siyasî açıdan sağlanan üstünlük yapılan göçlerle demografik alanda da Türkler lehine sağlanmıştır. Gök-Türkler devrindeki Türk göçlerinin Mâverâünnehir'e yavaş ve kontrollü bir şekilde gerçekleşmesi mevcut yerleşik hayatı ve demografik yapıyı bozmadan, gelen göçebe kültürle harmanlanmasını sağlamıştır. Bu durum kültürlerin kaynaşma noktası konumunda olan Mâverâünnehir'in, Gök-Türk devrinde oluşan kültürünün orijinal tarafını betimlemektedir¹⁸⁵. Ayrıca Türklerin milletleşme sürecine de önemli katkılar

---

¹⁷⁹ Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 8-11.

¹⁸⁰ Nazmiye Togan, (1964), "Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Huen-çang'ın bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları", **İTED**, Cilt IV, İstanbul, s. 27 not 20; Faruk Sümer, (1999), **Oğuzlar**, İstanbul, s. 49; Reşat Genç, (2015), **Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, Ankara, s. 32; Akdes Nimet Kurat, (1948), "Kuteybe Bin Müslim'in Harizm ve Semerkand'ı Zaptı", **A.Ü.D.T.C.F.D.**, Cilt VI, Sayı, 5, Ankara, s. 388.

¹⁸¹ Bahaeddin Ögel, (1991), **Türk Kültür Tarihi**, Ankara, s. 189.

¹⁸² Hârizmî, (1895), **Mefâtihu'l-Ulûm**, Nşr. G. V. Vloten, Leiden, s. 119-120; Mukaddesî, (2015), **Ahsenü't-Tekasim**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 289; **Hudûdü'l-Âlem**, (1970), İng. Çev. V. Minorsky, Londra, s. 120; Taberî'de ayrıca Ak-Hun kavimleri olarak Abhaz, Bencer ve Belencer kavimlerinin adlarının adı geçer ancak ayrıntılı bilgi bulunmaz, Bkz. Taberî, (1991), **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, Cilt III, Çev. Z. Kadiri Ugan, Ahmet Temir, İstanbul, s. 1056-1057; Taberî, (1999), **The History of Taberî**, Vol. V, İng. Çev. C. E. Bosworth, Newyork, s. 153; Enver Konukçu, (1973), **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara, s. 112-114.

¹⁸³ Bahaeddin Ögel, (2001), **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Cilt I, İstanbul, s. 42.

¹⁸⁴ Ahmet Taşağıl, (2012), **Gök-Türkler I-II-III**, Ankara, s. 87; Edouard Chavannes, (2013), **Batu Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, s. 185.

¹⁸⁵ Togan, Mâverâünnehir sahasının Uzakdoğu, Hind ve İran kültürlerinin ve dinlerinin kaynaşma alanı olması nedeniyle Gök-Türkler devrinde burada oluşan kültürün orijinalliğine işaret eder, Bkz. A. Z. Velidi Togan, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, s. 49-50.

sunmuştur. Zira Gök-Türkler'in Mâverâünnehir'e girişleri Şehir Türkleri¹⁸⁶ ile Bozkır Türkleri'nin kaynaşmasına neden olmuştur.

Gök-Türk kağanları She-kui (611-618) ve Tung Yabgu (618-630) devirlerinde Sâsânî toprağı olan Horasan'a yaptıkları akınlar sonucu ele geçirilen şehirlerden gelen İrani nüfusun yerleştiği görülmektedir¹⁸⁷. Bahsi geçen döneme baktığımızda önceki kağanlar dönemine nispetle huzur ve refahın sağlandığı, şehirlerde ticaretin ve zenginliğin artmasına paralel olarak Gök-Türk yönetiminin de olgunlaştığı ve bir sistem dâhilinde yürüdüğü müşahede edilmektedir. Bu bağlamda Gök-Türk klasik dönemi olarak adlandırabileceğimiz bu dönem, sonraki Türk devletlerine siyasî ve kültürel örnek sunmuştur. İstemi Yabgu devrinden beri uygulanan hakimiyet ve yerleşim politikasının sonraki Türk tarihine yansımaları Anadolu'yu ele geçiren Selçuklular ve Balkanlara geçen Osmanlılar'da görmekteyiz. Özellikle Osmanlıların Balkanlara yerleşme ve yönetim siyasetinin temeli bu dönemde çok açık bir şekilde görülmektedir¹⁸⁸. Öte yandan Seyhun boyları ile Mâverâünnehir'e yerleşen ve sonraki dönemde Oğuzlar adıyla anılacak olan On-Ok boyları belirtilen devletlerin de halkını oluşturacaktır.

Tung Yabgu'dan sonra Gök-Türk teğimleri arasında On-Ok boylarının da dâhil olduğu iktidar mücadelesinin doğurduğu siyasî karışıklık, askerî valilikler¹⁸⁹ oluşturarak bölge siyasetine dahil olmaya çalışan Çin'in işine yaramıştır. Ancak bu dönemde güçlenen Tibet ve kuzeyindeki Türkler, Çin'in bölgede etkin bir yönetim oluşturmasına engel olmuştur. Emevî orduları Mâverâünnehir'e girdiklerinde Çin'in zayıf egemenliğindeki zengin şehirleri ve yoğun nüfusuyla bir Türk ülkesi bulmuşlardır. Kendi siyasî ve sosyal çekişmeleri bir yana karşılıklarına çıkan direnişini kırmakta oldukça zorlanan Emevîler, VIII. yüzyıl başlarında Kuteybe'nin bölgeye gelişine kadar güçlü bir egemenlik kuramamışlardır. Gibb bölge şehirlerinin İran millî onuru ile karşı koyduklarını belirtirken¹⁹⁰ Gök-Türkler'in Ak-hunlarla mücadelesinde bu şehir hükümdarlarının birinciler tarafında yer almalarını göz ardı

---

¹⁸⁶ Kudâme İbn Cafer, (2018), **Kitabü'l- Harâc**, Çev. R. Şeşen, İstanbul, s. 162; Kudâme B. Cafer, (2013), "Kitabü'l- Harâc", Çev. Y. Ziya Yörükân, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**, İstanbul, s. 266-268.

¹⁸⁷ A. Z. Velidi Togan, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, s. 54.

¹⁸⁸ Ayrıntı için Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, (2011), **Osmanlı Tarihi**, Cilt I, Ankara, s. 179.

¹⁸⁹ Yapılan düzenlemeye göre bu valiliklerin yönetimine giren topraklar için Bkz. Edouard Chavannes, (2013), **Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, s.101-107 not 182.

¹⁹⁰ H. A. R. Gibb, (2005), **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 25.

etmektedir¹⁹¹. Gök-Türkler ve öncesi Türk devletlerinin bölgede hâkimiyet kurduğu dönemlerde görülmeyen direnişin Araplar'a karşı olması İranîlikle değil bölge şehirlerinin Türklüğüyle açıklanabilir. Birçok eserde aktarılan Araplar gelmeden önce bölgenin Türklerin elinde olduğu bilgisi¹⁹² ile şehir yöneticilerinin kullandığı unvanlar¹⁹³ bu düşüncemizi desteklemektedir.

Kuteybe'nin bölgede fetihlere girişmesi sonucu merkezi Mâverâünnehir şehirleri ve Toharistan'da Emevî egemenliği sağlanmıştır. Ancak ölümüyle bu egemenliğin zayıfladığı görülmektedir. Öte yandan Seyhun boylarında çok fazla etkili olduğu da söylenemez. Emevîler'in Kuteybe'nin etkin kişiliği ve idaresi karşısında bir süreliğine giderilen istikrarsız yönetimi Kuteybe'den sonra tekrar gün yüzüne çıkmış, Türğişler'in müdahalesiyle elde ettikleri kazanımlar tamamı değilse de büyük oranda kaybolmuştur. Zira Emevîler devrinde bölgede siyasî olarak üstünlük kurmaya çalışan Araplar, Türklerin aksine demografik açıdan azınlıktadır ve egemenliği taşıyacak kadar Arap nüfus yoktur. Bu meyanda Kuteybe'nin Mâverâünnehir fethi sırasında bölgeden asker toplaması¹⁹⁴ farklı yorumlar olsa da¹⁹⁵ bunun kanıtı olarak görülebilir. Diğer yandan Türğiş Devletinin dağılması ve Emevîler'in gelişen şartlar

---

¹⁹¹ Dursun Ali Akbulut, (1984), **Arap Fütuhatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler**, Doktora Tezi, Erzurum, s. 109.

¹⁹² Ubeydullah b. Ziyad'ın 674 yılında Buhara üzerine sefer yaptığı sırada şehrin yöneticisi Kabaç Hatun'dur. Kabaç Hatun'un Nerşahi'de adı geçen Bidun Buharhudat'ın eşi olup çocukları küçük yaşta olduğu için naiblik yapmaktadır. Bidun Buharhudat'ın Buhara'ya ilk yerleşen Gök-Türk prensi Yangsu Tegin'in soyundan geldiği ve Bidun ifadesinin Tudun ünvanının bozularak kaydedilmiş hali olduğu bilinmektedir. Ubeydullah'ın Ceyhun'u geçtiğinde Türk ordusuyla savaştığı da bölgenin Türkler'in elinde olduğunu gösterir, Bkz. Nerşahi, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 13-14, 55-57; Taberî, (1987), **The History of Tabarî**, Vol. XVIII, İng. Çev. Michael G. Morony, Newyork, s. 178; İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt III, çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, s. 499; Belârûzî, (2013), **Fütûhu'l Büldan**, Çev. Mustafa Fayda, İstanbul, s. 471; Emel Esin, (1987), "Türkistan Türk Devletleri ve Beylikleri", **Tarihte Türk Devletleri**, Cilt I, Ankara, s. 87; İslâm ordusuna mağlup olup doğuya kaçan Yezdicerd'in Türk Hakanı'nın izniyle Fergana'ya yerleşmesi de Fergana bölgesinde de Türk egemenliğini göstermektedir, Bkz. İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, s. 499; Buhara ve Semerkant'ın fetihleri sırasında yardıma gelen birliklerin Türk olması bölgede Türkler'in etkin olduklarını gösterir. Mühelleb'in Keş'te iki yıl kalıp ilerleyememesi belki de 699-700 yıllarında Gök-Türk ordusunun bölgeye yaptığı akınlar sebebiyledir.

¹⁹³ Fergana'da İhşid, Buhara'da Buhara huda (Buharhudat), Semerkant'ta Tarhan, Uşrusene'de Afşin ünvanları hükümdarlar tarafından kullanılmaktadır. Küçük Türk boylarının yöneticileri olarak geçen Guzek ve Tarhan ünvanlarını Semerkant'ta, Nizek ünvanını Toharistan'da görüyoruz, Bkz. İbn Hurdazbih, (2008), **el-Mesalik vel-Memalik**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 48-49; Hârizmî, (1895), **Mefâtihu'l-Ulûm**, Nşr. G. V. Vloten, Leiden, s. 119-120.

¹⁹⁴ İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt IV, Çev. M. Beşir Eryaysoy, İstanbul, s. 514; Taberî, (1990), **The History of Tabarî**, Vol. XXIII, İng. Çev. Martin Hinds, Newyork, s. 190.

¹⁹⁵ Frye, Kuteybe'nin mevaliden asker almasını geride bir isyanın çıkmasına engel olmak amacıyla bu askerlerin İslâm'ı kabul edenler olduğunu belirtir. Ayrıca bunun İslâm'ın bölgede yayılmasına ve Arap egemenliğine hizmet ettiğini söyler, Bkz. Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 58-59.

karşısında uygulamaya çalıştıkları toplumsal düzenlemeler Mâverâünnehir'in belli oranda sükûna kavuşmasını sağlamıştır. Gelineen noktada Mâverâünnehir'in siyasi açıdan Türkler'in elinden çıktığı ancak Türk nüfusun bölgede kaldığı görülmektedir. Bu dönemde mevcut yöneticiler idarede kalmaya devam etmişlerdir. Emeviler, Kuteybe'ye kadar sadece vergi almakla yetinmişler ve Kuteybe'nin fütuhatından sonra şehir hükümdarlarının yanına âmiller görevlendirilmiştir¹⁹⁶.

İslâm hâkimiyeti öncesi ve sırasında İranlı nüfusun arttığı Mâverâünnehir'de, Kuteybe tarafından ilk olarak Buhara'ya ve daha sonra Semerkant ile çevresindeki şehirlere yerleştirilen Araplar da nüfus yapısı içinde yerlerini almışlardır¹⁹⁷. Bölgeye gelen Arapların bir kısmı şehirlere yaşarken göçebe olarak gelenlerin olduğu da bilinmektedir. Son Sâ mânî Emîri İsmail'in devletini canlandırmak için giriştiği mücadelenin sonunda sığındığı bir bedevi kabilesi tarafından öldürüldüğü haberi¹⁹⁸ X. yüzyılın sonlarına kadar Horasan ve Mâverâünnehir'de göçebe Arap kabilelerinin olduğunu gösterir. Öte yandan bölgeye yapılan göçlerden en fazla Buhara'nın etkilendiği anlaşılmaktadır. Etnik yapısının çeşitliliğine vurgu yapan kaynaklar bu halkların neden olduğu sosyal problemleri de aktarırlar¹⁹⁹. Siyasî istikrarın güçlenmesine ve ekonomik refahın artmasına paralel gelişen şehirlerin yine anılan etkenlerde görülen gerilemeye bağlı olarak sorunlar yaşaması da olağandır. Çarpık kentleşmenin yanında yolların ve sokakların temizliğinde yaşanan sorunlar, Sâ mânîler'in son devirlerinde meydana gelen siyasî ve toplumsal problemlerin yanında Buhara'da nüfusun hızlı artmasının doğal bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

---

¹⁹⁶ Julius Wellhausen, (1963), **Arap Devleti ve Sukutu**, Çev. Fikret İşıltan, Ankara, s. 206, 208; V. V. Barthold, (1979), "Buhara", **MEB İA**, Cilt II, İstanbul, s. 763; H. H. Schaefer, (1966), "Semerkand", **MEB İA**, Cilt X, İstanbul, s. 469.

¹⁹⁷ Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 80-81; Belârüzî, (2013), **Fütûhu'l Büldan**, Çev. Mustafa Fayda, İstanbul, s. 484; İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt III, çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, s. 515-516; İstahrî, (2015), **Mesâlikü'l-Memalik**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 271; A. Z. Velidi Togan, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, s. 49, 51, 75; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 201.

¹⁹⁸ İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt IX, Çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul, s. 132; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, (2018), **Târih-i Güzide**, Çev. M. Öztürk, Ankara, s. 312; Gerdizî, (1928), **Zeynü'l-Ahbâr**, Ed. M. Nazim, Londra, s. 65; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 303.

¹⁹⁹ Ya'kubî, (2002), **Kitabu'l-Buldân**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 72; Mukaddesî, (2015), **Ahsenü't-Tekasim**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 286; Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 114-116.

Mâverâünnehir’de, Hz. Muhammed’in amcası Abbas’ın torunları adına yapılan propaganda Kuteybe’den sonra otoritenin zaafa düştüğü dönemde başlamıştır. Ömer b. Abdulaziz’in yaptığı yapılan düzenlemeler ve sonraki yıllarda çıkan ayaklanmalar bu bağlamda değerlendirilmesi gereken olaylardır. Söz konusu süreç içerisinde Muhammed b. Ali adına gizli olarak beyat etmeye gelen davetçiler ve bunlara uyanlar dönemin valileri tarafından cezalandırılmıştır²⁰⁰. Esed b. Abdullah’ın valilikleri döneminde çok sayıda davetçi yakalanıp cezalandırılrsa da diğer yandan bu davet bölgede İslâm’ın yayılmasını da sağlamıştır. Arap nüfusunun da fazlalığından dolayı Buhara’da çok sayıda taraftar toplayan bu hareket, 747’de Ebû Müslim’in buraya gelmesiyle artık açıktan yapılmaya başlamış ve isyana dönüşmüştür²⁰¹. Son Emevî Valisi Nasr’ın bölgeden ayrılmasıyla Horasan’a hakim olan Ebu Müslim, Abbasîler adına halktan beyat almıştır²⁰².

Emevîler iktidarlarının son dönemlerinde göçebe ve yerleşik Arap kabileleri arasında yaşanan gerginlikler ile hâkim oldukları topraklar üzerinde yaşayan halkların sorunlarını gidermek adına toplumsal düzenlemeler başlatmıştır. Abbasiler İslâm devletinde iktidara gelmelerinden sonra bu düzenlemeler çerçevesinde ülke içindeki tüm müslümanların eşit olduğunu kabul etmişlerdir. Bu sürecin sonunda Horasan valiliğine bağlı idareciler yerine yerel aristokratlar yönetimde söz sahibi olmaya başlamışlardır. Öte yandan söz konusu durum halkın yönetimle bağlarını güçlendirirken diğer taraftan zamanla bu yöneticilerin bağımsız hareket etmelerine de ortam hazırlamıştır²⁰³.

---

²⁰⁰ İbnü’l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt V, Çev. Yunus Apaydın, İstanbul, s. 54,87,98,116,122,157,163; İbn Kesîr, (2000), **el-Bidâye ve’n-Nihâye**, Cilt IX, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul, s. 524; Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 90.

²⁰¹ Taberî, (1985), **The History of Tabarî**, Vol. XXVII, İng. Çev. John Alden Williams, Newyork, s. 61-70; İbnü’l-Esir, **a.g.e.**, s. 295-301; İbn Kesîr, **a.g.e.**, s. 58; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 211; Hasan Kurt, (1998) **Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci**, Ankara, s.198; Gerlof Van Vloten, (1986), **Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti**, Çev. Mehmet S. Hatiboğlu, Ankara, s. 58-64.

²⁰² İbnü’l-Esir, **a.g.e.**, s. 312-314; İbn Kesîr, **a.g.e.**, s. 64-66; Corci Zeydan, (2013), **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, Cilt I, çev. Nejdî Gök, İstanbul, s. 140; Barthold, **a.g.e.**, s. 210; Kurt, **a.g.e.**, s.199; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 48; Julius Wellhausen, (1963), **Arap Devleti ve Sukutu**, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, s. 247-248; Bahriye Üçok, (1968), **İslâm Tarihi Emeviler-Abbasiler**, Ankara, s. 74-75; Zekeriyâ Kitapçı, (2000), **Arapların Türkistana Girişi**, İstanbul, s. 159-160; Osman Aydın, (2011), **Semerkant Tarihi**, Ankara, s. 308-309.

²⁰³ Barthold, **a.g.e.**, s. 213; İbn Hazm, (2004), **Esmâu’l-Hulefâ ve Fütûhu’l-İslâm**, Çev. Şaban Öz, Ankara, s. 37; Albert Hourani, (2014), **Arap Halkları Tarihi**, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, s. 56; Corci Zeydan, (2013), **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, Cilt I, çev. Nejdî Gök, İstanbul, s. 140; Wellhausen, **a.g.e.**, s. 265; Charles Lindholm, (2004), **İslami Ortadoğu**, Çev. Balkı Şafak, Ankara, s. 168-170.

Ebû Müslim'in Mâverâünnehir şehirleri üzerinde hakimiyet tesis etmesi, Müslüman nüfus ile ekonomik canlılığın arttığı ve asıl önemlisi destek verecek bir Türk devletinin olmadığı döneme denk gelmesi bakımından kolay olduğu söylebilir. Aslında Arapların Mâverâünnehir egemenliği Emevîler ve ardıllarının uyguladığı politikalar kadar bölgenin iç dinamikleriyle doğrudan ilişkilidir. Bölgenin siyasî ve toplumsal huzura kavuşmasında Arap yönetiminin Emevîler devrinden itibaren değişen tutumunun yanında bu yönde politikaları uygulayacak uygun ortamın olmasını gözden kaçırmamak gerekmektedir. Bununla birlikte Gök-Türk ve Türgişlerin bıraktığı siyasî boşluğu doldurmak isteyen isteyen Çin'in Talas Savaşında (751) yenilmesi de Abbasilerin Mâverâünnehir'e yerleşmesini kolaylaştırmıştır.

Bu süreçte Talas boylarına yerleşen Karluklar'ın²⁰⁴ batı Türklerinin hakimiyetini Türgişler'in elinden almasına neden olmuştur²⁰⁵. Karluklarla birlikte Aral Gölü

---

²⁰⁴ Karluklar'ın tarihte görüldükleri ilk bölge Altay Dağları'nın batısında Pu-ku-chen suyu kenarında olduğu bilinmektedir. Gök-Türkler'in de ilk çıktıkları yerde bu bölge olduğundan onlarla yakın bir boy olduğu sanılmaktadır ki, kaynaklarda Töles boyları arasında değil Türgişler gibi Gök-Türk hanedanından gösterilirler. 627 yılında Sir-Tarduşlar'ın isyan edip Doğu Kağanlığı'nın topraklarına göç etmesi sonucu onların boşlattığı Tanrı Dağları'nın kuzeyine yerleştiler. Mou-ts'e (Mou-luo), Ch'ih-ssu (P'o-fu) ve T'a-shih-li adlı üç kabile halinde yaşayan Karluklar, Tung Yabgu'ya isyan ederek gücünün önemli ölçüde zayıflamasına yol açtılar. Daha sonra Çin'e bağlandılar ve oluşturulan valilikler tarafından idare edildiler. Gök-Türkler'in, Kutluk tarafından bağımsızlıklarına kavuşmasının ardından ona tabi olduğu düşünülen Karluklar, Kapgan Kağan devrine isyan ettikleri ve yenildikleri kitabelerde anlatılmaktadır. Gök-Türkler'in zayıflamasının ardından Uygur ve Basmillarla birlikte bu devlete son verdiler. Gök-Türk hanedanından olan hükümdarların yönettiği Şaş Devletiyle Türgişler'e karşı ittifak yaptıkları dönemde, bu devletin Çin egemenliğine girmesi ardından meydana gelen olaylar karşısında aktif bir rol alan Karluklar, Talas Savaşının sonucuna etki ettiler. Bu bölge haricinde Toharistan'da da önemli sayılabilecek bir Karluk nüfusu mevcuttur. Çin kaynaklarında Toharistan'dan Karluk vilayeti olarak bahsedilir. Bölgedeki yabguların Gök-Türk hanedanından olduğunu hatırlarsak bu durum Karluklar'ın Gök-Türkler'le yakınlığı noktasına işaret edebilir, Bkz. Ahmet Taşağıl, (2014), "Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine", **Türkiyat Mecmuası**, Cilt XXIV, İstanbul, s. 76-81; Ahmet Taşağıl, (2013), **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara, s. 62-65; Hüseyin Salman, (1981), "VII. ve X. Yüzyıllar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", **TDAD**, Cilt XV, İstanbul, s. 170-181; Ekber N. Necef, (2005), **Karahanlılar**, İstanbul, s. 62-78; Ömer Soner Hunkan, (2011), **Türk Hakanlığı**, İstanbul, s. 69-86; Emel Esin, (1987), "Toharistan Yabgu'ları, Türk-Şahi'ler, Şûl Türkleri Devletleri", **Tarihte Türk Devletleri**, Cilt I, Ankara, s. 205; Edouard Chavannes, (2013), **Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, s. 63 not 80, 124 not 213; S. G. Klyashorny, T. İ Sultanov, (2004), **Türkün Üç Bin Yılı**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 115-119.

²⁰⁵ Avfî, Karluklar'ın bölgeye gelişini, "Bunlar Barlas dağında sakinlerdir ki, bu dağ altın dağıdır. Bunlar sonradan hükümdarlarına asi olup Türkistan bölgesine çıktılar. Bazıları İslâm ülkelerine geldi. Bunlar dokuz toplumdur: üçü Çiğil ve üçü Heskeli, biri Bavâvî ve biri Kevakinû ve biri Kimâk'end." şeklinde aktarır, Bkz. Avfî, (1898), "Cevamiü'l-hikâyât ve'l-levâmi el-rivâyât", Neşr. W. Barthold, **Turkestan I**, Petersburg, s. 100; Mervezî'nin konuya ilişkin kaydı ise, "Türklerden Karluklar, Tunis dağında oturuyorlardı. Bu dağ Altın Dağ'dır. Tokuzguz'a itaat ediyorlardı. Sonra, onlara karşı direndiler ve Türkesiyye ülkesine çıktılar. Onlarla çatışmaya girdiler ve ülkelerini istila ederek sultanlarını yandılar. Oradan İslâm ülkesine çıktılar. Karluklar dokuz kısımdır. Üçü Çiğil, üçü Askeli,

civarına kayan Türğişler, Oğuzlar adıyla Mâverâünnehir'e akınlar yaptıkları gibi çıkan isyanlara da destek vererek bölge siyasetinin içinde yer almışlardır²⁰⁶. Bu akınları önlemek için Raşt, Semerkant, Buhara ve Şaş'ta yerleşim yerlerinin çevresi surlarla çevrilmiştir²⁰⁷. Ancak bu surların yapılma nedeni, tarihsel sürece ve mevcut duruma bakıldığında bölgeyi Türkler'den korumak değilde Araplar'ın yayılma ve hakimiyetlerini koruma politikasının sonucu gibi değerlendirmek daha doğru olacaktır. Öte yandan söz konusu isyanlardan Semerkant'ta çıkan Rafi b. Leys ayaklanmasını, Şaş, Fergana, Hocend, Uşrüsene, Saganiyan, Buhara, Huttel, Harezmi hükümdarları ile Oğuz ve Karluklar'ın desteklemiştir²⁰⁸. Bu isyanın bastırılmasında rol alan yukarıda belirtilen Türklerden, Semerkant, Fergana, Şaş ve daha sonra Buhara'nın yönetimini ele alan Sâ mânî ailesi aynı adla anılan devletin de temelini atmışlardır²⁰⁹.

Sâ mânîler'in²¹⁰ Mâverâünnehir'deki iktidarı halifenin, I. Nasr'a (865-892), 874 yılında gönderdiği taklitle başlamıştır²¹¹. Nasr'ın ölümüyle yönetimi ele alan kardeşi

---

son üçü Bulak, Kökerkin ve Tuhsılar" şeklindedir, Bkz. Mervezî, (1942), **Tabâi'ü'l-Hayavân**, Neşr. V. Minorsky, Londra, s. 19.

²⁰⁶ Çıkan isyanlar'ın tamamına Türkler destek vermemişlerdir. Abbasiler devrinde Mâverâünnehir'de çıkan isyanlar; 750 yılında Buhara'da çıkan Şerik b. Şeyh el-Mehri İsyanı (Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 94-97; İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt V, Çev. Yunus Apaydın, İstanbul, s. 364; İbn Kesîr, (2000), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt X, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul, s. 100); 752 yılında Ziyad b. Salih isyanı (Taberî, (1985), **The History of Tabarî**, Vol. XXVII, İng. Çev. John Alden Williams, Newyork, s. 205-208; İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, s. 368; İbn Kesîr, **a.g.e.**, s. 101), 755'te Ebû Müslim'in öldürülmesiyle başlayan Mübeyyiza hareketinden doğan ve 776 yılında el-Mukanna olarak adlandırılan Haşim b. Hakim tarafından Sepid Câmegan isyanı, aynı yıllarda Buhara'da Yusuf el-Bern isyanıdır (Nerşahî, **a.g.e.**, s. 98-104; Taberî, (1990), **The History of Tabarî**, Vol. XXVIII, İng. Çev. Hugh Kennedy, Newyork, s. 196, 209; İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt VI, Çev. Abdullah Köse, İstanbul, s. 42-43, 46; İbn Kesîr, **a.g.e.**, s. 221, 244; Ya'kubî, (2002), **Kitabu'l-Buldan**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 84; İbnü't-Tıktaka, (2016), **el-Fahrî**, Çev. R. Şeşen, İstanbul, s. 135).

²⁰⁷ İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 387; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 217; S. G. Agacanov, (2002), **Oğuzlar**, Çev. E. Necef, A. Annerberdiyev, İstanbul, s. 191.

²⁰⁸ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, s. 186-188, 201; Taberî, (1989), **The History of Tabarî**, Vol. XXX, İng. Çev. C. E. Bosworth, Newyork, s. 259-261; İbn Kesîr, (2000), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt IX, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul, s. 344, 350, 360, 382; İbnü't-Tıktaka, **a.g.e.**, s. 147; Barthold, **a.g.e.**, s. 217; Hasan Kurt, (1998) **Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci**, Ankara, s. 209-210; H. A. R. Gibb, (2005), **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 116.

²⁰⁹ Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 111-113; İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt VII, Çev. Ahmet Ağrakça, İstanbul, s. 232; Gerdizî, (1928), **Zeynü'l-Ahbâr**, Ed. M. Nazim, Londra, s. 20.

²¹⁰ Sâ mânîoğulları'nın etnik menşei hakkında, soylarının İran asıllı komutan Behram Çupin'e dayandığını aktaran kaynakları (İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, s. 232; Nerşahî, **a.g.e.**, s. 89; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, (2018), **Târih-i Güzide**, Çev. M. Öztürk, Ankara, s. 303; el-Birunî, (2011), **el-Âsâr el-Bâkiye**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 83; Gerdizî, **a.g.e.**, s. 19) esas alan araştırmacılar İran asıllı olduklarını öne sürmektedir (Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 79; Barthold, **a.g.e.**, s. 225; Rene Grousset, (1999), **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul,

İsmail'in bölge üzerindeki egemenliği 892 yılında Halife Mu'tazıd-billah'ın gönderdiği taklid ile onaylanmıştır²¹². Buhara'nın başkent olduğu Sâmâniler devrinde Semerkant, Fergana ve Şaş'ın hanedan üyeleri tarafından²¹³ diğer bölgeler merkezi yönetimi tanıyan Muhtacoğulları, Simcuriler ve Benicurîler gibi yerel hanedanlar tarafından idare edilmektedir²¹⁴. Türkler'in yanında Arapların ve İranlılar'ın da yaşadığı bu şehirlerin haricinde, göçebe Türkler bölgenin nüfusunu oluşturmaktadır. Büyük çoğunluğu Müslüman olan bölgedeki yerleşik Türklerin yanında doğuda meydana gelen olaylar paralelinde batıya kayan Türk boylarıyla Mâverâünnehir'de Türk nüfusun arttığı²¹⁵ ve zamanla devlet içinde etkin görevlere geldikleri görülmektedir.

---

s. 147; V. F. Büchner, (1966), "Sâmâniler", **MEB İA**, Cilt X, İstanbul, s. 140; Istvan Vasary, (2007), **Eski İç Asya'nın Tarihi**, Çev. İsmail Doğan, İstanbul, s. 165); Buna karşılık Z. V. Togan, Tung Yabgu Kağan'ın oğlu Se Yabgu'nun soyundan geldiklerini gösteren kaynaklara dayanarak Gök-Türk hanedanına bağlarken (Nazmiye Togan, (1964), "Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Huen-çang'ın bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları", **İTED**, Cilt IV, İstanbul, s. 61-64); Reşideddin'in, Oğuz hükümdarı Dukur Yavku'nun oğlu olarak gösterdiği Sâmân Yavku Kudat'ın, Araplar tarafından Sâmân-hudat olarak bilindiği kaydını delil gösteren Günaltay Sâmâniler'in kesinlikle Türk asıllı olduğu söyler (Şemsüddin Günaltay, (1938), "İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilasını mıdır?", **Bellekten**, Cilt II, Sayı 5-6, Ankara, s. 76-78); Behram Çupin'e bağlanmalarını, ortaçağ anlayışına göre hükümdarın meşruiyet kazanması için eski hükümdar sülalesine bağlama geleneğinden kaynaklandığını belirten Usta, konuyu ailenin menşei, yaşadıkları şehirler ve unvanları gibi farklı açılardan ele alarak, Türk olma ihtimalinin fazla olduğu sonucuna varmıştır (Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 61-73); Behram Çupin'in, Saka konfederasyonunun bir parçası olan Mesagetler'in içinden çıkan Arşak hanedanından olma ihtimali üzerinde duran Kamoliddin, Sâmâniler'in Türk asıllı olduklarını bu şekilde açıklamaktadır. Arşaklılar'ın Selevkoslar'dan ayrılarak kurdukları Part Devleti devrinde, Belh'e hakim olup burada araziler elde ettiklerini, bunların neslinden gelen Behram'ın Belh ile bağlarını koparmadığını, Sasaniler'den kaçıp Türkler'e sığındığı dönemde de Fergana'ya yerleştiğini söyleyen Kamoliddin, ailenin Seyhun boyları ve Belh arasındaki ilişkisini bu şekilde açıklar (Shamsiddin S. Kamoliddin, (2005), "To the Question of the Origin of the Samanids", **Transoxiana**, Sayı X).

²¹¹ Taklid için Bkz. Aydın Usta, (2010), "Taklid", **DİA**, Cilt XXXIX, Ankara, s. 465-466.

²¹² Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 121-125; İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt VII, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, s. 234; Taberî, (1985), **The History of Tabarî**, Vol. XXXVIII, İng. Çev. Franz Rosenthal, Newyork, s. 2; Gerdizî, (1928), **Zeynü'l-Ahbâr**, Ed. M. Nazim, Londra, s. 21; Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 74; Richard N. Frye, (2008), "The Sâmânids", **The Cambridge History of İnan**, Vol. 4, Ed. R. N. Frye, Cambridge, s. 137; Usta, **a.g.e.**, s. 83-85; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 240-241.

²¹³ Nerşahî, **a.g.e.**, s. 125; Frye, **a.g.e.**, s. 137; Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 76; Usta, **a.g.e.**, s. 85.

²¹⁴ Erdoğan Merçil, (2006), "Muhtacoğulları", **DİA**, Cilt XXXI, Ankara, s. 50; Barthold, **a.g.e.**, s. 252; Usta, **a.g.e.**, s. 70; Emel Esin, (1978), "İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş", **Türk Kültürü El Kitabı**, Seri II, Cild 1/b, İstanbul, s. 151.

²¹⁵ A. Z. Velidi Togan, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, s. 75-76.

Sâmânîler'e komşu olarak bölgenin kuzey ve doğusunda yerleşen Karluklar, 840 yılında Uygur Kağanlığının yıkılması²¹⁶ üzerine hakanlıklarını ilan ederek²¹⁷ günümüz tarihçilerinin Karahanlı olarak adlandırdığı devleti tesis etmişlerdir²¹⁸.

²¹⁶ Özkan İzgi, (1987), **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi**, Ankara, s. 27; Bahaeddin Ögel, (2001), **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, s. 190; İbrahim Kafesoğlu, (1999), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, s. 134-135; A. Z. Velidi Togan, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, s. 56; S. G. Klyashtorny, T. İ Sultanov, (2004), **Türkün Üç Bin Yılı**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 120; Peter B. Golden, (2014), **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. Osman Karatay, İstanbul, s. 175; Istvan Vasary, (2007), **Eski İç Asya'nın Tarihi**, Çev. İsmail Doğan, İstanbul, s. 136; Rene Grousset, (1999), **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul, s. 132; L. N. Gumilev, (2002), **Eski Türkler**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 511.

²¹⁷ Çin kaynaklarında Karluklar'ın, Gök-Türkler'in bir kolu şeklindeki kayıtları bir menşee birliğine işaret eder, Bkz. Ahmet Taşağıl, (2013), **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara, s. 63; Kaşgarlı, Karluklar'dan "Oğuzlar dışında kalan göçebelendir, bunlar da Türkmen'dir" şeklinde bahsetmesi Oğuzlar yani Türgişler'le ve dolayısıyla Gök-Türkler'e olan yakınlıklarını gösterir, Bkz. Kaşgarlı Mahmud, (2015), **Dîvânu Lugâti't-Türk**, Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara, s. 206; ayrıca nümizmatik veriler de hakanların Türk ünvanını kullandığını gösteriyor ki bu da Gök-Türk hanedanı ile olan bağlantısını ortaya koymaktadır, Bkz. Omelyan Pritsak, (1977), "Karahanlılar", **MEB İA**, Cilt VI, İstanbul, s. 270; Ömer Soner Hunkan, (2011), **Türk Hakanlığı**, İstanbul, s. 61-62.

²¹⁸ Karahanlı Hükümdarlarının hangi Türk boyundan çıktıkları tartışmalar için 'Türkistan Uygur Hanları' tabirini kullanan De Guignes'le birlikte, Vambery, Radlof ve Marquart, hanedanın kökünü Uygurlar'a bağlarken (Vasary, **a.g.e.**, s. 164); V. Minorsky, F. Sümer, R. Genç ve T. Almas Uygurlar'ın kabilesi kabul ettikleri Yağmalar'a dayandırmaktadır (Faruk Sümer, (1999), **Oğuzlar**, İstanbul, s. 52; Reşat Genç, (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, s. 3-4; Reşat Genç, (1989), "Karahanlılar", **DGBİT**, Cilt VI, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, Konya, s. 139-140; Turgun Almas, (2013), **Uygurlar**, İstanbul, s. 222); Sümer ve Genç'in görüşlerinin temel dayanaklarından birini Mücmelü't-Tevarih müellifinin Buğra Han ünvanının Yağmalar'a ait olduğu kaydı oluşturur, Bkz. "Mücmelü't-Tevarih ve'l-Kıyas", (1898), Neşr. V. V. Barthold, **Turkestan I**, Petersburg, s. 20; Rasonyi, Karluk menşeli olabilecekleri gibi büyük ihtimalle Yağma boyuna dayandıkları görüşündedir (L. Rasonyi, (1988), **Tarihte Türklük**, Ankara, s. 108); Barthold da Yağma kökenli olduklarını belirtmişse de daha sonra Karlukların devlet içinde sahip buldukları konuma dikkat çekmiştir. Bunun yanında Çiğil kökenli oldukları tezini de ortaya atmıştır (V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 272; V. V. Barthold, (2014), **Orta Asya**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 103; V. V. Barthold, (2004), **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, Ankara, s. 68-70; Pritsak, **a.g.m.**, s. 252); Karayev Karluk, Yağma ve Türgişler'i Karahanlı Devleti'ni kuran boylar arasında gösterirken hanedanın Çiğillerden çıktığı iddia etmektedir (Ömürkul Karayev, (2008), **Türkler ve Kağanlıkları**, Çev. Mustafa Kalkan, İstanbul, s. 149); Chavannes, Köprülü ve Grenard'ın Karluk menşeli oldukları görüşü I. Vasary, İ. Kafesoğlu, Ö. S. Hunkan, E. Necef tarafından desteklenmektedir (M. Fuad Köprülü, (2005), **Türkiye Tarihi**, Ankara, s. 144; M. F. Grenard, (2012), "Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih", **Selçuklular ve İslâmiyet**, Çev. Osman Turan, İstanbul, s. 173; Edouard Chavannes, (2013), **Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, s. 124 not 213; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 148; Vasary, **a.g.e.**, s. 164-165; Hunkan, **a.g.e.**, s. 69-77); Togan, Karahanlı sülalesinin hiçbir boya mensup olmayıp doğrudan Aşina soyundan olduklarını belirtir (A. Z. Velidi Togan, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, s. 58; A. Z. Velidi Togan, (1947), **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, Cilt I, İstanbul, s. 97); Pritsak, Grenard ve Hunkan, Karluk yabgusunun aşina neslinden geldiğini belirterek bu görüşü Karluk teziyle birleştirmiştir (Hunkan, **a.g.e.**, s. 69); Pritsak, devletin doğu ve batı kanadına hakim olan Yağma ve Çiğil boylarının, Aşina hanedanının bir kolu olan Karluk birliğine dahil olduklarını ve Karahanlılar'ın bu şekilde Karluklar'dan çıktığı öne sürmüştür (Pritsak, **a.g.m.**, s. 252); Klyashtorny de bu görüşü benimsemektedir (S. G. Klyashtorny, T. İ Sultanov, **a.g.e.**, s. 122-123); Golden, hanedanın Aşina sülalesine dayandığını kabul ederken herhangi bir boyla ilişkisinin net olarak ortaya konamayacağı görüşündedir (Peter B. Golden, (2014), "Orta Asya'da İslâmiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar", **Erken İç Asya Tarihi**, Çev. Halil Berktaş, İstanbul, s. 478; Peter B. Golden, (2008), "The Karakhanids and Early Islam", **The Cambridge History of Early Inner Asia**, Ed. D. Sinor, Cambridge, s. 356); Karluk yabgusunun kändini hakan ilan etmesi için Bkz. Hunkan, **a.g.e.**, s. 77;

Başlangıçta İsmail b. Ahmed'in yaptığı iki seferin sonucunda bu devlete bağlanan²¹⁹ ve yine Sâ mânîlerin eliyle İslâm'ı kabul eden Karahanlılar²²⁰, X. yüzyılın sonlarında zayıflayan muhataplarının iktidarına son vererek Mâverâünnehir'i ele geçirdiler²²¹. Karahanlıların Maveraünehir'i ele geçirmeleri Sâ mânîler devrinde başlayan mevcut Türk kültürünün İslâmî karakter kazanma sürecini hızlandırmıştır. Bu süreci özellikle batılı tarihçilerin dediği gibi Mâverâünnehir'in Türk işgali ya da Türkleşmenin başlangıcı olarak ele almak doğru değildir. Bölgenin öteden beri sahipleri olan Türklerin siyasî hâkimiyetine paralel olarak demografik yapı içerisinde yeni gelenlerle nüfusunun artması şeklinde anlaşılması gerekir. Belirtilen dönem ve meydana gelen hadiseleri İskender istilasından sonra doğuya çekilen boyların ilerleyen devirde tekrar gelip egemenliklerini tesis etmeleri şeklinde yorumlamak mümkündür. Ancak Sâ mânîler ve Karahanlılar devrinin önceki dönemden farkı Horasan ve ötesinde Anadolu'ya uzanan siyasî ve kültürel hâkimiyetin başlangıcını oluşturmasıdır.

Türk devlet geleneği bağlamında Balasagun'daki Büyük Kağana tabi olarak Özkend'de oturan İlig Han Nasr'la başlayan Karahanlı hakimiyeti, Mâverâünnehir'in

---

Necef, kağan ilan edilen kişinin Doğu Karluk Yabgusu olduğunu ifade etmektedir, Bkz. Ekber N. Necef, (2005), **Karahanlılar**, İstanbul, s. 184; Omelyan Pritsak, (1977), "Kara-Hanlılar", **MEB İA**, Cilt VI, İstanbul, s. 252; Abdülkerim Özaydın, (2001), "Karahanlılar", **DİA**, Cilt XVI, Ankara, s. 405; İbrahim Kafesoğlu, (1999), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, s. 148; Mesudî'nin Karluklardan "Fergana, Şaş ve civarında yaşarlar. Bir hükümdarları vardı. Hakanlar hakanı (Uluğ hakan/Hakan-ı Kebir) onlardandır. Diğer Türk ülkeleri ona bağlıdır. Bu ülkelerin beyleri de ona itaat ederler. Faris hükümdarlarını mağlup eden Türk Ferasiyab ve Şabe/Şave/Şana bu hakanlardandır." şeklindeki kaydı Karahanlı olarak bilinen hanedanın Karluk Yabgularına dayandığını gösterir, Bkz. Mesudî, (2014), **Muruc ez-Zeheb**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 80; Ramazan Şeşen, (2001), **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, s. 44; Gerdizî, Karlukların Uygurlar'la olan mücadelesini efsanevi bir hikaye ile anlattıktan sonra hükümdarlığın Karluklardan Çunpanlara kaldığını, Hakanlılardan son öldürülen Hutuğlan yerine, hükümdarın Karluklardan İlmamiş (İlalmış) yabgu olduğunu aktarır; Bkz. V. V. Barthold, (1897), **Otçet o Poiezdke v Srednyuyu Aziyu**, Petersburg, s. 81-82; Şeşen, **a.g.e.**, s. 73.

²¹⁹ Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 126; Taberî, (1985), **The History of Tabarî**, Vol. XXXVIII, İng. Çev. Franz Rosenthal, Newyork, s. 11, 146-147; İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt VII, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, s. 388, 444; Mesudî, **a.g.e.**, s. 435.

²²⁰ Cemal el-Karşî, (1898), "Mülhakâtü's-Surâh", Neşr. V. V. Barthold, **Turkestan I**, Petersburg, s. 130-132.

²²¹ İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt IX, Çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, s. 84-86, 123-124; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, (2018), **Târih-i Güzide**, Çev. M. Öztürk, Ankara, s. 311; Gerdizî, (1928), **Zeynü'l-Ahbâr**, Ed. M. Nazim, Londra, s. 60-61; el-Utbî, (1858), **Kitab-ı Yeminî**, İng. Çev. James Reynolds, Londra, s. 247; Richard N. Frye, (2008), "The Sâ mânîs", **The Cambridge History of Iran**, Vol. IV, Ed. R. N. Frye, Cambridge, s. 159-160; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 285-304; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 287, 288-290; Ömer Soner Hunkan, (2011), **Türk Hakanlığı**, İstanbul, s. 126-136; Erkan Göksu, (2011), "Tarih-i Güzide'ye Göre Sâ mânîler", **Türk Kültürü**, Sayı 2, Ankara, s. 171-172;

Türkleşmesinin daha da hızlanması sonucunu doğurmuştur. Nitekim bu dönem bölge şehirlerinin teginler tarafından idare edildiği ve belirtildiği gibi doğudan gelen Türk kütleriyle demografik yapının Türkler lehine hızla değiştiği bir devri ifade eder. Horasan için Gaznelilerle girdiği başarısız mücadelelerin sonrasında²²² 1013 yılında ölen İlig Han Nasr, geride Türk boylarının desteğini ve teginler arasında uzun sürecek iktidar mücadelesine sahne olacak bir ülke bırakmıştır. Bu karışık sürece Sâmânîlerin son dönemlerinde Buhara civarına yerleşmeye başlayan Selçuklu Oğuzları²²³ ve Gazneliler de dâhil olmuştur. Mâverâünnehir'in siyasi ortamı Ali Tegin oğullarını doğuya kaçmaya mecbur eden İlig Han Nasr oğullarından İbrahim Böri Tegin'in bağımsız bir devlet tesis etmesine kadar huzur bulamamıştır.

Büyük Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han'ın Ali Tegin ve Oğuzlar'a karşı Gazneli Mahmut'la yaptığı anlaşma sonucu Arslan Yabgu'nun yakalanması ne Ali Tegin'i ne de Oğuzlar'ı tam olarak oyunun dışında bıraktı. Nitekim Karahanlı teginleri arasında sürekli el değiştiren Mâverâünnehir şehirlerinden Buhara, Semerkant, Keş ve diğerleri Ali Tegin'in kontrolüne girdi. Güney Mâverâünnehir'dekiler ise anlaşma gereği Gaznelilere bırakıldı²²⁴. Böri Tegin ve ağabeyinin başladıkları mücadele 1042 yılında nihayete ererek Ali Tegin'in egemen olduğu sahaya hakim olmalarıyla sonuçlanmıştır. Bundan biraz önce Horasan'a geçen Oğuzların Dandanakan'da mağlup ettiği Gazneliler'in eski gücünden

---

²²² İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt IX, Çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul, s. 157; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, (2018), **Târih-i Güzide**, Çev. M. Öztürk, Ankara, s. 315; Gerdizî, (1928), **Zeynü'l-Ahbâr**, Ed. M. Nazim, Londra, s. 68; el-Utbî, (1858), **Kitab-ı Yeminî**, İng. Çev. James Reynolds, Londra, s. 330-339.

²²³ Sâmânî hükümdarı Nuh b. Mansur devrinde (976-997) komutanlarının faaliyetleri ve Karahanlı baskısı nedeniyle bozulan otorite ve Buhara'nın Karahanlı Harun Buğra Han tarafından ele geçirilmesi neticesi, Oğuz Yabgu Devletinin başkentinden ayrılıp Cent şehrine yerleşen Selçuk Bey'den yardım istenmiştir. Bu yardımdan sonra Selçuklu Oğuzları Buhara yakınlarındaki Nur kasabasına yerleşmişlerdir. Selçuk Bey'in hayatta olan büyük oğlu Arslan Yabgu idaresindeki Oğuzlar'ın bölgeye yerleşme tarihleri tam olarak belirlenemese de X. yüzyılın sonuna doğru olduğu sanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ravendî, (1999), **Rahat-üs-Sudûr ve Ayet'üs-Sürûr**, Cilt I, Çev. Ahmed Ateş, Ankara, s. 85; Mîrhând, (2015), **Ravzatu's-Safâ** (Tabaka-i Selçukiye), Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 15-19; İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, s. 362; Reşidü'd-dîn Fazlullah, (2010), **Cami'ü't Tevarih** (Selçuklu Devleti), Çev. E. Göksu, H. Güneş, İstanbul, s. 71; el-Utbî, **a.g.e.**, s. 128; Osman Turan, (2014), **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul, s. 64-75; Mehmet Altay Köymen, (1993), **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I**, Ankara, s. 11-35; Osman G. Özgüdenli, (2013), **Selçuklular**, Cilt I, İstanbul, s. 45-52; A. C. S. Peacock, (2016), **Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu**, Çev. Zeynep Rona, İstanbul, s. 21-54; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, (2014), **Selçuklu Devletleri Tarihi**, Ankara, s. 19-21; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 279.

²²⁴ Mîrhând, **a.g.e.**, s. 34; Ömer Soner Hunkan, (2011), **Türk Hakanlığı**, İstanbul, s. 156-159, 219; Ekber N. Necef, (2005), **Karahanlılar**, İstanbul, s. 305-306; Omelyan Pritsak, (1977), "Kara-Hanlılar", **MEB İA**, Cilt VI, İstanbul, s. 257.

uzaklaşması Böri Tegin'in Buhara, Semerkant, Keş, Sagoniyan ve Huttel'de egemenlik sağlamasına imkan vermiştir²²⁵. İlerleyen zamanda Doğu hakanlığı içinde yaşanan siyasî bunalımı fırsata çevirerek Özkent, Ahsiket, Hocend, Tunket, İsficab, Şaş, Bunket ve Balasagun'u ele geçirmiştir²²⁶.

Selçuklular'ın Horasan'da daha önce hiçbir Türk devletinin kuramadığı güçlü bir iktidar kurması, bölgeye yapılan yoğun Oğuz göçlerinin sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. İstemi Yabgu ve İlig Han Nasr'ın Mâverâünnehir'i kolaylıkla zaptedip Horasan'a geçememeleri, bunlardan ilkinde iktidarı taşıyacak Türk nüfusun ikincisinde olmaması şeklinde düşünülebilir. Selçuklular'ın doğu yönünde akınlar yapması her iki coğrafyada yani Horasan ve Mâverâünnehir'de hakim olan devletlerin geleneksel mücadelesinin bu devirdeki yansımasıdır. İran-Turan savaşları şeklinde bölge tarihinin ilk devirlerinde gördüğümüz savaşlar Gök-Türkler devrinde Sasanilerle, Türgişler devrinde Araplarla, Karahanlı Türk Hakanlığı devrinde önce Gaznelilerle ve şimdi de Selçuklularla devam etmiştir. Burada etnik köken ayrımı yapılmadan, yani Türk devletleri olan Gazneliler ve Selçuklularla bile bu mücadelenin devam etmesi, İran-Turan savaşlarında anlatıldığı gibi geleneksel düşmanlıkların değil, bölgelerin sahip olduğu jeopolitik konumun sonucu olduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda Selçukluların Horasan'da hâkimiyetlerini tesis ettikten sonra Gaznelilerin mirasına sahip çıkma gayretiyle Güney Mâverâünnehir'de bulunan, Tirmiz, Sagoniyan, Huttel ve Kubadiyan gibi şehirler üzerinde egemen olmaya çalışmaları, Karahanlılarla karşı karşıya gelmelerine neden olmuştur. Belirtilen şehirler üzerindeki hakimiyet meselesini Selçuklular lehine çözen Alparslan'ın 1072 yılında çıktığı sefer ölümüyle yarım kalmıştır. Bunun sonrasında oğlu Melikşah'ın 1089 yılında Buhara ve Semerkant üzerine yaptığı seferin nihayetinde Karahanlılar ve dolayısıyla Mâverâünnehir Selçuklu yüksek hakimiyetine girmiştir.

Mâverâünnehir nüfusunu oluşturan Türkler'in büyük çoğunluğunun artık şehirlerde yaşamasına rağmen önemli sayıda göçebe nüfus da vardı. Bunlardan Karluklar ile İbnü'l-Esir'in hakanlığın doğu sınırında yaşayan göçebeler olarak aktardığı kayıttan

---

²²⁵ Ömer Soner Huncan, (2011), **Türk Hakanlığı**, İstanbul, s. 258.

²²⁶ İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt IX, Çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, s. 235; Omelyan Pritsak, (1977), "Kara-Hanlılar", **MEB İA**, Cilt VI, İstanbul, s. 260, 263; Huncan, **a.g.e.**, s. 275-276; Reşat Genç, (1989), "Karahanlılar", **DGBİT**, Cilt VI, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, Konya, s. 151.

anlaşıldığı kadarıyla Kanglılar²²⁷, Karahanlı nüfusunun ekseriyetini oluşturmalarına rağmen ülkedeki düzenin bozulmasında da önemli rol oynamışlardır. Karahanlıların, Karahitaylar²²⁸ karşısında mağlup olması ve bir adım sonrasında Sultan Sencer'in de Katvan Savaşını (1141) kaybetmesiyle Mâverâünnehir'de başlayan Karahitay hâkimiyetinin temel nedenlerinden biri belki de Uygur Hakanlığı'nın yıkılmasında da etkili olan yerleşik göçebe gerilimidir. Yerleşik hayata geçirilmek istenen boyların çıkardığı huzursuzluğun yanında asker ve ulema sınıflarının²²⁹ dâhil olduğu mücadelelerin Karahanlılar'ın enerjisini tüketmesi bu devletin sonunu getirmiştir.

1.2 Mâverâünnehir'de Sosyal ve Ekonomik Yapı

Bölgelerin ekonomilerinin coğrafi özellikler ile sıkı ilişkisi, iklimi ve sulama imkânları uygun olan Mâverâünnehir'de tarımın ve tarımsal üretim fazlalığı ile doğu dünyasını batıya bağlayan yolların üzerinde olması ticaretin gelişmesini sağlamıştır. Bu temel ekonomik faaliyetler üzerinde şekillenen Mâverâünnehir toplumu, Gök-Türk egemenliği öncesi belirtilen demografik yapı içerisinde kendine has bir surette ve çağdaşı olan Sasanî İnanından farklı olarak şekillenmiştir. Mâverâünnehir şehirlerinin toplum yapısı hanedan üyeleri ve dihanların oluşturduğu soyluların yanında tüccarlar ve sıradan insanlar olarak üç başlıkta toplanabilmektedir. Bu haliyle Şehinşah'ın sarayı etrafında kast benzeri bir şekilde dinsel kurallara göre sınıflandırılmış ve her sınıfa mensup soyluların olduğu askerler, dinsel kurum üyeleri, bürokratlar ve zanaatkârlar ile köylülerin oluşturduğu sıradan insanlara ve bu

---

²²⁷ İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt XI, Çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, s. 82; Osman Yorulmaz, (2012), **Kanlı Türkleri**, İstanbul, s. 87-88.

²²⁸ Çin kaynaklarında Kitan, Orhun kitabelerinde Kıtay kavmi olarak geçen Moğol asıllı Hitaylar'ın reisi Yeh-lü Apaoki tarafından Moğolistan'da X. yüzyıl başlarında kurduğu devlet, oğlu Te-Kuang devrinde Kuzey Çin'in bir bölümünü ele geçirek Çin'de Liao Hanedanı olarak anılmaya başlamış ve zamanla sınırlarını genişleterek Moğolistan ve Mançurya'ya kadar geniş bir alana hakim olmuştu. Batıya doğru genişleme politikaları belirtildiği üzere Togan Ahmed Han tarafından durdurulan Hitaylar, 1125 yılında Cürcenler tarafından yıkılınca Yeh-lü Ta-shih küçük bir grupla batıya doğru ilerlemiş, batı Moğolistan'daki birçok boyun desteğini aldıktan sonra Türkistan sahasına yaklaşmış ve Doğu Türk Hakanı Ahmed b. Hasan'a mağlup olarak Yenisey boylarına, Kırgızlar'ın sahasına çekilmiş ve burada İmil şehrini kurmuştur. Batı Türk Hakanlığı'nın doğu sınırındaki Hitaylar bu sırada kendisine iltica etmiş ve Doğu Türk Hakanı kendinden yardım isteyince Balasagun'a girip, doğudaki Hitaylar'dan ayırmak için Karahitay adı verilen devletini tesis ederek, Hanlar Hanı anlamına gelen "Gür Han" unvanı almış ve İbrahim b. Ahmed'e daha aşağı bir rütbe olan İlig Türkmen ünvanını vermiştir, Bkz. Cüveynî, (2013), **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, s. 308-309; W. Barthold, (1977), "Kara-Hitaylar", **MEB İA**, Cilt VI, İstanbul, s. 274; Ahmet Taşağıl, (2001) "Karahitaylar", **DİA**, Cilt XXIV, İstanbul, s. 415; İbrahim Kafesoğlu, (2000), **Harezmsahlar Devleti Tarihi**, Ankara, s. 51-52; Ömer Soner Hunkan, (2011), **Türk Hakanlığı**, İstanbul, s. 343-344.

²²⁹ en-Nesefî, (1991), **el-Kand fi Zikri Ulemaî Semerkand**, Neşr. M. Fâryâbî, S. Arabistan, s. 279, 354.

sınıfların alt gruplarına dayalı İran toplumundan daha basit bir yapıya sahiptir²³⁰. Gök-Türkler bölgeye hakim olduktan sonra bu yapıyı değiştirdiklerine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bozkır çevresindeki Türk toplum yapısı aileden başlayarak El (devlet)'e uzanan sınıfsız bir mahiyet arz etmektedir. Bügüt Yazıtlarından anlaşıldığı üzere toplum, beyler ve halk olarak iki katmana sahiptir²³¹. Mâverâünnehir'e gelen göçebe boyların söz konusu yapı dâhilinde bölgenin uygun alanlarına yerleştiği daha önce de belirtilmişti. Bu haliyle Gök-Türkler devri Mâverâünnehir, yerleşik ve göçebe toplum yapılarının bir arada yaşadığı ancak zamanla kaynaştığı bir alan olarak görünmektedir.

Gök-Türk hâkimiyeti başladığında Mâverâünnehir'in güney kesimlerindeki şehirlerin etrafında bulunan çok sayıda köyün varlığına paralel olarak tarımın geliştiği bilinmektedir. Merkezî ile kuzey kısımlarında ise tarımın yanında ticaret ve el sanatlarının ön planda ve güneye göre şehirleşme daha fazladır²³². Temel ekonomik faaliyet olarak yapılan tarımın önceliği bölge ahalisinin ihtiyacını karşılamaktır. Ancak 728 yılında başlayan savaşlar sırasında Türgişlerin, Emevîlerin elinden Semerkant ve Buhara haricindeki diğer şehirleri alarak Zerafşan Vadisi'ne egemen olmasından sonra Horasan'da baş gösteren kıtlığın²³³ nedeniyle görüldüğü gibi etrafındaki bölgelerin de ihtiyacını karşılamaktadır.

Mâverâünnehir'deki tarımsal üretimin fazlalığı iklim ve arazi şartlarının yanında oluşturulan sulama sisteminin sonucudur²³⁴. Bu sulama sisteminin oluşturulması ve idaresi yönetim mekanizmasını zorunlu kılmıştır. Fakat Mâverâünnehir'e hakim olan devletlerin sıkı bir merkezîyetçiliğe sahip olmaması²³⁵ yerel örgütlenmeleri ön plana

---

²³⁰ Mesudî, (2018), **Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf**, Çev. R. Şeşen, İstanbul, s. 82; İlber Ortaylı, (2008), **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Ankara, s. 26; Richard N. Frye, (2009), **Orta Asya Mirası**, Çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Ankara, s. 199, 208-209; Ahmet Altungök, (2015), **Eski İran'da Din ve Toplum**, İstanbul, s. 25; Hasan Kurt, (1998), **Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci**, Ankara, s. 110.

²³¹ Sadri Maksudi Arsal, (1947), **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul, s. 99; İbrahim Kafesoğlu, (1999), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, s. 227; S. G. Klyashorny, T. İ. Sultanov, (2004), **Türkün Üç Bin Yılı**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 105.

²³² Frye, **a.g.e.**, s. 199.

²³³ Taberî, (1989), **The History of Tabarî**, Vol. XXV, İng. Çev. K. Yahya Blankinship, Newyork, s. 100; H. A. R. Gibb, (2005), **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 93; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 206.

²³⁴ Buhara'nın su kanalları için Bkz; Nerşahî, (2013), **Tarihi Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 46-49; İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 365-366; Semerkant'ın kanalları ve Verağser setti için Bkz. İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 375-376; Mukaddesî, (2015), **Ahsenü't-Tekasim**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 284; İstahrî, (2015), **Mesâlikü'l-Memalik**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 269.

²³⁵ A. K. Narain, (2002), "Kuşan Devleti", **Türkler**, Cilt I, Ankara, s. 825.

çıkarmıştır. Büyük toprak sahibi dihanlar bundan dolayı ekonomik hayatın önemli aktörleri oldukları gibi ellerindeki köylerde oturan ahali üzerinde nüfuzları dolayısıyla siyasal alanda da etkili olmuşlardır. Dihkanlar, Kuşanlar'dan sonraki karışık dönemde konumları sarsılmışsa da Gök-Türkler devrinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Sonraki Emevîler ve Abbasîler zamanlarında ise ahalinin Müslüman olmasında ve bölgede anılan devletlerin egemenlik kurmasında etkin olmuşlardır²³⁶. Ancak Mâverâünnehir'de merkezî bir yönetim kuran Sâ mânî egemenliğinin sonlarına doğru meydana gelen hadiseler bu sınıfın sonunu getirmiştir. Devlet yöneticileri ve komutanların arazi sahibi olması dihanların toprağının küçülmesine neden olmuştur. Bununla birlikte tarımsal üretimin düşmesine karşılık devletin savaş yükünü karşılamak için vergileri artırması dihanların malî yapılarını bozmuştur. Şehirleşmenin hız kazanması aynı zamanda kırsal nüfusun azalması anlamına gelmesi dihanların etkinliğini azaltmıştır. Öte yandan doğu batı dünyalarının bütünleşmesi sonucu ticaretin gelişmesi ve sıralanan diğer nedenler bu sınıfı ortadan kaldırmıştır²³⁷.

Kelimenin ortaya çıktığı Sasani İran'ında dihanlar devlet ile halk arasındaki ilişkiyi sağlayarak yönetim mekanizmasında önemli bir yer işgal etmektedir. Bu tanımlamada benzer noktaları olmakla beraber onların Mâverâünnehir'de farklı bir konumda oldukları görülmektedir. İran'da toprakların tamamı devletin mülkü olmasından dolayı dihanlar idareciler tarafından seçilirken Mâverâünnehir'de yukarıda belirtilen sulama işlerinden ötürü bir zorunluktan ortaya çıkmıştır. Ayrıca Mâverâünnehir'de köyler ve tarım arazileri özel mülkiyet olarak alınıp satılabilmektedir. Tarımsal üretimin iş gücünü kölelerin yanında köylüler sağlamaktadır. Dihkanların toplumsal bir sınıf olarak ekonomik hayatın içinde yer alması Kuşanlar için feodal bir yapıya sahip oldukları yorumlarına neden olmuştur²³⁸. Dolayısıyla Kuşan hakimiyetiyle Mâverâünnehir'de de feodal toplum yapısı oluştuğu akla gelebilir. Ancak kendi şartları içinde şekillenen bu yapı İran'dan farklı olduğu gibi feodalizmin en belirgin örneğinin görüldüğü Ortaçağ

---

²³⁶ Gerlof Van Vloten, (1986), **Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti**, Çev. Mehmet S. Hatiboğlu, Ankara, s. 24.

²³⁷ Maurice Lombart, (2002), **İslamın Altın Çağı**, Çev. Nezih Uzel, İstanbul, s. 169; Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 115-116.

²³⁸ B. N. Puri, (1994), "The Kushans", **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. II., Ed. J. Harmatta, Paris, s. 254-255; Server Tanilli, (2002), **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası**, Cilt I, İstanbul, s. 187.

Avrupa'sından da ayrılır. Mevcut siyasî ve sosyal şartları kendi lehinde kullanmayı başaran Mâverâünnehir köylüleri, feodal Avrupa'nın toprağa bağlı serflerinin aksine dihkanların yönettiği köy toplumunun bir parçasıdır²³⁹.

Yaşadıkları çevrenin kendilerine sunduğu imkândan dolayı hayvancılık yapan bozkır kuşağındaki Türklerin oluşturduğu göçebe ekonomisi temelde kendine yeten aksi durumda ise ticaret ya da savaş yoluyla etrafındaki yerleşik toplumlardan ihtiyacını gideren bir yapıya sahiptir²⁴⁰. Mâverâünnehir'in Gök-Türk egemenliğine geçmesinden sonra bölgeye gelen Göçebe Türkler şehir ve köylerin etrafına yerleşmişlerdir. Sosyal ve ekonomik hayatlarında yaşanan bu değişimin sonucunda bozkırdaki alışkanlıklarının yerine ekonomik üretimin bir parçası olarak köylülerle birlikte kırsal nüfusu oluşturmuşlardır. Orta Asya'nın sınırlarını belirlemek için kullanılan tarım ve göçebe ekonomileri ayırımı yapanların²⁴¹ bu durumu göçebelerin yerleşik halklar içinde erimesi olarak ele almaları belki Kuzey Çin için doğru olsa da Mâverâünnehir'de böyle bir durum görülmez. Öte yandan göçebelerin şehirlere yerleşmeye başlamaları askerî ve idarî görevler sebebiyle olduğunu düşünülebilir²⁴². Zamanla Sogd bölgesinden Talas boylarına kadar olan sahada yerleşik hayata geçen göçebe boylar tarım, zanaat ve ticaretle de uğraşmışlardır²⁴³. Buna karşılık göçebe hayat tarzını ve ekonomisi devam ettirenler bu yaşam tarzından kopmamış ve göçebe kültürünü Anadolu'ya kadar taşımışlardır.

Arap toplumuna bakıldığında benzer bir tabloyla karşılaşılır. Vahalarda kurulan şehirlerin etrafındaki çöllerde yaşayan bedevi kabileler hayatlarını hayvancılık yaparak sürdürmüşlerdir. Bu durum şehirlerle ekonomik ve sosyal ilişkilere girmeleri, Orta Asya göçebeleri ile yerleşiklerinin arasındaki ilişkileri anımsatmaktadır. Bununla birlikte şehirli Arapların soy ve zenginliğe dayalı asalet anlayışlarından kaynaklı olarak toplum içinde sınıf farklılığının olduğu da

---

²³⁹ Ahmet Altungök, (2015), **Eski İran'da Din ve Toplum**, İstanbul, s. 61-62; Richard N. Frye, (2009), **Orta Asya Mirası**, Çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Ankara, s. 210-211; Avrupa feodal toplumu ile karşılaştırmak için Bkz. Ayferi Göze, (2000), **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, İstanbul, s. 63-71.

²⁴⁰ Istvan Vasary, (2007), **Eski İç Asya'nın Tarihi**, Çev. İsmail Doğan, İstanbul, s. 29.

²⁴¹ Peter B. Golden, (2004), **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. Osman Karatay, İstanbul, s. 19; Denis Sinor, (2008), "The Concept of Inner Asia", **The Cambridge History of Early Inner Asia**, Ed. Denis Sinor, Cambridge, s. 3-4; Denis Sinor, (2014), "İç Asya Kavramı", **Erken İç Asya Tarihi**, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul, s. 13-14; V. V. Barthold, (2004), **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, Ankara, s. 55; Vasary, **a.g.e.**, s. 22.

²⁴² Faruk Sümer, (2014), **Eski Türklerde Şehircilik**, Ankara, s. 19.

²⁴³ S. G. Klyashtorny, T. İ. Sultanov, (2004), **Türkün Üç Bin Yılı**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 105.

bilinmektedir. Bu yönüyle de çok belirgin olmasa da Mâverâünnehir şehirlerindeki mevcut toplumsal tabakalara da benzetilebilir. Yaşam tarzlarını Horasan ve Mâverâünnehir'e geldiklerinde devam ettiren Arapların bir kısmı şehirlere yerleşirken diğer kısmı çöllerde göçebe hayatlarını devam ettirmişlerdir. İslâm öncesi Arabistan şehirlerinde gelişen ve Bizans-Sâsânî savaşları nedeniyle yolları değişen ticaret etrafında şekillenen ilişkiler ağının temelindeki aşiretler, İslâm'ın yayılmasında da birinci derecede rol oynamışlardır²⁴⁴.

Toplumsal hayatın diğer bir önemli grubunu teşkil eden tüccarlar, dihanlar kadar siyasî hayatın içinde yer edinemeseler de İran toplumunda olduğundan daha ön plandadırlar. Bunlar ticaretin seyri açısından zaman zaman ülkenin dış politikalarına da yön vermişlerdir. Mâverâünnehir'in limanı olarak adlandırılan Semerkant'a doğudan gelen yolların burdan sonra batıya ve güneye devam etmesi şehrin ticarî önemini arttırmıştır. Aynı şekilde Buhara ve Beykend gibi diğer şehirlerde kurulan pazarlar ve panayırlar bölgenin ticarî hayatının canlılığını göstermektedir²⁴⁵. Tüccarlar aynı zamanda birer kültür taşıyıcısı olmalarından dolayı sosyal hayatın da hareketli olmasına neden olmuşlardır²⁴⁶.

Sözü edilen ticaret yollarının, Herodotun İskitler ve diğer Orta Asya kavimlerinin batılı toplumlarla ticaret yaptığını aktardığı kayıtlarına bakılınca mazisinin erken devirlere kadar gittiği anlaşılmaktadır²⁴⁷. Bununla birlikte Han imparatoru Wu-ti'nin Yüeh-chihleri aramak göreviyle batıya gönderdiği Chang-chien'in yazdığı raporlardan sonra işlerliği daha da artmıştır²⁴⁸. Günümüzde İpek Yolu olarak

---

²⁴⁴ Charles Lindholm, (2004), **İslami Ortadoğu**, Çev. Balkı Şafak, Ankara, s. 62-67; Watt, İslâm'ın yayılışını Bizans-Sâsânî savaşları nedeniyle ticaretin şekli ve yollarında meydana gelen değişiklik ve bu değişikliğin neticesinde Arap kabileleri arasındaki ortaklıklar ve yeni sınıfların ortaya çıkmasıyla görülen ekonomik sosyal krizin neden olduğu çöküntüyle açıklamaktadır, Bkz. W. Montgomery Watt, (2016), **Hz. Muhammed Mekke'de**, Çev. S. Kalkan, İstanbul, s. 37-46; Crone, İslâm'ın yayılmasıyla ilgili oluşturduğu teoride Watt'ın görüşlerine karşı çıkararak ekonomik krizden dolayı değil, Arabistan'ı ele geçirmeye başlayan Sâsânîlere karşı, Hz. Muhammed'in parçalanmış Arapları birleştiren bir din sunmasıyla alakalı olduğunu savunur, Bkz. Patricia Crone, (2004), **Meccan Trade And The Rise Of İslam**, Princeton University, s. 231-249.

²⁴⁵ Mukaddesî, (2015), **Ahsenü't-Tekasim**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 274, 284-286; İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 369; **Hudûdü'l-Âlem**, (1970), İng. Çev. V. Minorsky, Londra, s. 113; İstahrî, (2015), **Mesâlikü'l-Memalik**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 264, 268.

²⁴⁶ Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 402.

²⁴⁷ Herodotos, (1973), **Tarih**, Çev. Müntekin Ökmen, İstanbul, s. 236; H. W. Haussig, (2001), **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, Çev. Müjdat Karayerli, İstanbul, s. 33-38; W. Heyd, (2000), **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, Çev. E. Z. Karal, Ankara, s. 16.

²⁴⁸ Ahmet Taşağıl, (2008), "İpek Yolunun Tarihi Temelleri", **Dünden Bugüne İpek Yolu**, İstanbul, s. 171; Helmut Uhlig, (2000), **İpek Yolu**, Çev. Alev Kırım, İstanbul, s. 45-55; Chang Chien seyahati ve

adlandırılan söz konusu güzergah Çin'den gelen ipek, porselen ve çini, Hindistan'dan gelen baharat ve kuzey bölgelerden gelen kürklerin Suriye, Anadolu ve Avrupa'ya ulaştırılmasında ana güzergâh olarak kullanılmıştır. Bu bölgelerden gelen altın, gümüş ve daha birçok ürün de oluşturulan kolonilerle aynı şekilde doğuya sevk edilmiştir²⁴⁹. Dolayısıyla doğu ile batıyı birbirine bağlayan İpek Yolu'nun yanı sıra kuzeyindeki Kürk Yolu'nun ve güneyde Hindistan'a uzanan ve deniz yoluyla yine batıya ulaşan Baharat Yolu'nun kesişmesi²⁵⁰ Mâverâünnehir'de ticaretin gelişmesine ve güçlü bir tüccar sınıfının oluşmasına neden olmuştur.

Mâverâünnehir egemenliğinden kaynaklı İpek Yolu hâkimiyeti, Gök-Türkler'i büyük devletlerin arasına soktuğu gibi doğu batı arasında önemli bir nüfuz edinmelerini sağlamıştır²⁵¹. Adlarının ilk geçtiği Çin kaynaklarında kuzey Çin'de ipek ticareti yaptıklarının aktarılması da ayrıca ticarete uzak olmadıklarını gösterir²⁵². Çin'den vergi olarak aldıkları ipeği batıya ulaştırmak için de Mâverâünnehir egemenliği önemli bir avantaj olmasının paralelinde bir dizi problemi de beraberinde getirmiştir. Sâsânîler'in Bizansla ardı kesilmez savaşlarını ticarî alana taşımaları sonucu batıya giden kervanlara geçit vermemesi bu sorunların ilkinin teşkil etmektedir²⁵³. Bu sayede

---

raporu için Bkz. Friedrich Hirth, (1917), "The Story of Chang K'ien, Chinese Pionner in Western Asia", **JAOS**, 37/2, s. 91-152; Bahaeddin Ögel, (1981), **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Cilt II, Ankara, s. 2-11; Ayşe Onat, (2012), **Han Hanedanı Döneminde Batı Bölgeleri**, Ankara, s. 13-44.

²⁴⁹ İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 364; W. Heyd, (2000), **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, Çev. E. Z. Karal, Ankara, s. 4; Osman Aydın, (2011), **Semerkant Tarihi**, Ankara, s. 354.

²⁵⁰ Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 442-443.

²⁵¹ Ahmet Taşağıl (2012), **Gök-Türkler I-II-III**, Ankara, s. 32.

²⁵² Liu Mau-Tsai, (2011), **Doğu Türkleri**, Çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu, İstanbul, s. 16; Taşağıl, **a.g.e.**, s. 15.

²⁵³ İpeğin en büyük alıcı konumundaki Bizans İmparatorluğu Iustinianos devrinde başlattığı dünya devleti olma hedefine ulaşmak için gerekli askeri ve ekonomik ihtiyaçlarını ipekle karşılamaktadır. Askerlere maaş olarak verdiği ipeği ayrıca Avrupa ile olan ticaretinde döviz olarak kullanarak büyük kârlar elde etmektedir. Aralarında devam eden edegelen savaşlar nedeniyle rakibinin güçlenmesini istemeyen Sâsânîler topraklarından ipek kervanlarının geçişini durdurdu. Bunun yanında Dünya ticaretini kendi eline almak amacı olduğu da bilinmektedir. Ayrıca İran'da üretilen ipeğin değerini artırmak amacıyla olan Sâsânî imparatoru Anuşirvan, İstemi Yabgu'nun ülkesini istila etmesinden de çekinmektedir, Bkz. L. N. Gumilev, (2002), **Eski Türkler**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 62; Georg Ostrogorsky, (1995), **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret İşıltan, Ankara, s. 64, 68; Hatice Palaz Erdemir, (2003), **Göktürk-Bizans İlişkileri**, İstanbul, s. 19; Yılmaz Karadeniz, (2011), "I. Hüsrev Döneminde İpek Yolu Üzerinde Sasani –Göktürk Mücadelesi", **USAD**, Cilt IV, Sayı XVI, s. 211; John Julius Norwich, (2013), **Bizans**, Cilt I, Çev. Hamide Koyukan, İstanbul, s. 171; Edward N. Luttwak (2012), **Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi**, Çev. M. Efe Tuzcu, İstanbul, s. 115; Lajos Ligeti, (1986), **Bilimeyen İç Asya**, Çev. Sadettin Karatay, Ankara, s. 60; Taşağıl, **a.g.e.**, s. 32; İbrahim Kafesoğlu, (1999), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, s. 100; Edouard Chavannes, (2013), **Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, s. 292; Bizans-Sâsânî savaşlarının bir diğer nedeni olarak batının altın üretiminin az ve düzensiz olmasından kaynaklı olarak altın stoğunun doğuda ve özellikle Sâsânîler'in elinde toplanmasıdır. Bu bağlamda deniz yollarını kullanamayan Bizans'ın Kafkaslara

her iki rakibine de zarar veren Sâsânîler, Gök-Türk-Bizans ittifakının kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bizans, Sâsânîler'in ambargosunu XV. yüzyıl Avrupası gibi deniz yollarını kullanarak delmeye çalışmıştır. Ancak onların Habeşliler'i kullanarak Hint Okyanusuna açılma planı Sâsânîler'in Yemen'i işgaliyle suya düşünce yönünü Kafkaslara çevirmek zorunda kalmışlardır. Gök-Türkler ise İran yolunu açmak için yaptığı akınlardan sonuç alamayınca yerel tüccarların yönlendirmesiyle Hazar'ın kuzeyini kullanmaya başlamışlardır. Böylece iki devlet karşılıklı gönderdiği elçilerle ittifak yaparak bu sorunu aşmaya çalışmışlardır. Ancak ittifak Bizans'ın Avarlar ve Sabirler üzerinde Gök-Türk hedefleri aleyhine oluşturdukları dış politikaları nedeniyle uzun sürmemiştir. Türk ordularının Kırım'a kadar ilerleyerek Bosfor kalesini ele geçirmesini Bizans'a verilen bir mesaj ve tıkanan ticareti devam ettirmek düşüncesi etrafında anlamak gerekmektedir²⁵⁴. Tardu ve Tung Yabgu devirlerinde de Hazar'ın kuzeyinde ve Kafkaslarda sürdürülen askerî harekâtların siyasî nedenlerinin yanında ticaret yollarının denetimi amacıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan Bizans'ın Suriye'de kendi ipek sanayiini kurmaya başlamasıyla VI. yüzyılın sonlarına doğru doğudan gelen ipeğe ihtiyacının nispeten azalması da Gök-Türkler'in karşılarında çıkan ikinci sorun olmuştur²⁵⁵.

Gök-Türk ve Bizans savaşlarıyla yorulan Sâsânîler, diğer yanda çözmeleri gereken birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır. VII. yüzyılın başlarında görülmeye başlayan yönetim zaafiyetinin yanısıra ortaya çıkan ekonomik ve sosyal meseleler Sâsânîlerin sonunu hazırlamıştır²⁵⁶. Sâsânîlerin, İslâm orduları tarafından ortadan kaldırılmasıyla İpek Yolu'nun ana güzergahı Müslümanlar tarafından kontrol edilmeye başlamıştır. Doğuyla batının birleşmesi VII. yüzyıldan sonra bu yolun canlanmasına neden

---

yönelmesinin nedenin de bu olduğu söylenebilir, Bkz. Maurice Lombart, (2002), **İslâmın Altın Çağı**, Çev. Nezh Uzel, İstanbul, s. 157, 145-149.

²⁵⁴ Warwick Ball, (2015), **Tek Dünyaya Doğru Antik İran ve Batı**, Çev. Aybars Çağlayan, İstanbul, s. 214; Georg Ostrogorsky, (1995), **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, s. 66; L. N. Gumilev, (2002), **Eski Türkler**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 63; Edward N. Luttwak (2012), **Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi**, Çev. M. Efe Tuzcu, İstanbul, s. 137; Ahmet Taşağıl (2012), **Gök-Türkler I-II-III**, Ankara, s. 32-34; Istvan Vasary, (2007), **Eski İç Asya'nın Tarihi**, Çev. İsmail Doğan, s. 108; Peter B. Golden, (2014), **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. Osman Karatay, İstanbul, s. 141; Sadri Maksudi Arsal, (1947), **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul, s. 298; Edouard Chavannes, (2013), **Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, s. 298; Carter V. Findley, (2012), **Dünya Tarihinde Türkler**, Çev. Ayşen Anadol, İstanbul, s. 59; Hon.S. Runciman, (1943), "Orta Çağların Başlarında Avrupa Türkler", **Bellefen**, Cilt VII, Sayı XXV, Ankara, s. 48; Denis Sinor, (2014), "[Kök] Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı", **Erken İç Asya Tarihi**, Çev. Talat Tekin, İstanbul, s. 406; Rene Grousset, (1999), **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. Reşat Uzman, İstanbul, s. 97; W. Heyd, (2000), **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, Çev. E. Z. Karal, Ankara, s. 8-14.

²⁵⁵ Luttwak, **a.g.e.**, s. 138; Gumilev, **a.g.e.**, s. 67; Heyd, **a.g.e.**, s. 14-15.

²⁵⁶ Ahmet Altungök, (2015), **İslâm Öncesi İran'da Devlet Ve Ekonomi**, İstanbul, s. 152-159.

olmuştur. Öte yandan Gök-Türkler'den sonra Emevî ordularının Mâverâünnehir'e girişinde görünürdeki amacın İslâm'ı yaymak olduğu bilinmektedir. Ancak bu devirde yaşanan hadiseler, uygulanan vergi ve haraç politikası olayın ekonomik yönüne dikkat çekmektedir. Kuteybe'nin Türkler'e karşı ittifak arayışının yanında ekonomik amaçlı olduğunu söyleyebileceğimiz Çin'e gönderdiği elçilere baktığımızda²⁵⁷ Araplar'ın öteden beri bildikleri İpek Yolu'na egemen olmak ve Mâverâünnehir şehirlerinin zenginliğini ele geçirmek gibi amaçlarının olduğu da görülmektedir. İpek Yolu için mücadelelerin Arabistan coğrafyasını da etkilediği gerçeği dikkate alındığında, Arapların güç ellerine geçtiğinde ticaretin ana yollarında hâkimiyet hedeflediklerini düşünebiliriz. Bölgesel olarak Sâsânilerin yerini alan İslâm Devleti belki de ellerindeki coğrafyanın gereği olarak sergiledikleri politik ve ekonomik tavırla da bunların misyonunu bir ölçüde devam ettirmiştir. Ancak karşılarında güçlü Türk devletlerinin varlığı nedeniyle başarılı olamayan Sâsânîler'in aksine Mâverâünnehir'i ele geçirerek bir adım öne geçebilmişlerdir²⁵⁸. Diğer yandan Sâsânîlerin egemen oldukları ve zaman zaman kestikleri Mâverâünnehir'in Akdeniz limanlarına ulaşan yolları belirtildiği gibi İslâm dünyası içinde birleşmiştir. Bu durum bölgenin ekonomik olarak rahatlamasıyla birlikte gelişen ticarî ve kültürel ilişkiler neticesi Abbasîler döneminde halkın, İslâma olan ilgisinin artmasına neden olmuştur²⁵⁹.

Orta Asya ekonomisi yaşanan tüm savaflara ve yıkımlara rağmen VII. ve VIII. yüzyılda gelişmeye devam etmiştir. Ancak Çin'in Talas Savaşı'ndan sonra Orta Asya'dan tamamen çekilmesiyle başlayan siyasi ve ekonomik bunalım ticaret yolları üstündeki tüm devletleri etkilemiştir. Bunun üstüne IX. yüzyılda iklim değişikliğinin neden olduğu ekonomik sarsıntı siyasi alanda da kendini göstermiştir. Uygurlar'ın yıkılması ve Karluklar'ın kağanlıklarını ilan etmelerinin yanında Abbasîler devrinde İslâm Devleti içinde Tahiriler ve Sâmânîler gibi hanedanların çıkması da bu dönemin eseridir. Ticaretin ciddi oranda düştüğü bu devirde Abbasî Devleti'nde çok az para basılması, aynı dönemde Bizans İmparatorundan beş kat daha fazla geliri olan Halife

---

²⁵⁷ İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt V, Çev. Yunus Apaydın, İstanbul, s. 13-15.

²⁵⁸ Akdes Nimet Kurat, (1948), "Kuteybe Bin Müslim'in Harizm ve Semerkand'ı Zaptı", **A.Ü.D.T.C.F.D.**, Cilt VI, sayı, 5, Ankara, s. 415.

²⁵⁹ A. Zeki Velidi Togan, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, s. 75; Maurice Lombart, (2002), **İslamın Altın Çağı**, Çev. Nezh Uzel, İstanbul, s. 157, 169-170.

Me'mun döneminin ihtişamından eser kalmadığı gösterir²⁶⁰. Bu gerilemeden sonra iç ekonomisinin gücünden dolayı kendini toparlayan Mâverâünnehir'de artık simgesel olarak konumunu korumaya çalışan Abbasî halifesi yerine Sâ mânîler yönetimi ele almışlardır.

Abbasîler yönetimindeki Mısır'da, yaklaşık aynı dönemde Fatimîler'in ortaya çıkışı, Hintli tüccarların Kızıldeniz yoluyla Mısır'a ulaşmaya başlaması, belirtilen devrin ticarî problemlerinin bir diğer boyutunu oluşturmaktadır. Ancak liman şehirlerinin üretim merkezleri olmaması, üretim yapılan şehirlerin iç kesimlerde ve dağınık bir şekilde bulunmasıyla birlikte deve ve diğer hayvanların kullanımının kullanışlı ve ekonomik tarafı kara ticaretinin uzunca bir süre devam etmesini sağlamıştır. Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ndeki limanlar Mâverâünnehir şehirlerine kadar uzanan bir alandaki kervan ticaretine hizmet vermeyi sürdürmüştür²⁶¹. Bu durum Mâverâünnehir'de belirtilen ekonomik toparlanmanın sağlayıcılarından olmuştur.

Sâ mânîler devrinde ticaret sektörünün canlı olduğunu ve ticarî faaliyetlerde Harezmliler'in öne çıktığını görüyoruz. Yeni hanedanların çıkmasından dolayı huzurun bir türlü sağlanamadığı Horasan'da oluşturdukları kolonilerin yanında Kuzey Karadeniz'deki Türk ülkeleriyle de ticareti Harezmliler sağlamışlardır²⁶². Gök-Türkler'in bakiyesi olarak Hazar'ın kuzeyinde ve İdil Nehri boylarında yaşayan Hazar ve Bulgar devletleriyle olan ticarî ilişkiler belki de Horasan'ın karışıklık içinde olmasından dolayı daha yoğundu. Almanya'da bulunan Sâ mânî paraları ticaretin bu yönde oldukça geliştiği noktada ipucu verebilir²⁶³. Hazarlar'ın X. yüzyılın ikinci yarısında dağılmasıyla²⁶⁴ bu devletin hâkim olduğu alanda beliren sorunlar ticaretin zayıflamasına yol açtığı da düşünülebilir. Diğer taraftan Sâ mânîler'in son devirlerinde yaşadığı sıkıntıların ve Karahanlılar'ın ilk devirlerinde Horasan'a geçme isteklerinin de siyasî şartların yanında ekonomik nedenleri olması muhtemeldir.

---

²⁶⁰ Christoper I. Beckwith, (2011), **İpek Yolu İmparatorlukları**, çev. Kürşat Yıldırım, Ankara, s. 134-135; Fernand Braudel, (2006), **Uygurlukların Grameri**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, s. 105.

²⁶¹ K. N. Chaudhuri, (2005), "Müslüman Toplamların Ekonomisi", **Cambridge İslam Ülkeleri Tarihi**, Ed. F. Robinson, Çev. Zülal Kılıç, İstanbul, s. 187-188, 194-195.

²⁶² İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 363; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 255; W. Heyd, (2000), **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, Çev. E. Z. Karal, Ankara, s. 53; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 444-445.

²⁶³ Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 101; Heyd, **a.g.e.**, s. 87.

²⁶⁴ M. İ. Artamonov, (2008), **Hazar Tarihi**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 547-562; İbrahim Kafesoğlu, (1999), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, s. 177-178.

Mâverâünnehir’de İpek Yolu ürünleri haricinde bölgede üretilen sanayi ve maden ürünleri de ticarî hayatın gelişmesine katkı sunmuştur. Talas Savaşı’ndan sonra Semerkant’a getirilen Çinli esirlerin kurduğu kâğıt sanayi bölgenin önemli ticaret ürünlerindedir²⁶⁵. Yine Semerkant başta olmak üzere bölgenin diğer şehirlerinde dokunan ipek, halı ve çeşitli kumaşlar, bakır ve gümüş eşyalar, deri ve cam ürünler, hayvancılığın yaygın olmasına bağlı olarak üzengi, gem, keçe ve at başlıkları, kokular, orman ve tarım ürünleri tüccarların Mâverâünnehir dışına sattığı ürünlerdir²⁶⁶. Kuzeyindeki göçebe Türklerle yapılan canlı hayvan, deri ve keçe ticaretinin bölge ekonomisinde önemli bir yeri olmasının²⁶⁷ yanında Türkler arasında İslâm’ın yayılmasına da yardım etmesi Mâverâünnehir ve Türk tarihinin geleceğini şekillendirmiştir.

Mâverâünnehir’in ekonomik hayatında köle ticaretinin önemli bir yeri vardır²⁶⁸. Gök-Türkler öncesi bölgede görülen köle sınıfı yerleşik hayatın bir sonucu olarak işgücü ihtiyacının karşılanmasında kullanılmaktadır. Tüccarların yolculuğa çıktıklarında evlerini korumakla görevli “çaker” adı verilen memlûk askerleri, zamanla toprak sahiplerinin özel ordularına dönüşmüşlerdir. Abbasilerin, Emevilerin aksine daha merkezî bir devlet yapısı oluşturmaları yönetimin elinde güçlü bir ordu ihtiyacı doğurmuştur. Söz konusu ihtiyacı gidermek adına Mâverâünnehir’de bilinen bu sistemi uygulamışlardır. Abbasi sistemine göre teşkilatlanan Sâmanîlerde

---

²⁶⁵ İstahrî, (2015), **Mesâlikü’l-Memalik**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 245; G. Le StrangeE, (1905), **Lands of the Eastern Caliphate**, Cambridge, s. 464; Osman Aydın, (2011), **Semerkant Tarihi**, Ankara, s. 354; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 449; Abdulhalik Bakır, (2001), “Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi”, **Belleten**, Cilt LXV, Sayı 242, Ankara, s. 147.

²⁶⁶ Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 33; Mukaddesî, (2015), **Ahsenü’t-Tekasim**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 335; İstahrî, **a.g.e.**, s. 245-246, 264; İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 369; Usta, **a.g.e.**, s. 446-447; Aydın, **a.g.e.**, s. 375-378; Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 100, 106-108; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 253; Bakır, **a.g.m.**, s. 87-89, 106; Abdulhalik Bakır, (2000), “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi”, **Belleten**, Cilt LXIV, Sayı 241, Ankara, s. 777-778, 805.

²⁶⁷ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 363; İstahrî, **a.g.e.**, s. 245; Mukaddesî, **a.g.e.**, s. 335; Usta, **a.g.e.**, s. 449; Peter B. Golden, (2008), “The Karakhanids and Early Islam”, **The Cambridge History of Early Inner Asia**, Ed. D.Sinor, Cambridge, s. 353.

²⁶⁸ Köleler yerleşik birçok toplumda üretimin önemli bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Ortaçağ ve öncesinde üretim faaliyetlerinde faydalanan kas gücünün sağlandığı kölelik kurumu içerisinde ziraî üretim faaliyetleri için toprak köleleri, sınaî üretim faaliyetleri için işçi köleleri, hizmet üretimi faaliyetleri için domestik kölelerinin yanı sıra idarî üretim faaliyetleri için de askerî köleler kullanılmıştır. Anılan askerî köleler İslâm ülkelerinde daha çok memlûk ya da gulam olarak anılırken Abbasîler’in oluşturduğu merkezî ordu bunlardan oluşmuştur. İslâm ülkelerine getirilen köleler genellikle Orta Asya ve Kafkaslardan temin edilmiştir. Bkz. Süleyman Kızıltoprak, (2004), “Memlûk”, **DİA**, Cilt XXIX, Ankara, s. 87-88; Erman Şan, (2016), **Abbâsî Devleti Döneminde Avrasya’yla Gerçekleştirilen Köle Ticareti**, Doktora Tezi, İstanbul, s. III.

de görülen memlûk askerlerden oluşan gulam ordusu bu iki devlet içinde, köle olarak orduya giren Türklerin önemli mevkilere gelmesine yol açmıştır²⁶⁹. Abbasi ordusundaki Türk askerlerin nüfuzu Mısır'da Tolunoğulları ve İhşidler gibi devletlerin ortaya çıkmasına neden olduğu gibi Sâmânî komutanı Alptegin de Gaznelilerin temelini atmıştır. Frye'nın, Osmanlı Devleti'ndeki Yeniçeri ordusuna kadar uzanan tarihsel bir gelişimi olduğunu vurguladığı bu sistemin siyasî ve askerî yönü bir tarafa Abbasî, Sâmânî ve Gazne saraylarına satılan köleler ayrıca önemli bir gelir kaynağı olmuştur.

Mâverâünnehir'in dağlık alanlarında çıkarılan kurşun, nuşadur, civa, demir, bakır, altın, gümüş çeşitli eşyaların yapımında ve para basımında kullanılmıştır²⁷⁰. Mâverâünnehir'de ilk madenî paranın basılması Pers İmparatoru Darius devrine rastlar. İskender'in istilasından sonra bölgede kurulan Grek hâkimiyetinin gevşekliğinden dolayı bölge şehirleri kendi bastıkları yerel paralarını kullanmışlardır²⁷¹. Bunlar bakır ve diğer madenler kullanılarak basılan ve uluslararası geçerliliği olmayan paralardır. Buhara'da M. Ö. II. yüzyılda paralarda gümüşün kullanıldığı bilinmekle beraber²⁷² Sâsânîlerin V. yüzyılda kısa süreli hâkimiyetleri Mâverâünnehir'de VII. yüzyıla kadar Sâsânî tipinde gümüş paraların basılmasına neden olmuştur. Buhara, Semerkant, Şaş ve Fergana'da basılan Gök-Türkler'e ait madenî paraların yanında yerel paraların basılmaya devam ettiği ve 659'dan sonra Çin tarzında basılan yerel sikkelerin dolaşımında olduğu bilinmektedir²⁷³.

---

²⁶⁹ Richard N. Frye, (2009), **Orta Asya Mirası**, Çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Ankara, s. 210; Mukaddesî, (2015), **Ahsenü't-Tekasim**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 335; İstahrî, (2015), **Mesâlikü'l-Memalik**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 245, 249; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 446; C. E. Bosworth, (2008), "The Early Ghaznavids", **The Cambridge History of İnan**, Vol. IV, Ed. R. N. Frye, Cambridge, s. 162-163; Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 136-137; Peter B. Golden, (2008), "The Karakhanids and Early Islam", **The Cambridge History of Early Inner Asia**, Ed. D.Sinor, Cambridge, s. 347.

²⁷⁰ **Hudûdü'l-Âlem**, (1970), İng. Çev. V. Minorsky, Londra, s. 116; İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 369, 384; İstahrî, **a.g.e.**, s. 245, 273.

²⁷¹ Osman Aydın, (2011), **Semerkant Tarihi**, Ankara, s. 366-367.

²⁷² Ayşe Onat, (2012), **Han Hanedanı Döneminde Batı Bölgeleri**, Ankara, s. 35.

²⁷³ Gaybullah Babayar, (2008), "Fergana Vadisinde Bulunan Türk-Runik Yazılı Köktürk sikkeleri Üzerine", **Dünden Bugüne İpek Yolu**, İstanbul, s. 135-143; Gaybullah Babayar, (2017), "İslam Öncesi Orta Asya Sikkelerinde Görülen Çin Sikkelerine", **JOTS** 1/2, s. 8-18; Bahaeddin Ögel, (1991), **Türk Kültür Tarihi**, Ankara, s. 184; Bobur Gayibov, (2013), "Sogd Merkezi Yönetimi ve Onun Köktürk Kağanlığı'na Bağlılık Şartları", **Gazi Türkiyat**, Sayı 13, Ankara, s. 82; Hasan Kurt, (1998) **Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci**, Ankara, s. 136; Nerşahî, Halife Ebu Bekir devrine rastlayan bir tarihte Buhara hükümdarı Kana Buhar Hudat tarafından gümüş para bastırıldığını ve üzerine kendi resmini koydurduğunu aktarır, Bkz. Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan

İslâm hakimiyeti devrinde ilk basılan 760 tarihli olan paraların, yerel biçimlerin üstüne İslâmî geleneğin giydirilmesiyle meydana gelmiş bir form olarak görülmektedir. Abbasîler ve Sâ mâniler devirlerinde basılan genel valilerin adıyla anılan ve fülüs adı verilen yerel dirhemler ile uluslararası geçerliliğe sahip altın dinar ve gümüş dirhemler ekonomik hayatın içinde yerlerini korumuşlardır. Fülüsler demir, bakır ve kalay gibi madenlerin karışımıyla yapılmaktadır. Buhara ve Semerkant'ta kullanılan Muhammediye, Gıtrîfiyye ve Müseyyebiye fülüs dirhemlerinin yanında İsmail b. Ahmed'e nisbet edilen İsmâîliyye adı verilen gümüş dirhemlerde mevcuttur. Dolaşımdaki bu paralar Buhara, Semerkant ve Tunket darphanelerinde basılmaktaydı²⁷⁴. Gümüşün çıkarıldığı İlak dağları, Fergana bölgesi ve Buttem dağlarının X. yüzyılın sonlarında Karahanlıların etkisinin arttığı bölgeler olması Sâ mânilerin bu dönemde çektiği gümüş sıkıntısının nedeni olarak görülebilir²⁷⁵. Karahanlılar devrinde darphanelerin sayısının arttığı ve Fergana Vadisi'nde Kâsan, Kuba, Marginan, Riştan, Ahsiket, Uzgend, Oş, Çunket ve Hokand'da darphanelerin olduğu on yönetim merkezinin bulunduğu yapılan çalışmalar sonucu ortaya konmuştur²⁷⁶. Bu dönemde fülüs ve dirhem basımına devam edilmesinin yanında paralar üzerinde görülen Türkçe unvanlar açıkça Gök-Türk geleneğinin devam ettirildiğini göstermektedir²⁷⁷.

Gök-Türkler öncesi devirde vergi mükellefinin bireyler değil köyün tamamı için olması köy yaşamında yukarıda belirtilen sulama sisteminin getirdiği kolektif yaşamın bir sonucudur²⁷⁸. Gök-Türkler'in bu vergi sistemini değiştirmeden devam ettirdiği ve sonraki dönemlerde de uygulandığı bilinmektedir. Yerel hükümdarların

---

Göksu, Ankara, s. 52; Kana Buhar Hudat, Batı Gök-Türk kağanı olmadan önce Buhara bölgesini hanedan adına yöneten Ni-shu Chia-na-şad olduğu ve Buhara'yı ele geçiren Yang-su Tigin'in oğlu Ni-li'nin oğlu olduğu ve Buhar-Hudatlar'ın bu aileden devam etmesiyle ilgili Bkz. L. N. Gumilev, (2002), **Eski Türkler**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 204; Emel Esin, (1987), "Türkistan Türk Devletleri ve Beylikleri", **Tarihte Türk Devletleri**, Cilt I, Ankara, s. 87.

²⁷⁴ İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 370, 387; İstahri, (2015), **Mesâlikü'l-Memalik**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 271, 275; İbn Hurdazbih, (2008), **el-Mesâlik vel-Memâlik**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 44; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 424-425; Bahaeddin Ögel, (1991), **Türk Kültür Tarihi**, Ankara, s. 184; Osman Aydınlı, (2011), **Semerkant Tarihi**, Ankara, s. 368-369; Hasan Kurt, (1998) **Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci**, Ankara, s. 135-139.

²⁷⁵ Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 151, 162.

²⁷⁶ Farhad Maksudov, (2012), "Batı Türkistanda Karahanlı Kentlerinin Gelişimi Üzerine", **IRASSJ**, Vol. 3, s. 341.

²⁷⁷ Gaybullah Babayar, (2012), "Karahanlı Sikkelerinde Görülen Bazı Türkçe Unvanlar ve Onların Mezşei Üzerine", **Türk Kültürünün Gelişme Çağları-II Sempozyumu**, Türkistan, s. 1-17; Ömer Soner Hunkan, (2011), **Türk Hakanlığı**, İstanbul, s. 61.

²⁷⁸ Richard N. Frye, (2009), **Orta Asya Mirası**, Çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Ankara, s. 211.

yanında şehirlerde görev yapan tudunlar, Gök-Türk devrinde maliyeden sorumlu devlet görevlisidir. Emeviler devrinde de benzer bir uygulamayla vergi memurları şehirlerde görev yapmıştır. Öte yandan Tung Yabgu devrinde Kafkasların ele geçirilmesiyle uygulanan yüksek vergilere bakılarak bir genelleme yapılırsa Gök-Türk ülkesinde yaşayan boylardan alınan vergilerin yüksekliği önceki kağan Ch'u-lo ve Tung Yabgu'nun sonunu getiren isyanların başlamasında önemli bir etken olduğu düşünülebilir²⁷⁹. Mâverâünnehir ahalisinin İslâm'a teşvik edilmesi noktasında Emeviler'in yaptığı uygulamaların istikrarsız oluşu da isyanların ve Türgişlerin bölgeye girişlerinin önünü açmıştır²⁸⁰. Bu noktada Gök-Türk ve Emevi yönetimlerinin bölgedeki siyasî hâkimiyetiyle vergi politikasının doğrudan ilişkisi kurulabilir. Bununla birlikte İslâm Devleti'nde geçerli olan vergi sistemi²⁸¹ Sâ mânîler devrinde de uygulanmıştır. Müstevfî Divanı'nın uhdesinde toplanan öşür, harac ve cizye devletin gelirleri arasında yerini almıştır. Ancak önceki dönemlerden farklı olarak vergilerin ağır olmaması sanayi ve ticaretin gelişmesiyle²⁸² birlikte halkın devletle olan ilişkilerinin düzelmesine ortam sağlamıştır.

Devletlerin gelirinin bir kısmını oluşturan savaş ganimetlerin yanında ticaret kervanlarından alınan vergi zaten öteden beri İpek Yolu hakimiyeti etrafındaki mücadelenin temelini oluşturur. Bu yollar üzerine yapılan ribatlar ve şehirlerdeki hanlar ticaretin gelişmesini sağlarken alınan gümrük vergileri her dönemde bölgede hakim olan devletler için önemli bir gelir kaynağını teşkil etmiştir²⁸³. Ancak bu durum sağladığı avantajların yanında olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Gök-Türkler devrinde ticaret yolları üzerinde oturan Batı Türk boylarından Nu-shih-pi'ler'in de vergi almaları ekonomik yönden güçlenmelerine, sahip oldukları bu

---

²⁷⁹ İbrahim Kafesoğlu, (1999), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, s. 111; Ahmet Taşağıl, (2012), **Gök-Türkler I-II-III**, Ankara, s. 89, 238; L. N. Gumilev, (2002), **Eski Türkler**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 255.

²⁸⁰ Belârûzî, (2013), **Fütûhu'l Büldan**, Çev. Mustafa Fayda, İstanbul, s. 491; Taberî, (1989), **The History of Tabarî**, Vol. XXV, İng. Çev. Khalid Yahya Blankinship, Newyork, s. 46-47; Julius Wellhausen, (1963), **Arap Devleti ve Sukutu**, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, s. 217; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 205; Hüseyin Salman, (1998), **Türgişler**, Ankara, s. 53; H. A. R. Gibb, (2005), **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 86-87.

²⁸¹ Ayrıntılı bilgi Bkz. Hayreddin Karaman, (1999), **Mukayeseli İslâm Hukuku**, Cilt III, İstanbul, s. 273- 292; Corci Zeydan, (2013), **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, Cilt I, Çev. Nejdet Gök, İstanbul, s. 282-298.

²⁸² Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 450-451; Barthold, **a.g.e.**, s. 256.

²⁸³ Mukaddesî, (2015), **Ahsenü't-Tekasim**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 285; İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 374; Usta, **a.g.e.**, s. 443.

ekonomik ve sosyal gücü siyasi alana taşımalarına neden olmuştur. Gök-Türk teğinleri arasındaki mücadelelere dahil olan Nu-shih-piler'e karşı Tou-lu boylarının da mücadeye girmeleri 630'dan sonraki Gök-Türk tarihini bu boylar etrafında şekillendirmiş ve devlet otoritesinin bozulmasında ciddi etkileri olmuştur²⁸⁴. Benzer durum Horasan ve Mâverâünnehir'e yerleşen Arap kabilelerinde de görülmektedir. Emevîlerin sonunu getiren çatışmaların bir yönünü de bu kabileler arasındaki anlaşmazlıklar oluşturmaktadır.

Ekonomik hayatı oluşturan bu sosyal sınıfların yanında Sâsânîler dönemi İran'ın aksine Mâverâünnehir'de Sâmânî ve Karahanlı dönemlerine kadar din adamları sınıfı görülmez. Bölgede Arap fetihlerinin başladığı sırada halkı yeni fatihlere karşı direnmeye çağırarak böyle bir toplumsal tabaka görülmemektedir²⁸⁵. İslâm Devleti'nde Abbasîler döneminde oluşmaya başlayan din adamları sınıfı İran devletlerindeki kadar yönetim üzerinde etkin olamadılar. Ancak Karahanlılar'ın son devirlerinde görüldüğü üzere iktidarla sürekli mücadeleleri görülmektedir. Buhara'da ortaya çıkan Burhan ailesi siyasi ve sosyal açıdan din adamlarının geldiği noktayı göstermektedir²⁸⁶. Bunun yanında Sâmânîlerle birlikte kurulan idari sistemin neticesinde devlet yöneticilerinden oluşan bir bürokrat sınıfı ve gulam ordusundan kaynaklı bir asker sınıfının da varlığı görülür.

1.3 Mâverâünnehir'de Dinî ve Kültürel Hayat

İnanış biçimleri ve coğrafi faktörler Mâverâünnehir'de farklı halk ve devirlerin mirasını içeren kültür tabakalarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Tarihin ilk devirlerinden itibaren tarımsal üretime bağlı yerleşik bir toplum yapısına sahip olan Mâverâünnehir, aynı zamanda göçebe topluluklara da ev sahipliği yapmıştır. Ancak bu halkların birbirinden kopuk bir yaşam tarzı olmadığı ve göçebelerin zamanla yerleşik toplumun bir parçası olduklarını tekrar söylememiz gerekir. Diğer yandan doğu batı ticaretini sağlayan yolların kavşak noktasındaki konumu, ekonomik

---

²⁸⁴ L. N. Gumilev, (2002), **Eski Türkler**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 197.

²⁸⁵ V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 1, 195.

²⁸⁶ Richard N. Frye, (2009), **Orta Asya Mirası**, Çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Ankara, s. 209; Ahmet Altungök, (2015), **İslâm Öncesi İran'da Devlet Ve Ekonomi**, İstanbul, s. 165; Barthold, **a.g.e.**, s. 195; Ali Öngül, (1992), "Burhan Ailesi", **DİA**, Cilt VI, Ankara, s. 431; Ömer Soner Hunkan, (2011), **Türk Hakanlığı**, İstanbul, s. 365-371; Omelyan Pritsak, (1977), "Kara-Hanlılar", **MEB İA**, Cilt VI, İstanbul, s. 266.

yönden güçlenmesine neden olurken aynı zamanda toplumlar arasında kültürel etkileşim alanı haline getirmiştir. Bu etkileşimin en belirgin tarafını İslâm öncesinde bölgede görülen dinler oluşturmaktadır.

Mâverâünnehir ve Seyhun ötesindeki Sakalar ve K'ang-chü hâkimiyeti devirlerinde Mecusiliğin yaygın olduğu bilinmektedir. Sakalar döneminde Alp Er Tunga'nın ve mücadele ettiği İran hükümdarlarının Buhara civarında inşa ettirdikleri ateşgedeler uzunca süre varlıklarını korumuşlardır²⁸⁷. Bununla birlikte Mecusilik İran menşeli bir din olarak gösterilmektedir²⁸⁸. Ancak K'ang-chü devrinde ve daha öncesindeki Mâverâünnehir geleneklerine bakıldığında benzerliklerin yanında birçok farklılıkları da ihtiva ettiği görülmektedir²⁸⁹. Bu durum Esin'in öne sürdüğü ortak bir köke dayanmasından ileri geleceği gibi toplum yapısındaki yaşam şekillerinden kaynaklı da olabilir. Şehirli halkın belki ticarî ilişkilerden dolayı İran kültürüyle kaçınılmaz olarak etkileşime girmesi ancak öteden beri ateş kültünü yaşatan göçebelerin bu ilişkinin uzağında kalmasıyla ilişkilidir. İslâmî devirde görülen şehirli ve göçebe toplumlar arasındaki farklılıkların yukarıda da belirtildiği gibi siyasî ve ekonomik yönlerde farklı sorunlara yol açmıştır. Bunun yanında kültürel olarak farklı gelenek ve anlayışlara kapı aralaması Türk tarihinin hemen her döneminde karşılaşılan bir durumdur. Yaşam biçiminden kaynaklı olarak gelişen bu heteredoks din anlayışı İslâm sonrası devirde de yaşanacak ve Anadolu Alevîliğinin oluşum sürecinde etkili olacaktır²⁹⁰.

---

²⁸⁷ Mesudî, (2014), **Muruc ez-Zehab**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 313; Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 27; el-Ömerî, (2014), **Mesâlikü'l- Ebsâr**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 21.

²⁸⁸ eş-Şehristânî, (2013), **Dinler ve Mezhepler Tarihi**, Çev. M. Tan, İstanbul, s. 200-212.

²⁸⁹ Seyhun boylarında M.Ö. I. binyıla ait bulunan kalıntılardan bölgedeki halkın ölülerini bir set üzerinde yapılmış ağaçtan köşklere yakıldığı tesbit edilmiştir. İran'da ise ölülerin etleri kemikten ayrılıp, etleri köpeklere yedilip kemikleri özel olarak yapılmış kutularda saklanmaktadır. Bkz. Emel Esin, (1978), "İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş", **Türk Kültürü El Kitabı**, Seri II, Cild 1/b, İstanbul, s. 28, 53, 124; Richard N. Frye, (2009), **Orta Asya Mirası**, Çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Ankara, s. 203; Ölülerin kemiklerinin konulduğu kaplara ossuarium adı verilmektedir, Bkz. Bahaeddin Ögel, (1991), **Türk Kültür Tarihi**, Ankara, s. 182, 190; Kimi kaynaklarda bu kaplara Arapların naus adını verdiği aktarılrken ossuariumun konulduğu türbelere naus dendiğini belirten araştırmalarda mevcuttur, Bkz. İbrahim Çeşmeli, (2007), **Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi**, İstanbul, s. 119.

²⁹⁰ Yerleşik ve göçebe toplumlar arasındaki farkı bedevî-hazerî olarak kavramsallaştıran İbn Haldun'un da belirttiği gibi göçebeler daha içe kapanık ve ananelere daha bağlı bir yaşam biçimine sahiptir. Burdan hareketle hangi dönem ve çevrede olursa olsun göçebelerin inanç dünyaları ile yerleşiklerinki aynı olmadığını düşündüğümüzde Mâverâünnehir bölgesinde görülen dinlerin yaşam biçimlerindeki algılanmaları farklı olacaktır. Ateş ibadeti ya da Mecusilik olarak adlandırılan dinin İran'dan farklı akideler içermesi bu hususun sonucu olabilir. Anılan dinin yanında ilerde bahsedilecek Budizm'in de Hindistanda algılanan biçiminden farklı olduğunu görülmektedir. Bu durum İslâmî

Baktriya’da egemenlik tesis eden Kuşanlar’ın Budizmi kabulüyle Mâverâünnehir’de söz konusu din de yayılma fırsatı elde etmiştir. Buhara’da mevcut olan ateşgedenin yerine yapılan Budist tapınağının daha sonra tekrar ateşgedeye çevrilmesi²⁹¹ bu iki din arasındaki değişimi değil Budizmin bölgede tutunamadığı göstermektedir. Her ne kadar İslâm öncesi Mâverâünnehir halkının genelinin Budist olduğunu aktaran kaynaklar olsa da²⁹² Budizmin daha çok Ceyhun’un yukarı boylarında yerleştiği görülmektedir²⁹³. Gök-Türkler devrinde burada yaşayan Karluklar’ın adı geçen dine mensup oldukları bilinmektedir. Diğer yandan Budizm’in Çin’de yayılmasında Sogdlu rahiplerin önemli rolü olurken Buhara, Şaş, Fergana ve Talas boylarında bulunan tapınak kalıntılarından bu bölgelerde Budist nüfusun varlığını devam ettirdiği anlaşılmaktadır²⁹⁴. Hatta X. yüzyılda yani İslâmî dönemde dahi kimi Budist geleneklerinin Buhara’da devam ettiği bilinmektedir²⁹⁵. Ancak bu durum söz konusu dinin tüm canlılığıyla yaşadığı yorumunu yaptırmaz. Budizmin Mâverâünnehir’de etkinliğini yitirmesi Ak-Hunlar’ın Baktriya bölgesine hâkim olduktan sonra Budistler

---

devirde de devam ederek şehir ve kasabalarda devletin desteğiyle ve eğitim geleneğine bağlı olarak kitabî bir din algısının yanında göçebeler arasında kitabî dinden farklı olarak popüler ve eski geleneklerin belli ölçülerde devam ettirildiği bir din anlayışı ortaya çıkmıştır, Bkz. M. Saffet Sarıkaya, (2003), **Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı**, İstanbul, s. 103, 127; Yerleşik ve Göçebe toplumların genel özellikleri için Bkz. İbn Haldun, **Mukaddime**, (2007), Cilt I, Haz. S. Uludağ, İstanbul, s. 323-333.

²⁹¹ Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 34; Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 51-52.

²⁹² en-Nedîm, (2017), **el-Fihrist**, Çev. Mehmet Yolcu, İstanbul, s. 865.

²⁹³ el-Birunî, (2011), **el-Âsâr el-Bâkiye**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 173; V. V. Barthold, (2014), “Moğol İstilasından Önce Türkistan’da Hristiyanlık”, **Orta Asya**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 51; Richard N. Frye, (2009), **Orta Asya Mirası**, Çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Ankara, s. 173; Matteo Comparetti, (2008), **Traces of Buddhist Art in Sogdiana**, Sino-Platonic Papers 181, Philedelpia, s. 20.

²⁹⁴ Emel Esin, (1978), “İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş”, **Türk Kültürü El Kitabı**, Seri II, Cild 1/b, İstanbul, s. 128-129; Ü. Günay, H. Güngör, (2003), **Türklerin Dini Tarihi**, İstanbul, s. 166-172; Jean-Paul Roux, (2001), **Orta Asya**, Çev. Lale Arslan, İstanbul, s. 170; M. N. Walter, (2006), **Sogdians and Buddhism**, Sino-Platonic Papers 174, Philedelpia, s. 22-38; Budizmin Türkler üzerinde yüzeysel etkiye sahip olduğu ve Hindistan’da ortaya çıktığı halinden daha farklı haliyle yayıldığını, kabul eden Türk topluluklarında halkın tamamının Budist olmayabileceğini ve dolayısıyla aristokrasi diyebileceğimiz yöneticilerle halkın farklı dinlere mensubiyetinin üzerinde duran araştırmalar için Bkz. Edward Tryjarski, (2012), **Türkler ve Ölüm**, Çev. H. Er, İstanbul, s. 43; J. P. Roux, (1994), **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, Çev. A. Kazancıgil, İstanbul, s. 17-18; Roux ayrıca Türklerin Budizmi kabul nedenini Bozkır birliği fikrini gerçekleştirmek için gerekli birleştirici güç olarak görmeleri olarak gösterir. Bu iddiaların kabul görür yanını Gök-Türk Kağanlarından Budizmi kabul edenlerin yanında halkın kadim Türk dinini yaşatmaları oluşturabilirken benzer bir örneği Uygurlar’da Maniheizm dininin yönetici çevrede yaşatılırken halkın anılan dine geçmemesinde görülür.

²⁹⁵ Nerşahî, **a.g.e.**, s. 34.

üzerinde uyguladıkları baskı²⁹⁶ neticesi olabilmekle birlikte bölgede yerleşik bulunan ateş ibadetinin İranlı tüccarlar tarafından canlı tutulmasıyla da ilişkilendirilebilir.

Mecusilik, İslâm gelmeden önce Sogd bölgesinde yaygın din konumunda olmasının yanında Buhara'daki Kuskusa örneğinde olduğu gibi²⁹⁷ yeni gelen dinin önünde ciddi problemler de oluşturmuştur. Hatta İslâm'ın yayıldığı dönemde bile Semerkant'ta ve Buhara'da varlıklarını muhafaza etmişlerdir²⁹⁸. Ancak Mecusiliğin İran'daki gibi merkezî bir temel etrafında değil yerel düzeyde şekillendiğini de söylememiz gerekmektedir. Bu hususta Buhara'daki Mecusî mahallesi olan Köşk-i Muğan ve Pencikent'te bulunan evlerin birçoğunun duvar resimlerinden her eve mahsus koruyucu tanrılarının olduğu anlaşılmaktadır²⁹⁹.

Maniheizm, M.S. III. yüzyılda İran'da Mani taraftarlarının takibata uğramasıyla Mâverâünnehir'e sığınmaları sonucu bölgede görülen dinler arasına girmiştir. Sâsânîler'in iktidarı Araplara devretmesinden sonra tekrar İran topraklarına geçmelerine rağmen çok fazla yayılma alanı bulduğu söylenemez. Gök-Türklerden sonra Budizmin de görüldüğü Baktriya bölgesinden Fergana ve Talas boylarında yaşayan Türk boyları arasında yayılmaya başlayan Maniheizm'in ancak Uygurlar'ın devlet dini olarak kabul etmesiyle doğuda yaşamaya devam ettiği bilinmektedir. İslâmî devirde Semerkant haricinde ibadethane ve taraftarının olmadığını gördüğümüz Maniheizmin dini lideri, Uygurlar'ın desteğiyle bu şehre yerleşebilmiştir³⁰⁰.

---

²⁹⁶ B. A. Litvinsky, (1996), "The Hephthalite Empire", **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. III, Ed. B. A. Litvinsky, s. 150.

²⁹⁷ Kuteybe b. Müslim Buhara'yı ele geçirince şehre Arapları yerleştirdi. Bunu yaparken Âl-i Kuskusa olarak adlandırılan zenginlerin evlerini ve mallarını paylaşdırmak isteyince bunlar evlerini terkederek şehrin dışında yedi yüz köşk inşa ederek taşındılar. Âl-i Kuskusa şehrin saygın, itibar ve rütbe sahibi kimseleri olmalarının yanında mecusî idiler. Yapılan bu mahalle sonraki dönemde Köşk-i Muğan olarak anılmıştır. Birkaç köşkün kaldığı Sâsânîler zamanında I. Nuh'un bölgeden arazi satın almasıyla rağbet edilen ve değeri oldukça yükselen bir alan olmuştur. Bkz. Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 45-46; Barthold bunları Keş-Kuşan olarak adlandırır ve Tomaschek'in Kuşan veya Ak-Hunlar'ın torunları oldukları yönündeki iddiasını aktarır; Bkz. V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s.113.

²⁹⁸ İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 373; İstahrî, (2015), **Mesâlikü'l-Memalik**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 267; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 411-412.

²⁹⁹ Barthold, **a.g.e.**, s. 114; Usta, **a.g.e.**, s. 393; Richard N. Frye, (2009), **Orta Asya Mirası**, Çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Ankara, s. 202, 205.

³⁰⁰ en-Nedim, (2017), **el-Fihrist**, Çev. Mehmet Yolcu, İstanbul, s. 845-846, 849; el-Birunî, (2011), **el-Âsâr el-Bâkiye**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 183; **Hudûdü'l-Âlem**, (1970), İng. Çev. V. Minorsky, Londra, s. 113; V. V. Barthold, (2014), "Moğol İstilasından Önce Türkistan'da Hristiyanlık", **Orta Asya**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 52; Emel Esin, (1978), "İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve

Mâverâünnehir’de VI. yüzyıldan itibaren Hristiyanlığın da yayıldığı görülmektedir. Nasturî mezhebine bağlı olan bölgedeki Hristiyanların Semerkant’ı merkez edindikleri şehirde kurdukları başpiskoposluktan anlaşılmaktadır. İlerleyen dönemde varlıklarını devam ettiren Hristiyan cemaatinin Semerkant’ın Şavzar köyünde oldukça kalabalık bir halde yaşadıkları bilinmektedir. Belirtilen dinin Seyhun ötesinde de mensuplarının olduğu İsficâb’ın Mirki şehrindeki camiye çevrilen kiliseden ve Şaş’ın Vinkend köyünde yaşayan kalabalık Hristiyan nüfustan anlaşılmaktadır³⁰¹. Bunların yanısıra Taraz ve Kaşgar civarında bir Türk hükümdarının bu dini kabul ettiği rivayetini arkeolojik çalışmalar doğrulamıştır. Sâ mâniler’in ele geçirdiği Taraz’daki en büyük tapınak olan ve camiye çevirdikleri kilise ile yanındaki mezar kalıntıları belirtilen bölgede Hristiyanlığın bölgedeki varlığına işaret etmektedir³⁰².

Gök-Türkler devrinde bölgeye gelen Çinli rahibin Türkler’in ateşe taptıklarını söylemesinin³⁰³ yanında, Buhara’da hüküm süren Ni-li Kağan’ın evlendiği Çinli prensesin çeyiz olarak getirdiği heykellerle Râmitîn’de bir Budist tapınağı yapılmıştır³⁰⁴. Bahsedilen tüm dinlerin yanında ve belki de üstünde Türkler arasında astrolojik karakterde bir gök dininin varlığı da bilinmektedir. Orhun Kitabelerinde açıkça belirtilen gök ve yer-su inancı, Çin’in kuzeyinde medenî hayatı tesis eden ve

---

İslâma Giriş”, **Türk Kültürü El Kitabı**, Seri II, Cild 1/b, İstanbul, s. 133; A. H. Dani, B. A. Litvinsky, (1996), “The Kushano-Sasanian Kingdom”, **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. III, Ed. B. A. Litvinsky, s. 113; Ü. Günay, H. Güngör, (2003), **Türklerin Dini Tarihi**, İstanbul, s. 184-198; Usta, **a.g.e.**, s. 415.

³⁰¹ İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 378; İstahrî, (2015), **Mesâlikü'l-Memalik**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 270; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 60-61; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 413-414; Osman Aydınlı, (2011), **Semerkant Tarihi**, Ankara, s. 508-512.

³⁰² Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 126; Esin, **a.g.e.**, s. 135; V. V. Barthold, (2014), “Moğol İstilasından Önce Türkistan’da Hristiyanlık”, **Orta Asya**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 70.

³⁰³ Nazmiye Togan, (1964), “Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan’ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Huen-çang’ın bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları”, **İTED**, Cilt IV, İstanbul, s. 32; Gürhan Kırilen, (2015), **Xuan Zang Seyahatnamesi**, Ankara, s. 61; Hsüan Tsang ‘ı Arap müelliflerinden Mesudî (Ramazan Şeşen, (2001), **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, s. 57), İbn Hurdazbih,(İbn Hurdazbih, (2008), **el-Mesâlik vel-Memâlik**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 39) ve Tamim b. Bahr ‘ın (Şeşen, **a.g.e.**, s. 194) kayıtları doğrular; Tryjarski Türklerde görülen ateş kültürünün tamamen İran’dan alındığını iddia ederken (Edward Tryjarski, (2012), **Türkler ve Ölüm**, Çev. H. Er, İstanbul, s. 73-75), Roux, ateş kültüne ait verileri İran dinlerine maletmenin ihtiyatsızlık olacağını söyler, Bkz. J. P. Roux, (1994), **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, Çev. A. Kazancıgil, İstanbul, s. 22.

³⁰⁴ Nerşahî, **a.g.e.**, s. 12.

Türklerle yakınlığı ortaya konulan Chou sülalesi³⁰⁵ devrinden beri Türkler arasında yaygındır. İçerisinde gökle ilgili herhangi bir tören, seremoni ve tapınma barındırmayan bu universal din ve dünya görüşünün ortaya çıkmasında Türkler'in göçebe yaşam biçimlerinin etkili olduğu düşünülmele birlikte yerleşik hayata geçenlerde belki bu anlayışın farklılaştığını söylemek mümkündür. Mecusilik olarak adlandırılan ateş ibadetinin bu gök ve yer-su inancı çerçevesinde gelişen ağaç, su, yer ve madenle birlikte ateşin de önemli bir yer tutmasıyla alakalıdır³⁰⁶. Şehirlerde ateş tapınma aracı olarak görülürken, göçebelerde kehanette bulunma ve ateşin her türlü kötülüğü temizlediği düşüncesiyle arınma amacıyla kullanıldığı ve ölümlerin de bu düşünce doğrultusunda yakıldığı söylenebilir³⁰⁷. Diğer yandan bu inanış biçiminin astrolojik unsurlar içermesi Türkler'in yukarıda adı geçen ve benzer unsurlar içeren dinlere karşı müsbet bir tavır almalarına ve bunun neticesi Mâverâünnehir ve yaşadıkları diğer bölgelerde dinî ve kültürel bir mozağin oluşmasına neden olmuştur. Diğer bir anlatımla Mâverâünnehir nüfusunun ekserisini oluşturan yerleşik ve göçebe Türklerin inandıkları yer-su ve gök dini zemininde diğer dinler de kendilerine yer edinmiştir. Etnik çeşitlilik ve çevre toplumlarla yaşanan etkileşimin sonucu olarak gelen dinler bölge kültürünün şekillenmesinde rol almışlardır.

Gök ve gök cisimlerine duyulan tazimin göstergesi olarak Gök-Türkler devrinden kalma Varahşa Sarayı ve Buhara iç kalesinde yedi büyük yıldızı temsilen yedi sütun

---

³⁰⁵ M. Ö. 1122 yılında Şensi'nin kuzeybatısındaki Pin şehinde yani Çinlilerden uzak bir bölgede ortaya çıkan Choular'ın, Çin medeniyetinin temelini attıkları kabul edilir. Çin'de aile ve toplum hayatı, ekonomik ve kültürel gelişmelerin başlangıç devrini oluşturan Chou hanedanını Çin'e kuzeyden geldiği ve Çin kaynaklarında "Tik" ve ya "Di" olarak geçen Türklerin kurduğu kabul edilmektedir. Choularla ilgili ayrıntı ve Hunlar'la ilişkileri için Bkz. Bahaeddin Ögel, (1981), **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Cilt I, Ankara, s. 23-50; Pulat Otkan, (2018), **Hunlar**, İstanbul, s. 4-5; A. Zeki Velidi Togan, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, s. 13-14.

³⁰⁶ Mesudî, (2014), **Muruc ez-Zehab**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 305-306; Bahaeddin Ögel, (2016), **Türklerde Devlet Anlayışı**, İstanbul, s. 32-38; Wolfram Eberhard, (1996), **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara, s. 87, 94; İbrahim Kafesoğlu, (1999), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, s. 308-314; İbrahim Kafesoğlu, (1980), **Eski Türk Dini**, Ankara, s. 42-67; Esin, a.g.e., s. 43-49, 124-125; P. W. Schmidt, (1966), "Tukue'lerin Dini", **TDED**, Cilt XIV, s. 73; Ü. Günay, H. Güngör, (2003), **Türklerin Dini Tarihi**, İstanbul, s. 70-84; İnan, anılan kültlerin Şamanizm'in esasını teşkil ettiğini belirtmektedir. Bunlardan yer-su kültününün büyük imparatorluklar devrinde gelişerek vatan kültü derecesine yükseldiğini de söylemektedir, Bkz. Abdülkadir İnan, (1976), **Eski Türk Dini Tarihi**, İstanbul, s. 2, 19-46; Tryjarski eski Türklerin Çin'le olan kültürel ve dini ilişkileri vurgular ancak bu ilişkide baskın tarafın Çin olduğundan hareketle Türkledeki din anlayışının Çin etkisinde şekillendiğini belirtir, Bkz. Edward Tryjarski, (2012), **Türkler ve Ölüm**, Çev. H. Er, İstanbul, s. 34-47; Eliade, Gök-Tanrı inancının eski Türklere ait olduğunu, Hint-Avrupa uygarlıklarında görülen Gök-Tanrı ile benzerlik gösterdiği ve bu benzerlik doğrultusunda oluşan dinsel kurumların doğu ve Akdeniz uygarlıklarından daha çok Türkler'in dinsel kurumlarına benzediğini belirtmektedir, Bkz. Mircea Eliade, (2003), **Dinler Tarihine Giriş**, Çev. Lale Arslan, İstanbul, s. 83 not 95.

³⁰⁷ Abdülkadir İnan, (2017), **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Ankara, s. 61-63.

yapılması, Çin'in kuzeyinde Türk hükümdarları tarafından saltanatın menşei olduğu düşünülen ve yedi ev halinde yapılan tapınağı hatırlatmaktadır. Bu örnek Türklerin açıklanan inancının çıkış noktasını gösterirken diğer yanda K'ang-chüler devrinden itibaren Mâverâünnehir ve çevresinde görülen kültür unsurlarının Kuzey Çin'le olan ilişkisini de açıklamaktadır. Yine aynı inanış çerçevesinde Zerefşan Nehri kıyısındaki Türk idarecilerin oturduğu Kökşibagan şehrinin adından dolayı burada bir gök tanrılar tapınağı olduğu ileri sürülmüştür. Bu tapınak Chou Hanedanı devrinden itibaren görülen dört köşeli, merkezinde bulunan büyük kubbenin etrafını çevreleyen küçük kubbelerin kapattığı odalardan oluşmaktadır. İslâm fetihlerinin sonrasında merkezdeki oda ile diğer odalar arasındaki duvarların kaldırılarak mescide dönüştürülen tapınak, kubbeli Türk camilerine örnek teşkil etmiştir. Fergana da ise gök cisimlerinin en büyüğü olan Güneş adına yaptırılmış olan tapınak Halife Mutasım devrinde yıktırılmıştır³⁰⁸.

Budizmin etkisi dini alanın aksine, Gök-Türkler öncesinden başlayarak sanatsal alana tesir etmiştir. Bu etki Hind, Yunan ve İran kültürlerinin bulunduğu Baktriya bölgesinde egemenlik kuran ve bıraktıkları eserlerden³⁰⁹ göçebe kültürünü unutmadıkları ve anılan kültürlerle harmanladıkları anlaşılan Kuşanlar tarafından süzülerek Mâverâünnehir'e ulamıştır. Onun için bölgeye yabancı gelmemiş ve kalıcı olmuştur. Türkler'in cenaze merasimlerini ölüyü kubbeli bir çadıra yatırıp etrafında dönerek ve yüzlerini keserek yaptıkları bilinmektedir³¹⁰. Mecusi geleneklerini devam

---

³⁰⁸ Emel Esin, (1978), "İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş", **Türk Kültürü El Kitabı**, Seri II, Cild 1/b, İstanbul, s. 126, 153; Mesudî, (2014), **Muruc ez-Zeheb**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 309; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 387; Kökşibagan Buhara ile Semerkant arasındadır, Bkz. İbn Hurdazbih, (2008), **el-Mesâlik vel-Memâlik**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 36; Caferoğlu, Türk dini düşüncesinde güneş ve ay unsurlarına vurgu yaparken, (Ahmet Caferoğlu, (1964), "Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları", **TDED**, Cilt XIII, İstanbul, s. 19-28), Schmidt Türklerde güneş, ay ve yıldızlara saygıya dayalı bir din anlayışı olmadığını iddia etmektedir, Bkz. P. W. Schmidt, (1966), "Tukue'lerin Dini", **TDED**, Cilt XIV, s. 78.

³⁰⁹ A. K. Narain, (2002), "Kuşan Devleti", **Türkler**, Cilt I, Ankara, s. 826; Salim Cöhce, (2002), "Hindistan'da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar", **Türkler**, Cilt I, Ankara, s. 818.

³¹⁰ Çin kaynaklarında Türkler'in cenaze merasimleriyle ilgili olarak "Ölen olduğu zaman cesedi çadırın içine koyarlar, oğulları, torunları bütün akrabaları kadın erkek hepsi koyun ve at keserler, çadırın önünde bıçakla yüzlerini keserek ağlarlar. (Çizilen yerlerden) kan ve gözyaşı birlikte akar, bunu yedi kere yaparlar" kaydı bulunmaktadır, Bkz. Ts'e-fu Yüan-ki, Bölüm 956, 21/a, Ahmet Taşağıl, (2012), **Gök-Türkler I-II-III**, Ankara, s. 112; Çou-shu (50, 1a-3a), Liu Mau-Tsai, (2011), **Doğu Türkleri**, Çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu, İstanbul, s. 22; Cenazenin yakılmasıyla ilgili olarak, "8. yılda (634) Elig Kağan öldü. İmparator Elig Kağanın maiyetindekilere onu gömmelerini buyurdu; onlarda, kendi âdet ve töreleri uyarınca onun naaşını Pa Suyu'nun doğusunda ateşe verdiler." (Chiu T'ang-shu 194.a, İ. Togan, G. Kara, C. Baysal, (2006), **Eski T'ang Tarihi**, Ankara, s. 22) ve "T'ai-tsung, T'ung Yabgu'nun ölümünü duyunca çok üzüldü. Onun cenazesinde yakılmak üzere mücevherli ipekli elbiseler gönderdi..." (T'ung-tien, Bölüm 197, 1077c, Taşağıl, **a.g.e.**, s. 110)

ettirenler de kemiklerini ya da ölüyü yakıp küllerini ossuarium adı verilen kaplara koyarak gömmektedirler. Bu kapların ve gömüldüğü mezarların Budist türbelere ve kubbeli Türk çadırına benzemesi³¹¹ kültürlerin kaynaşmasına ve sözü edilen tesire örnektir. Gök-Türkler devri mezarlarında görülen kubbeli türbelerin bazılarının kapılarının (tâk) Yunan ve İran tarzında olması yine Kuşanlar üzerinden Mâverâünnehir'e ulaşan etkileşimi gösterirken, doğuda Budist Uygurlar tarafından Türk mimarîsi çevresinde geliştirilmiştir. Sâ mânîler ve Karahanlılar'ın bu tarzı devam ettirmesi Müslüman Türkler'in türbe mimarîsinin temelini oluşturmuştur³¹².

Ölülerin ruhuna sunulan tazimin İslâm düşüncesine ve inacına aykırı olmasına rağmen Orta Asya toplumlarında ve Türklerde gelişen atalar kültü çerçevesinde türbe mimarisinin Selçuklularla birlikte Ortadoğu'ya yayıldığı düşünülmektedir³¹³. Gök-Türkler zamanında örnekleri görülen türbelerin İslâmî formda ilk eserleri Sâ mânîler tarafından Buhara'da yapılmıştır. Karahanlılar devrinden kaldığı bilinen Arap Ata Türbesi Sâ mânî tarzına yakinken, Ayşe Bibi ve Balacı Hatun türbeleri, mimarî açıdan hızlı bir gelişim sürecini göstermektedir. Bitki ve geometrik motiflerin ilk kez görüldüğü Özkend ve Tirmiz'de bulunan Karahanlı hükümdarlarına ait olanlar ile burada hepsini aktaramayacağımız türbelerde farklı tarz ve üslupların görülmesi İslâm öncesindeki farklı dinlerin ve kültürlerin etkisi olarak yorumlanabilir³¹⁴.

K'ang-chü devrinden kalma ve Türklerin Umay Ana anlayışıyla birleşecek olan ateş tanrıçası heykelleri de Choularda olduğu gibi kadın şeklindedir. Ayrıca yanında bulunan eşi ile birlikte Yunan ve İran etkisiyle Kuşanlarda görülen kut verici ilah çiftine benzemektedir³¹⁵. Bunun yanısıra Gök-Türk hâkimiyetiyle birlikte heykel üslubunda Türk sanatının etkileri görülmektedir. Seyhun boylarında bulunan bir elinin kadeh ya da bir kap diğer elinin silahını tutar şekilde tasvir edilen heykeller Gök-Türk heykelciliğinin ürünleridir. Heykellerde görülen kadehin Hunlarda ve

---

kayıtları da mevcuttur; Tryjarski Türklerdeki ölü gömme adetlerinin Çin'den alındığı iddia eder, Bkz. Edward Tryjarski, (2012), **Türkler ve Ölüm**, Çev. H. Er, İstanbul, s. 47-58.

³¹¹ Emel Esin, (1978), "İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş", **Türk Kültürü El Kitabı**, Seri II, Cild 1/b, İstanbul, s. 59, 124, 168; A. H. Dani, B. A. Litvinsky, (1996), "The Kushano-Sasanian Kingdom", **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. III, Ed. B. A. Litvinsky, s. 114.

³¹² İbrahim Çeşmeli, (2007), **Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarîsi**, İstanbul, s. 120-121; Esin, **a.g.e.**, s. 168.

³¹³ Titus Burckhardt, (2013), **İslam Sanatı**, Çev. Turan Koç, İstanbul, s. 129.

³¹⁴ Oktay Aslanapa, (1989), **Türk Sanatı**, İstanbul, s. 33-36; Çeşmeli, **a.g.e.**, s. 130-136, 142; Esin, **a.g.e.**, s. 169; Mustafa Cezar, (1977), **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul, s. 107-143.

³¹⁵ Esin, **a.g.e.**, s. 53; Umay Ana için Bkz. Abdulkadir İnan, (1976), **Eski Türk Dini Tarihi**, İstanbul, s. 24-27.

bunların etkisiyle K'ang-chülerde bilinen and içme merasiminin Gök-Türklerde de devam ettiğinin göstergesi ve bu geleneğin yapılan heykellere yansması olabilir. Sâ mânîler devrinde gerilemesine rağmen Karahanlı sanatında yer alan bu heykellerin sarıklı olarak yapılmış olması³¹⁶ Seyhun ötesindeki Türklerin mevcut kültürü İslâmî tarzda yorumladıklarını göstermektedir. Bunların yanısıra Karahanlılar devri sanat eserlerinde görülen İslâm öncesine ait hayvan figürleri ile geometrik ve bitki motifleri Türklerin eski sanat anlayışlarını devam ettirdiklerini göstermektedir. Bu anlayışın gelişmesi ve Selçuklu sanatında Rumî olarak adlandırılacak üslubun ortaya çıkmasıyla estetik unsurların sonraki dönemlere aktarıldığı anlaşılmaktadır³¹⁷.

Budist tapınakları olan ve aynı zamanda sivil amaçlar içinde kullanılan viharalar İslâmî dönemde kervansaraylar ve medreseleri, mimarî ve kurumsal olarak etkilemiş görünmektedir. İlk dönemlerde uzun dikdörtgenler şeklinde ve açık avlulu yapılan viharalar, Türk kozmolojisine göre dört yönü temsil eden dörtgen ordu-şehir mimarisinin yansması olarak Türk çevrelerinde iç içe geçmiş iki kale şeklinde yapılmıştır. Ticaret yolları üzerinde yapılan viharalar ise İslâmî dönemde ribat adı verilen ve ilk zamanlar askerî amaçla kullanılan kervansaraylara dönüşmüştür. İslâm'ın bölgeye yerleşip cihad fikrinin azalmasıyla sufilerin toplandığı ribatlar zamanla tüccar ve kervanların konakladıkları yerler olmuştur. Bu haliyle ribatlar birçok işlevi yerine getirmesinin yanısıra sosyal hayatı hareketlendiren ve kültürel etkileşimin yoğun olduğu yapılar olarak göze çarpmaktadır³¹⁸. İslâm coğrafyacılarının aktardığı kadarıyla Mâverâünnehir'de birçoğunu zenginlerin hayır amaçlı yaptırdıkları 10 binden fazla ribat mevcuttur³¹⁹. Sâ mânîler'den kalma Şaş-Buhara arasındaki Uzumkuduk ve Karatepe ile Peykend ve Navayli ribatlarının kalıntılarına bugün ulaşılabilmiştir. Karahanlılar devri ribatlarının günümüzde

---

³¹⁶ Emel Esin, (1976), "Fârâbî'yi yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı", **İTED**, Cilt VI, Cüz 3-4, İstanbul, s. 106; İbn Fadlan Oğuzlarda cenazeler ile ilgili olarak "Aralarından biri ölürse onun için ev gibi büyük bir çukur kazarlar. Bundan sonra cesedi alıp hırkasını giydirir, kuşağını ve yayını kuşandırırılar. Eline içinde nebîz olan ağaçtan bir kadeh verip, önüne içinde nebîz bulunan ağaçtan bir kap koyarlar. Sonra bütün şahsî eşyasını getirip onunla birlikte bu oda gibi çukura koyarlar. Daha sonra ölüyü çukurda oturtup üzerini tavanla örterler. Mezarının üzerinde çamurdan kubbe gibi bir tümsek yaparlar." bilgisini aktarır, Bkz. İbn Fazlan, (1995), **Seyahatnâme**, Haz. R. Şeşen, İstanbul, s. 40; Buradan hareketle heykellerin elinde resmedilen kadehlerin çıkış noktası hakkında fikir sahibi olabiliriz.

³¹⁷ Emel Esin, (1978), "İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş", **Türk Kültürü El Kitabı**, Seri II, Cild 1/b, İstanbul, s. 169-170.

³¹⁸ Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 402.

³¹⁹ İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 350; İstahri, (2015), **Mesâlikü'l-Memalik**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 247.

bilinenleri Semerkand ile Buhara arasındaki Ribat-ı Melik'ten başka Turtkul-Tepe, Kalb Tepe, Şahcuvar, Derbent, Çorkul Tepe ve Tirmiz ribatlarıdır³²⁰. Bunların yanında Şemsü'l-Mülk Nasr b. İbrahim (1068-1080) tarafından Semerkand ile Hocend arasında Ak-Kutel'de de bir ribat yaptırılmış ve kendisi de buraya defnedilmiştir³²¹. Mâverâünnehir'de gelişen bu ribat mimarisi Türklerin ilk beylikler ve Selçuklular eliyle Anadolu'da yaptıkları kervansarayların ilk örneklerini teşkil etmiştir.

İslâm öncesi Mâverâünnehir şehirleri iç kale ve şehri çevreleyen surlardan oluşan iki bölümlü bir yapıya sahiptir. Dairesel planlı olan bu şehirlerin yanında dört yönü temsil eder tarzda her bir köşesinde kulelerin yükseldiği dörtgen yapısıyla ribat mimarisini etkilediğini belirttiğimiz Türk ordu-şehirleri örneğinde yeni şehirler de kurulmuştur. Öte yandan Mâverâünnehir şehirlerinin İslâm coğrafyacalarının eserlerinde üç bölüm olarak anlatılması süreç içerisinde yaşanan değişimi göstermektedir. Kale ve şehristan olarak bilinen bölümlerin yanında rabaz adı verilen dış mahallelerin de kimi şehirlerde surlarla çevrilmesi bölgede yaşanan siyasî, sosyal ve dinî gelişmelerin neticesi olarak görülmektedir. Mâverâünnehir'de meskûn göçebelerin Gök-Türkler devrinde artan miktarıyla şehirler etrafındaki nüfus yoğunlaşmıştır. İslâm'ın bölgeye yayılması sonucu Müslüman olan nüfusun şehir surlarının etrafında inşa edilen mescidler çevresinde oluşturdukları yerleşim alanlarının etrafının surlarla çevrilmesi şehir mimarisine yeni bir birimin eklenmesine ve göçebelerin yerleşik hayata geçiş sürecini hızlandırmasına neden olmuştur³²².

---

³²⁰ Oktay Aslanapa, (1989), **Türk Sanatı**, İstanbul, s. 38; İbrahim Çeşmeli, (2007), **Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi**, İstanbul, s. 42-54; Cezar, Budist yapıların ribat ve kervansaraylara dönüştüğü fikrine karşı çıkarak Budist yapıların cami, mescid ve zaviyelere örnek teşkil ettiğini iddia etmektedir. Araplar'ın Maveraünnehr'e geldiklerinde buldukları küçük kaleleri askerî amaçlar doğrultusunda ribatlara çevirdiklerini, bunlarında hankâh ve kervansaraylara dönüştüğünü siyilemektedir. Bkz. Mustafa Cezar, (1977), **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul, s. 174-175.

³²¹ Mu'inü'l-Fukarâ, (1370), **Târîh-i Mollâzâde der Zikr-i Mezârât-ı Buhârâ**, Neşr. A. G. Me'anî, Tahran, s. 38; Cemal el-Karşî, (1898), "Mülhakâtü's-Surâh", Neşr. V. V. Barthold, **Turkestan I**, Petersburg, s. 132.

³²² Emel Esin, (1978), "İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş", **Türk Kültürü El Kitabı**, Seri II, Cild 1/b, İstanbul, s. 118, 159; Çeşmeli, **a.g.e.**, s. 9, 16; Doğan Kuban, (1968), "Anadolu Türk Şehirlerinin Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerine Azı Gelişmeler", **Vakıflar Dergisi**, Sayı VII, s. 55-56. Mâverâünnehir'de oluşan bu şehir mimarisi sonraki Türk-İslâm devletlerinde de görülmekle birlikte bunun en bariz örneğini üç bölümden oluşan Topkapı Sarayı'nda görmek mümkündür, Bkz. Z. Tarım Ertuğ, (2012), "Topkapı Sarayı", **DİA**, Cilt 41, Ankara, s. 256.

Sivil mimarî ürünü olan saraylar yapı tekniği ve kullanılan malzemesiyle bölgenin özelliklerini yansıtırken duvar resimleri ile kalıntılar, dönemlerinin dinî, siyasî ve sosyal olaylarına da ışık tutmaktadır. Bu bağlamda Kuşanlar devrinden kalan Halçayan Sarayı gibi mimarî eserler ve sikkelere bakıldığında Budist tanrıların yanında Hind, İran ve Yunan tanrılarının tasvirlerinde var olduğu görülmektedir³²³. Bu durum kültürel etkileşimin boyutlarını gösterdiği kadar bölgede yaşayan etnik unsurların idaresini kolaylaştırmak adına geliştirilen yönetim ideolojisinin sonucudur. Sarayın duvar resimlerinin bu tasvirlerle yapılması Kuşanların dinî ve siyasî yapılarını sanat eserlerine taşıdıklarına işaret eder. Gök-Türk devri sarayları şekil ve üslup olarak Kuşan ve K'ang-chü saraylarından ayrılmakta ve üzerinde otağ timsali kubbeler bulunmaktadır. Buhara'da Gök-Türk hâkimiyetinden sonra inşa edildiği bilinen Varahşa Sarayı'nın duvar resimlerinde görülen savaş sahneleri ve resmedilen kıyafetler Türk sanatının inceliği kadar kültürünü de aktarmaktadır³²⁴. Pencikent'te yapılan çalışmalarda ortaya çıkarılan tapınağın duvar resimlerindeki yağ töreni tasviri, dönemin resim tekniği kadar sosyal ve dinî törenleri de günümüze ulaştırmıştır. Söz konusu resimlerin Gök-Türklerden sonra İç Asya tarzının uygulandığı bir üslup değişikliği görülmektedir. Duvar resimlerinde yer alan mitolojik unsurlar, kullanılan gölgelendirme tekniği ve oluşturulan kompozisyonlar İslâmî devirde gelişen minyatür sanatının temelini teşkil etmiştir³²⁵. Duvarlarında yağ töreni resmedilen binanın Sâmânî hükümdarı İsmail b. Ahmed'in türbesine benzer bir yapıda olması İslâmî devir türbe mimarîsine etkileri bakımından da önemlidir³²⁶.

Mâverâünnehir'de İslâm sonrası farklı tiplerde ve mimarî tarzlarda pek çok cami yapıldığı bilinmektedir. Ne varki bunların bazıları günümüze kadar ulaşabilmiştir. Kuteybe'nin Buhara ve Semerkant fetihlerini takiben yaptırdığı cami ve namazgâhlara ilave olarak ilerleyen zamanda bölge şehirleri ve kimi köylerine yapılan camilerin bazıları Arap mimarîsinin özelliklerini yansıtırken birçoğu da

---

³²³ A. K. Narain, (2002), "Kuşan Devleti", **Türkler**, Cilt I, Ankara, s. 826.

³²⁴ Yaşar Çoruhlu, (2013), **Erken Devir Türk Sanatı**, İstanbul, s. 207-210; Mustafa Cezar, (1977), **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul, s. 252-254; Esin, **a.g.e.**, s. 117-118; Gözde Sazak, (2013), "Varahşa Sarayı Duvar Resimleri", **Tarih Dergisi**, Sayı 57, İstanbul, s. 10-21.

³²⁵ Çoruhlu, **a.g.e.**, s. 205; Cezar, **a.g.e.**, s. 258; Türklerde Minyatür sanatı ve sonraki devirlerdeki durumu için Bkz. Oktay Aslanapa, (1986), "Türk Minyatür Sanatının Gelişmesi", **Erdem Dergisi**, Ankara, s. 851-856.

³²⁶ Matteo Compareti, (2008), **Traces of Buddhist Art in Sogdiana**, Sino-Platonic Papers 181, Philedelpia, s. 13.

Mâverâünnehir’de İslâm öncesi dinlerin mabedlerinde kullanılan üslubu yansıtmaktadır. Karahanlılar Mâverâünnehir’e hâkim olduklarında bölgede Sâ mânîlerden kalan çok sayıda cami buldular. Bunların kimini kullanmaya devam ederken Buhara’da ateşgede ve Budist manastırı olarak kullanılan mabedin yerine yapılan Mâh Camii’nde olduğu gibi birçoğunu yıkıp yerine yenisini yaptılar³²⁷. Yapılan bu camilerde kullanılan figürler ve süslemeler Anadolu’da Osmanlı devrine kadar uzanan bir sanat anlayışını da ortaya çıkarmıştır. Öte yandan Buhara’da yapılan namazgâhta, birleştirildiği tapınağın tâkının giriş kapısı olarak kullanılmasıyla tâklı camilerin ilk örneği oluşmuştur. Daha önce belirtilen Kökşibagan tapınağında olduğu gibi Buhara Sarayı’nda da yedi sütun üzerinde bulunan ve Türk dinî inancı çerçevesinde astrolojik anlamlar yüklenen tâklar kullanılmıştır. Yine Varahşa Sarayı’nın avlusu camiye çevrilmiş ve bu şekilde de İslâm mimarîsinin ilk dört tâklı camii olmuştur³²⁸.

Mâverâünnehir’deki diğer mimarî eserlerin yanında camilerinde çoğunluğu Karahanlılar devrine ait olması bölge mimarisinde X. yüzyıla kadar ahşap ve kerpiç kullanımının sonucu olarak görülmektedir³²⁹. Sivil ve dinî mimarîde sadece Mâverâünnehir’de değil Hindistan’dan İspanya’ya kadar uzanan kuşaktaki şehirlerde kerpiç kullanımının yaygın olması³³⁰ coğrafi şartların sonucu olduğu açıktır. Bununla birlikte saray, kale ve sur gibi gücü gösteren binalarda tuğla ve yontulmuş taş kullanılırken Mâverâünnehir’de anılan dönemde camilerde de tuğla kullanımı artmıştır. Hal böyle olunca öncesinde inşa edilenlerin aksine Karahanlı döneminde

---

³²⁷ Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 34; Nerşahî’nin aktardığı bilgiler, Magak-i Attar Camiinde yapılan arkeolojik çalışmalarla doğrulanmıştır. Anılan camiin yukarıda belirtilen Budist manastırı ve ateşgede olarak kullanılan tapınağın üzerine yapıldığı anlaşılmıştır, Bkz. Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 51-52; Mâverâünnehir camileri ve teknik özellikleri için Bkz. Oktay Aslanapa, (1989), **Türk Sanatı**, İstanbul, s. 27-31; Mustafa Cezar, (1977), **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul, s. 148-163; Sâ mânîler devrinde yapılan camilerin ilk örnekleri çok ayaklı Arap Cami mimarisinin özelliklerini taşımaktadır. Bunlardan eski Semerkant olarak bilinen Afrasiyab kalıntılarının kuzeybatısında temel kalıntıları bulunan ve 9-10. yüzyıla tarihlenen camiden günümüze kerpiç ve pahsa duvarlarının kalıntıları ulaşmıştır, Bkz. İbrahim Çeşmeli, (2007), **Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi**, İstanbul, 74-102.

³²⁸ Emel Esin, (1978), “İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş”, **Türk Kültürü El Kitabı**, Seri II, Cild 1/b, İstanbul, s. 153.

³²⁹ Mukaddesî, (2015), **Ahsenü’t-Tekasim**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 274, 281, 288; İstahrî, (2015), **Mesâlikü’l-Memalik**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 268; 273; Nerşahî, **a.g.e.**, s. 78; Dönemin coğrafyacılının kayıtlarını arkeolojik kayıtlar desteklemiştir. Buhara’nın kuzeybatısında yapılan çalışmalar kerpiç kullanılarak yapılmış yerleşim yeri ve sur kalıntılarını ortaya çıkarmıştır, Bkz. Hasan Kurt, (1998), **Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci**, Ankara, s. 57.

³³⁰ K. N. Chaudhuri, (2005), “Müslüman Topluların Ekonomisi”, **Cambridge İslam Ülkeleri Tarihi**, Ed. F. Robinson, Çev. Zülal Kılıç, İstanbul, s. 207.

yapılanların bazıları günümüze kadar ulaşabilmiştir. Yapı malzemesinin yanında bölgedeki savaş ve istilalar da mevcut yapıların tahrip olmasına ya da tamamen yıkılmasına neden olmuştur. Buhara’da farklı devirlerde birkaç kez yapılmak zorunda kalınan kale ile şehir arasındaki cami, Moğol istilasını devrinde yıkılmış ancak minaresi ayakta kalmıştır. İslâm öncesi farklı toplumlarda farklı amaçlar için kullanılan kulelerden mülhem olarak geliştirilen minare mimarîsi Müslüman olan toplumlardan Araplar, İranlılar ve Türklerde farklı formlarda gelişmiştir. İslâm öncesi Türk mimarîsinde ediz ev adı verilen silindirik yapıya sahip kalelerin dört bir yanında bulunan gözetleme kulelerinin etkisiyle şekillendiği düşünülmektedir³³¹. Mâverâünnehir’in farklı şehirlerinde Karahanlılar tarafından yapılan minarelerin şekil olarak birbirinden farklı olduğu görülürken oluşan bu tarzın Anadolu’da inşa edilen minarelere örnek teşkil ettiği de anlaşılmaktadır³³².

Gök-Türkler devrinde Buhara’da bulunan viharaların dinî eğitim amaçlı da kullanılan okullar olabileceği ihtimal dahilinde düşünülebilir. Bunun yanında başkaca eğitim kurumu olduğu yönünde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sâmânîler zamanında Buhara’daki eğitim-öğretim faaliyetleri ile ilgili olarak meşhur muhaddis Buharî’nin hayatından elde edilen bulgulara göre, ilkokul çağındaki çocukların on yaşına kadar devam edebildikleri, okuma yazmanın yanında dinî bilgilerde tahsil edilen ancak ders programı hakkında herhangi bir ayrıntının bilinmediği Küttab adı verilen okulların bulunduğu anlaşılmaktadır. İlköğretimi tamamlayanlar evlerinde ders veren âlimlerin derslerine katılabildikleri gibi mescidlerde yapılan derslere de devam edebilmektedirler. Bunların yanında hükümdar, devlet büyükleri ve zenginlerinde çocukların eğitimi için müeddib adlı özel hocalar da tuttukları görülmektedir³³³.

İslâm Dünyasında tasavvuf öğretisinin oluşmaya başladığı VIII. yüzyıldan itibaren mutasavvıflar için yapılan hankahlar, Mâverâünnehir’de medreselerin kurumsallaşmasından önce önemli eğitim merkezleri olmuşlardır. Farklı bölge ve zamanlarda farklı misyonlar yüklenen hankahlar, İslâm öncesi eserlerinde görülen

---

³³¹ Emel Esin, (1978), “İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş”, **Türk Kültürü El Kitabı**, Seri II, Cild 1/b, İstanbul, s. 168; İbrahim Çeşmeli, (2007), **Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarîsi**, İstanbul, s. 103.

³³² Tirmizî Car Kurgan minaresinin yivli formu Anadolu’da Antalya Yivli Minare ve Erzurum Çifte Minareli Medresede kendini gösterir, Bkz. Oktay Aslanapa, (1989), **Türk Sanatı**, İstanbul, s. 30-31; Mustafa Cezar, (1977), **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul, s. 163-168.

³³³ Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 461; Hasan Kurt, (1998), **Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci**, Ankara, s. 282-283; Osman Aydın, (2011), **Semerkant Tarihi**, Ankara, s. 404-406.

dört eyvanlı şekilde yapılarak bölgenin mimarî üslubunu devam ettirmiştir. İlk örnekleri basit yapıda olan ve ilim tahsili için seyahat eden öğrenciler ile sufilerin konakladıkları ribat benzeri hankahlar zamanla tarikat merkezleri olarak şeyh ve müridlerinin yaşam alanlarına dönüşmüştür. Selçuklularla batıya taşınan hankah mimarîsi, Anadolu'da XIII. yüzyıl sonrasının ve Osmanlı devrinin tekkelerinde devam etmiştir. Sâ mânîler döneminde medreselelerin kendini göstermeye başlaması, tasavvuf eğitiminin yanında diğer dinî ilimlerinde okutulduğu hankahların mimarî ve okutulan dersler anlamında gelişmesine neden olmuştur³³⁴. Medreselerin Mâverâünnehir'de ortaya çıkışı bölgenin geçmişten gelen kültürel mirasının canlılığı ve ilme olan saygı ve hassasiyetin sonucudur. Ancak Sâ mânîler devrindeki medreseler kurumsal yapıdan uzak tek bir ilim dalının tahsil edilebildiği dönemin âlimlerine tahsis edilen mekânlardır³³⁵.

Medreseler Mâverâünnehir'de XI. yüzyılda kurumsal bir yapıya bürünmüştür. Mimarî olarak vihara mirasını devralan ve zamanla bölgede yayılacak olan medreselerin ilk örneği Batı Karahanlılar'ın kurucusu İbrahim Börü Tegin'in Semerkant'a yaptırdığı medresedir³³⁶. Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün Bağdat'ta açtığı medreseyle aynı yılda eğitime başlaması o dönemde görülen etkileşimin neticesi olabileceği gibi iki devlet arasındaki rekabetten de kaynaklı olabilir. Batı Karahanlıların kurulduğu dönem, IX. yüzyılda görülen iklim değişikliği ve buna bağlı yaşanan siyasî ve toplumsal hareketliliğin sonucunda dünyada yaşanan siyasî ve ekonomik dönüşümün görüldüğü sürecin sonuna denk gelmektedir. Karahanlılar, önceki ortaçağ devletleri gibi geniş sınırlara hükmetmenin ve yayılmacı hedefler gütmeyenin aksine daha dar bir sahaya hükmetmiş ve bu hedefler yerine enerjisini ülkenin kültürel olarak gelişmesine harcamışlardır³³⁷. Belirtilen anlayış Mâverâünnehir şehirlerinin ilim ve sanat merkezleri olmasına ve oluşan ilmî

---

³³⁴ Süleyman Uludağ, M. Baha Tanman, (1997), "Hankah", **DİA**, Cilt, XVI, Ankara, s. 42-46.

³³⁵ Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 464-465.

³³⁶ İbrahim Çeşmeli, (2007), **Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi**, İstanbul, s. 150-152; Oktay Aslanapa, (1989), **Türk Sanatı**, İstanbul, s. 32; Reşat Genç, (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, s. 17; Emel Esin, (1979), "Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim'in Samarkand'da yaptırdığı Abideler", **Sanat Tarihi Yıllığı**, İstanbul, s. 42-50; Ömer Soner Huncan, (2014), "Ortaçağ Semerkad'ında İlk Modern Türk Üniversitesi: Tamgaç Han İbrahim Medresesi", **TÜEFD**, Cilt IV, Sayı VIII, s. 17-44; Ü. Günay, H. Güngör, (2003), **Türklerin Dini Tarihi**, İstanbul, s. 160.

³³⁷ Christopher I. Beckwith, (2011), **İpek Yolu İmparatorlukları**, Çev. Kürşat Yıldırım, Ankara, s. 139-140.

atmosferde birçok bilim adamı, düşünür ve mutassavıfın yetişmesine ortam hazırlamıştır.

Mâverâünnehir, İslâm öncesinde belirtildiği gibi birçok dine ev sahipliği yapmış ve bunlara bağlı olarak eğitsel ve düşünsel zenginliğin merkezi olmuştur. Talas Savaşı'ndan sonra Semerkant'ta kâğıt üretiminin başlaması ve şehrin ticarî hayatındaki canlılığın ilmî çalışmaları desteklemesinin yanında her dönemde bölgeyi elinde tutan hükümdarların ilmî çalışmalara önem vermesi ve himaye etmeleri İslâm öncesi zenginliği sonraki devirlere gelişerek taşınmasına neden olmuştur³³⁸. Bu doğrultuda Mâverâünnehir şehirleri Sâmânîler devrinden başlayarak İslâm Dünyası içinde hatırı sayılır bir ilmî seviyeye gelmiş ve özellikle Semerkant, Bağdat'ı bile geride bırakmıştır.

Gök-Türkler devriyle birlikte daha önce vurguladığımız şehirli ve göçebe Türk kültürleri kaynaşırken, Sogd yazısının Türkler arasında kullanılmaya başlaması yerli kültürün etkisi olarak görülebilir³³⁹. Ancak kazılarda Sogdça eserlerin yanında Gök-Türk yazılı eserlerin de bulunması bölgede Türk yazısının hemen kaybolmadığını ve kültür hayatında yer edindiğini göstermektedir³⁴⁰. Türklerle etnik yakınlığı belirtilen Sogdların lisanları İslâmî devirde Buhara ve çevresinde konuşulmaktadır. Bununla birlikte eski Farsça olarak bilinen ve devlet divanlarında kullanıldığı için Derî adıyla anılan dilin kullanıldığı da görülmektedir³⁴¹. İranlı tüccarlar ve bölgeye yerleşen diğer İranlı nüfus Mâverâünnehir'de Farsça'nın yayılmasına katkı sağlamışlardır. Bu devirde Türkler arasında da Farsça konuşulduğu iddiası³⁴² doğru ise şehirlerin kozmopolit yapısındaki etkileşimin bir sonucu olduğunu söyleyebiliriz. Ancak şehirlerin çevrelerine ve yaylalara yerleşen Türk boylarının Farsça konuştuğu ile ilgili herhangi bir şey söylenemez. İslâm fetihleri sırasında ve sonrasında bölgenin kültür kodlarından bahsedilirken yapılan Farsça ve bunun uzantısı olarak görülen Sogdça vurgusunun yanında adı anılmayan Türkçe, Mâverâünnehir'de konuşulan diller arasındadır.

---

³³⁸ Osman Aydın, (2011), **Semerkant Tarihi**, Ankara, s. 395-404.

³³⁹ Emel Esin, (1978), "İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş", **Türk Kültürü El Kitabı**, Seri II, Cild 1/b, İstanbul, s. 123.

³⁴⁰ Bahaeddin Ögel, (1991), **Türk Kültür Tarihi**, Ankara, s. 188

³⁴¹ İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 370; İstahri, (2015), **Mesâlikü'l-Memalik**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 265.

³⁴² A. Zeki Velidi Togan, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, s. 75; Ramazan Şeşen, (2001), **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, s. 3.

İslâm'ın yayılmasına paralel olarak Arapça da yerel diller karşısında üstünlük kurarak daha geniş bir alanda kullanılmaya başlanmıştır. Siyasî olaylar çerçevesinde IX. yüzyıldan itibaren Farsça'nın gelişme göstermesini Sâ mânîlere bağlama hatta bu dönemi İran rönesansı³⁴³ olarak değerlendirme eğilimine karşın Sâ mânîler'in resmi dilinin yanında edebiyat ve ilim dilinin Arapça olduğu görülür³⁴⁴. Farsça konuşan nüfusun yanında yazılan kimi eserler de bu dilin kullanıldığını göstermektedir. Buhara devletin merkezi olması hasebiyle doğal olarak dikkatleri üzerine çekmekte ve elde olan verilerle Farsçanın yaygınlığına hükmedilmektedir. Ancak Buhara'nın etrafını çevreleyen geniş surların Mâverâünnehir şehirleriyle olan ilişkisini sekteye uğrattığını ve Horasan şehirleriyle, özellikle Merv ile yoğun irtibatının olduğunu da göz önünde bulundurması gerekmektedir³⁴⁵. Merv ve civarı bilindiği gibi Horasan'a gelen Araplar'ın ilk yerleşim alanlarıdır. Buhara ile olan sıkı ilişkileri Arap kültürünün izlerinin burada görülmesine yol açmıştır. Dolayısıyla sadece Buhara örneğinden yola çıkılarak Mâverâünnehir'in tamamına yapılan bir genellemenin yanlışlıklar içermesi kaçınılmazdır. Bu durum Mâverâünnehir'in tamamında Arapça konuşulduğu şeklinde bir yorum yapılmasını engellerken, devletlerin resmî dilleri ile halkın konuştuğu dili birbirinden ayrı değerlendirmeyi gerektirmektedir.

Seyhun ile Talas arasında kalan ve Tanrı Dağları yamaçları ile Kaşgar'a kadar uzanan bölge yerleşik ya da göçebe Türklerle meskûn ve diğer kültür çevrelerinin tesirine uzak izole bir bölgedir. Eski devirlerden beri Türk devletlerinin merkezini oluşturan bu sahanın, Karahanlılar'ın da esasını teşkil eden boyların yaşam alanı olması, anılan devletin hâkimiyet döneminde Türk dil ve edebiyatının buradan beslenmesine neden olmuştur. İslâm fetihleri sırasında bölgede yaşayan Türk nüfusun Farsça konuşan İranlı nüfusu göçe zorlamaları³⁴⁶ ile Sâ mânîler ve Karahanlılar devirlerinde belirtilen bölgeden gelen göçebelerin Mâverâünnehir meralarına Gök-Türkler zamanında olduğu gibi yerleşmeleri neticesi bölgede Türkçe konuşanların sayısı artmıştır. Yine aynı kaynaktan beslenerek yazılan eserler ve

---

³⁴³ V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 68-71; Maurice Lombart, (2002), **İslâmın Altın Çağı**, Çev. Nezih Uzel, İstanbul, s. 71, 75.

³⁴⁴ Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 466-467; Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 84.

³⁴⁵ Ramazan Şeşen, (1992), "Buhara", **DİA**, Cilt VI, Ankara, s. 363.

³⁴⁶ Frye, **a.g.e.**, s. 134.

Sâmânîler devrinden itibaren³⁴⁷ hazırlanan *Kur'an* tercümelere Türk-İslâm edebiyatının temelini oluşturmuştur.

Çin kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla bölgede eskiye dayanan müzik kültürü³⁴⁸ İslâm öncesinde süregelen gelişimini İslâmî devirde de devam ettirmiştir. Hun ve Gök-Türk devirlerinde Türk kültür çevrelerinde farklı alanlarda farklı amaçlar için kullanılan müzik türleri ve aletlerinin Maverünnehir bölgesinde de yaygınlığı Toprak-kale Sarayı'nın duvar resimlerinde kendini göstermektedir³⁴⁹. İlerleyen dönemde üzerine eserler yazılacak kadar gelişen müzik kültürü Türk devlet geleneği içerisinde de yer edinmiştir³⁵⁰. Davulun hükümdarlık alameti olduğu Türk kaynaklarında açık bir şekilde aktarılmıştır³⁵¹. Türklerin inanç sisteminde zaman anlayışını karşılayan “Öd” kavramı aynı zamanda belirli günün belli bölümlerini de anlatmak için kullanılmaktadır. Bu bağlamda günün önemli dilimleri olarak kabul edilen sabahla öğle arası (kuşluk) ve ikinci vakitlerinde hükümdarlık davulunun çalınması geleneği yani nevbet vurulması Osmanlı döneminde yaşatılmış ve mehter takımı ve müziğinin temelini teşkil etmiştir³⁵².

---

³⁴⁷ Sâmânî hükümdarı Mansur b. Nuh (961-976) Taberî'nin Kur'an tefsirini Farsçaya tercüme ettirmiştir. Togan, bu çeviriyi yapan heyette Türklerin de bulunmasından dolayı Farsçayla birlikte Türkçe tercüme yapıldığını öne sürmektedir, Bkz. A. Zeki Velidi Togan, (1964), “The Earliest Translation of the Qur'an into Turkish”, *İTED*, Cilt IV, İstanbul, s. 3; Bunun yanısıra Köprülü ve İnan, Türkçe tercümenin Farça çeviriden bir yüzyıl sonra olduğunu söylemektedir, Bkz. M. Fuad Köprülü, (2011), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara, s. 188; Abdulkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt II, Ankara, s. 128-129; Ayrıca Bkz. Muhammed Hamidullah, (1965), “Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Yazma Tercümelere”, *Türkiyat Mecmuası*, Sayı XIV, İstanbul, s. 65-80.

³⁴⁸ Edouard Chavannes, (2013), *Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, s. 186; Gök-Türk Kağanı Mukan'ın Kuzey Chou İmparatoru Wu-ti ile evlenen kızının gelin alayında Mâverâünnehir bölgesinden müzisyenlerde vardı, Bkz. Emel Esin, (1976), “Farabi'yi yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı”, *İTED*, Cilt VI, Cüz 3-4, s. 94.

³⁴⁹ Emel Esin, (1978), “İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş”, *Türk Kültürü El Kitabı*, Seri II, Cild 1/b, İstanbul, s. 92; Gök-Türkler devri Müzik türleri ve aletleri için Bkz. Feyzan Göher Vural, (2016), *İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültür ve Müzik*, İstanbul, s. 156-170.

³⁵⁰ Fârâbî'nin müzikle ilgili olarak el-Musikai'l-kebir, Kitabü İhsa'i'l-ikâ'at, Kitab Fi'l-ikâ'at ve İhsa'ü'l-ulûm adlı eserleri bilinmektedir. İbn-i Sina'nın ise Cevamiu İlmi'l-mûsikâ adlı eseri müzikle ilgili çalışmasıdır, Bkz. Fazlı Arslan, (2014), “Müslüman Türk Bilginlerinin Müzik Bilimine Katkıları (X-XIII. yüzyıllar)”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 24, İstanbul, s. 3, 5; Alâeddin Jebrini, (1995), “Fârâbî”, *DİA*, Cilt XII, Ankara, s. 163.

³⁵¹ Kaşgarlı Mahmud hükümdarın önünde vurulan kös ve davulu “tug” kelimesiyle açıklamaktadır, Bkz. Kaşgarlı Mahmud, (2015), *Dîvânü Lugâti't-Türk*, Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara, s. 399; Yusuf Has Hacib eserini takdim ettiği Buğra Han (Ebu Ali Hasan)'ın hükümdar oluşu bahsini “Gök güreledi, nevbet davulunu vurdu; şimşek çaktı, hakanın tuğunu çekti” şeklinde açıklamaktadır, Bkz. Yusuf Has Hacib, (1998), *Kutadgu Bilig*, Çev. R. Rahmeti Arat, Ankara, s. 18; Gök-Türklerde 587 yılında kağan olan Ch'u-lo-hou'ya Çin İmparatoru Sancak ve Davul göndermiştir, Bkz. Ahmet Taşağıl, (2012), *Gök-Türkler I-II-III*, Ankara, s. 116.

³⁵² Bahaeddin Ögel, (1991), *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt VIII, Ankara, 15-22, 33-54; Nerşahi İslâm ordularının Buhara'ya ulaştığı sırada şehrin yönetimini elinde tutan Kabaç Hatun ile ilgili olarak sabahtan kuşluk vaktine kadar ve akşamüzeri güneşin batışına kadar Rîgîstân Kapısı'nda tahta oturup

Netice itibariyle folklor ve sanatsal alanda kendi üslubunu oluşturan Orta Asya kültür ve sanatı, dinsel kaygıların ön planda olduğu Hint ve saray merkezli Sasânî sanatından, laik ve özgün tavrıyla ayrılmaktadır. Gök-Türkler öncesi ve sonrasında Mâverâünnehir kültürü, Orta Asya'nın batısında Sasânî, doğusunda Çin sanatının etkileri görülmesine rağmen bu iki medeniyetin bir uzantısı olmamıştır. Bununla beraber bünyesinde, anılan kültürlerin yanında Hint kültüründen unsurların bulunmasıyla da bağımsız ve özgün bir karakter sergilemektedir³⁵³. Bu özgün kültürel doku içerisine İslâmî formların eklendiği VIII. yüzyıldan sonra gelişimini sürdürmesinin yanında İslâm Medeniyetinin oluşmasına da ciddi katkılar sağlamıştır. Sâ mânîler devrinden başlayarak oluşan Türk-İslâm Medeniyeti, Karahanlılar zamanında özgün yapısını yitirmeden, geçmiş birikimin bölgeye son gelen dinin anlayışıyla harmanlanmasıyla meydana gelmiştir. Mâverâünnehir zemininde meydana gelen bu sentez Selçuklular'ın liderliğinde Oğuz boylarıyla batıya taşınarak Anadolu Türk kültürünün oluşmasında da doğrudan etkili olmuştur.

şikâyetleri dinlediğini, emir ve yasaklar koyduğunu, ödül ve cezaları verdiğini aktarır, Bkz. Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 14.

³⁵³ A. Zeki Velidi Togan, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, s. 49-50; Richard N. Frye, (2009), **Orta Asya Mirası**, Çev. Füsun Tayanç, Tunç Tayanç, Ankara, s. 206-207.

2. MÂVERÂÜNNEHİR'İN İDARÎ YAPISI

Tarihin ve kültürün oluşmasında etkin olduğunu belirttiğimiz coğrafi özelliklerin kullanıcısı fert ve toplumlardır. Bunların sahip oldukları genel dünya görüşleri ve karakterleri aynı zamanda siyasî teşekküleri ortaya çıkaran esas unsur olmuştur. Coğrafi şartların kendilerine sunduğu imkânları hayat anlayışları çerçevesinde şekillendiren toplumların oluşturdukları kültürün yansıması idarî yapılarında kendini göstermektedir. Bu durum farklı coğrafyalarda yaşayan halkların siyasî anlayışları ve idarî yapılanmalarının benzer unsurlar gösterebileceği gibi esasında birbirinden ayrı surette gelişeceğinin göstergesidir. Bu bağlamda Asya'nın kavşak noktası denilebilecek bir konuma sahip olan Mâverâünnehir'de ortaya çıkan siyasî oluşumlar, üzerinde oluşan kültürün ve bu kültürü meydana getiren toplumun eseri olmuştur. Zaman içerisinde meydana gelen siyasî ve idarî birikim çevre toplumlara etkilediği gibi bunlardan etkilendiği de görülmüştür.

Mâverâünnehir, Türk ve İran kavimlerinin etkileşim bölgesinde olmasından dolayı etnik ve kültürel zemin üzerinde olduğu gibi siyasî yapısı hakkında yapılan çalışmalar da netlikten uzaktır. Bu çalışmaların genelde İran lehine verilen hükümlerle sonuçlandığı görülürken bunun yukarıda da işaret edildiği üzere Avrupa merkezli tarih anlayışının ürünü olduğu açıktır. Ancak İran devletlerinin tarihi süreçlerine bakıldığında Mâverâünnehir bölgesini kendi sistemleri doğrultusunda şekillendirebilecek etkin bir yönetim tesis ettikleri görülmemektedir³⁵⁴. Hatta bunun tam tersi olduğunu da söylememiz mümkündür. Firdevsî'nin İran-Turan mücadelesi şeklinde verdiği bilgilere baktığımızda İran hükümdarının oğlu Siyavuş'un Turan hükümdarı Afrasiyab (Alp Er Tunga)'ın yanında kaldığını görürüz³⁵⁵. Bu hadise

---

³⁵⁴ V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 198.

³⁵⁵ Firdevsî, (1994), **Şehname**, Cilt II, Çev. N. Lugal, İstanbul, s. 573-576; Firdevsî'nin aktardığı hikayede Afrasiyab ile savaşan İran hükümdarının oğlu Siyavuş barış anlaşması yapınca babasıyla araları açılır. Bunun üzerine Afrasiyab'ın yanına gitmiş ve damadı olmuştur. Sonrasında yaşananlar üzerine Afrasiyab Siyavuş'un ölüm emrini verir. İran'a götürülen Siyavuş'un oğlu Keyhüsrev babasının intikamını almak için dedesini ortadan kaldırır. Kısaca bu şekilde özetlenebilecek olayları Firdevsî'nin İranî bir bakış açısıyla kaleme aldığını düşündüğümüzde Siyavuş'un Turan Hükümdarı'nın yanına gitmesini metbu-tabii ilişkisi içinde değil de bu şekilde aktardığını söylenebilir.

farklı bir hikâye çerçevesinde aktarılsa da Orta Asya'da tabi devletlerin hükümdar oğullarının rehin olarak metbulara göndermesi uygulamasını akla getirmektedir. Benzer şekilde Hunlar'la Yüeh-chihler arasındaki ilişkiler çerçevesinde Mo-tun'un gönderildiği de bilinmektedir³⁵⁶. Firdevsî'yi, Herodot'un Medler'in Sakalar'a yenilmeleri, güçlerini yitirmeleri, Sakalar'ın tüm Asya'ya yayılmalarını ve Medler'in tekrar güç kazanmalarının Sakaların siyasî etkililiğinin sonlanmasıyla olduğunu anlatan kaydıyla tamamladığımızda karşımıza daha net bir tablo çıkmaktadır³⁵⁷. Bununla birlikte İslâm tarihçilerinin eserlerinde Fars ülkesini zapteden şekilde geçen Efrasiyab'ın İran hükümdarları listesinde verilmesi³⁵⁸ Alp Er Tunga'nın İran'da hüküm sürdüğünü açıklamaktadır. Alp Er Tunga'nın M. Ö. 625 tarihinde İran hükümdarı tarafından öldürülmesiyle aynı tarihte Medler'in siyasal bir varlık olarak Ortadoğu'da etkin olmaya başlamışlardır. Bu iki durumu birlikte ele aldığımızda İran-Turan savaşları olarak aktarılan olayların Saka egemenliğindeki İran'ın bağımsızlık mücadelesi şeklinde düşünmemize imkân sağlamaktadır. Bu süreç içerisinde Medlerin, Sakalar'ın devlet ve idare sisteminden etkilenmemeleri kaçınılmazdır. Hal böyle olunca Mâverâünnehir'de İran etkisi yerine İran'da Türk hâkimiyeti ve etkisinden bahsetmek mümkün olmaktadır.

İskender istilasıyla ortadan kalkan Pers İmparatorluğu'nun ve daha sonrasında İran coğrafyasında görülen Partlar'ın devlet ve eyalet teşkilatı Sâsânîlere miras kalmıştır³⁵⁹. Perslerin de uyguladığı eyalet yönetiminin Medler ve dolayısıyla Sakaların mirası olduğunu söyleyebiliriz. Diğer yandan Strabo'nun Part Devleti'ni kuran halk olarak Dahae Sakaları'ndan Parnileri³⁶⁰ göstermesi de bunların Türklerle ilişkilerini de ortaya koymaktadır. Dolayısıyla İran'da oluşan siyasî kültürün temelinde Türk Devlet anlayışından izlere rastlamak mümkün gibi görünmektedir.

---

³⁵⁶ Han-Shu 94A/3749; A. Onat, S. Orsoy, K. Ercilasun, (2004), **Han Hanedanlığı Tarihi**, Ankara, s. 5-6.

³⁵⁷ Herodotos, (1973), **Tarih**, Çev. Müntekin Ökmen, İstanbul, s. 60-61.

³⁵⁸ Mesudî, (2014), **Muruc ez-Zehab**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 97; Mesudî, (2018), **Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf**, Çev. R. Şeşen, İstanbul, s. 74; Mîrhând'ın Alp Er Tunga'nın İran egemenliğinden bahsarken kullandığı ifadeler o dönemde Türklerin İran'dan güçlü olduklarını belirtmektedir, Bkz. Mîrhând, (2019), **Tarih-i Ravzatü's-Safâ**, Cilt I, Çev. M. Öztürk, Ankara, s. 542-543, 549-556; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, (2018), **Târih-i Güzide**, Çev. M. Öztürk, Ankara, s. 69; Burada Efrasiyab olarak geçen Alp Er Tunga'nın İran hükümdar ailesinden gibi gösterilmesi kafa karışıklığına neden olsa da Makedonyalı İskender bahsinde, İskender'in aslında İran hükümdarının oğlu olarak anlatılması örneğinde olduğu gibi İran tarihçiliğinin bakış açısını yansıtmaktadır.

³⁵⁹ P. M. Sykes, (1915), **A History of Persia**, Vol. I, London, s. 393-394; Ahmet Altungök, (2015), **İslâm Öncesi İran'da Devlet Ve Ekonomi**, İstanbul, s. 164.

³⁶⁰ Strabo, (1856), **Geography**, Vol. II, İng. Çev. H. C. Hamilton, W. Falconer, Londra, s. 241.

Belirtilen hususlar İran coğrafyasını etnik ve siyasî olarak Türkleştirme gayreti olarak anlaşılmalıdır. Burada devraldıkları siyasî geleneği devam ettiren Sâsânîlerin sahip oldukları idarî teşkilatların oluşumunda Türk devlet anlayışından etkiler olabileceği öne sürülmektedir. Bu durumda Abbasîler'in yanında Selçuklu ve Osmanlıların da İran devlet geleneğini devam ettirdikleri görüşlerini gözden geçirmemiz gerekmektedir.

2.1 VIII. Yüzyıl Öncesi Mâverâünnehir Şehirlerinin Yönetimi

Mâverâünnehir'de görülen ilk büyük devletin sahipleri olan Sakalar'ın idarî yapıları ile ilgili ayrıntılı bilgi mevcut değildir. Çin'den Orta Avrupa'ya kadar uzanan sahada çok da sıkı bağları olmadığı sanılan İskitler'in oluşturduğu federatif siyasî teşkilatın Orta Asya'daki zümresi olan Sakalar'la ilgili grup isimleri, bazı kültürel unsurları ve askerî faaliyetleri hakkında aktarılanlardan başka bilgi bulunmamaktadır. Perslerle yaptıkları savaşlardan bölgeyi ellerinde tuttıkları anlaşılan ve Saka zümrelerinden olan Mesagetler için de durum aynıdır.

İskender istilasını sırasında ve sonrasında bölgede buldukları anlaşılan K'ang-chülerin kurdukları devletin merkezi milattan önce II. yüzyıldan itibaren Seyhun'un kuzeyinde olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte Mâverâünnehir de de egemen olan K'ang-chü Devleti ile ilgili çalışmalar genelde hanedanın menşei etrafında yoğunlaşmıştır. Çin kaynaklarına bakılırsa, Yüeh-chihler'le akraba olan K'ang-chü hanedanı İranlılaştırma hastalığından nasibini alsada da Türklüğü noktasında söylenenler daha tutarlı görünmektedir. Yine aynı kaynaklarındaki adıyla Chao-wu³⁶¹

---

³⁶¹ M.Ö. I. yüzyıldan itibaren Mâverâünnehir'e hakim olan sülalenin adı Wei-shu'da "Wen-na-sha/Un-na-sha (Hun halkının kralı)" olarak geçer. Sonraki kayıtlarda ise Wen olan hanedanın adının Chao-wu şeklinde kaydedildiği görülmektedir. Bunu Akbulut, Eftalit egemenliğiyle birlikte bir sülale değişikliği olarak yorumlarken, Tezcan bunun sülale adı olmadığını Çinliler tarafından daha sonraları verilen bir ad olduğunu iddia eder, Bkz. Dursun Ali Akbulut, (1984), **Arap Fütuhatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler**, Doktora Tezi, Erzurum, s. 53; Mehmet Tezcan, (2012), "Yabgu Ünvanı ve Kullanımı", **A.Ü.T.A.E.D.** Sayı 48; Erzurum, s. 322; Togan, Taberî'nin Camuk adıyla ve bir Türk boyu olarak anlattığı bu kavmin Batı Türklerinin Tuo-lu boylarından Çö-mü-könler olduğu belirtir, Bkz. A. Zeki Velidi Togan, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, s. 51, 428 not 182; K. Enoki ve A. Cunningham gibi araştırmacılar bunun bir sülale adı olmayıp yabgu ünvanının Çince yazılışı olduğunu ifade eder, Bkz. Akbulut, **a.g.t.**, s. 54; Tezcan, **a.g.m.**, s. 319; Smirnova, Batı Türkleri arasında olan Arap kaynaklarında "Camuk" olarak geçen boyla ve bunların Tiyan-şan civarında daha önce yaşadıkları Chao-wu (Camuk-ordu) şehriyle irtibatlı olduklarına dikkat çeker, Bkz. Emel Esin, (1976), "Farabi'yi yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı", **İTED**, Cilt VI, Cüz 3-4, İstanbul, s. 89; H. Gibb, onların çok eski devirlerde İranlılaşan bir sülale olduğunu söylemektedir, Bkz. H.A.R. Gibb, (2005), **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 21; Sikkeleri üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda ok biçiminde Türk damgalarının olduğu

adı ile anılan bu hanedan, Arap kaynaklarına dayanan Togan'a göre Türk olan Kuşanlar³⁶² ve sonrasında bölgede hüküm süren Ak-hunlar devrinde Mâverâunnehir şehirlerinin yönetimini elinde tutmayı başardıkları gibi Gök-Türkler devrinde de görevlerini sürdürmüşlerdir. Bu durum bölgede Türkler lehine etkin bir yönetim mekanizmasının varlığına ve eskiliğine delildir. K'ang-chü idarî yapısının ayrıntıları bilinmemekle birlikte Saka, Hun ve K'ang-chüler'in etnik ve kültürel ilişkilerini göz önünde tutarak Çin kaynaklarında aktarılan Hun devlet teşkilatı³⁶³ hakkındaki bilgiler belki Saka ve K'ang-chü devlet teşkilatları için de söylenebilir. Özellikle yaşam şekilleri ve yayılma alanları arasında büyük paralellik görülen Sakalar için bu benzerliğin fazla olduğunu düşünebiliriz. Ancak K'ang-chüler'in hakim oldukları sahanın coğrafi şartları ve halkın sahip olduğu yaşam biçiminden kaynaklı dünya görüşleri uygulamada farklılıklar doğurmuş olabilir.

Asya'da yerleşik ya da göçebe gruplar arasında ilk devlet fikri Kuzey Çin'de Chou sülalesi devrinde ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Gök kültü etrafında şekillenen seremoni ve inançlar, din anlayışı üzerinden aile ve devlet fikirlerini etkilemiştir. Bunun temelini, kutsal kabul edilen göğün sahip olduğu düzeni insanlarda kendi aralarında da kurması gerektiği anlayışı oluşturmaktadır. İmparator ya da kağanlar göğün sembolü olarak insanlar arasında bu düzeni sağlamakla görevlendirilmiştir. Çinliler'in "tao" olarak adlandırdığı bu düzenin kurulmasının aracısı Türklerde "töre" olarak bilinmektedir. Ancak töre, Türk anlayışına göre gök tarafından değil, gök tarafından kut verilmiş kağan tarafından kurulmaktadır. Zira Türk inancında gök, yaratıcı değil bir güç tarafından yaratılmıştır. Türklerde belirtildiği gibi hükümdarlık yetkisinin Tanrı tarafından verildiği inancından dolayı karizmatik hâkimiyet fikri

---

görülmüştür, Bkz. Gaybullah Babayar, (2002), "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi", **Türkler**, Cilt II, Ankara, s.108; K'ang-chü hanedanının doğudan gelmesiyle ilişkili olarak hakim oldukları sahada meydana gelen kültür ve sanatsal değişimler sonucu Gök-Türk Kağanlarının da damgası olan dağ keçisi motifleri görülmeye başlar, Bkz. Emel Esin, (1976), "Farabi'yi yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı", **İTED**, Cilt VI, Cüz 3-4, İstanbul, s. 87; Belki de bu dağ keçisi motiflerini Herodotos'un belirttiği "keçi ayaklı Argimpailer'le" ilişkilendirebiliriz; Tang-shu'da ifade edildiği şekliyle Chao-wu prenslerinin yönettikleri şehirler, An (Buhara), Ch'ao (Kabuzan), Şe (Taşkent), Mi (Maymurg), Ho (Kuşanya), Hu-Siun (Harezmi), Mu-ti ve Şi (Keş) şehirleridir, Bkz. Edouard Chavannes, (2013), **Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, s. 183-184; Wolfram Eberhard, (1942), "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Batı Asya Halklarının Medeniyeti", **Türkiyat Mecmuası**, Cilt VII, Sayı VIII, s. 147-148.

³⁶² A. Zeki Velidi Togan, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, s. 39.

³⁶³ Han-shu Hun idarî teşkilatı ile ilgili olarak, Sol ve Sağ bilge Beyleri, Sol ve Sağ Lu-li Beyliği, Sol ve Sağ Kanat Büyük Generallığı, Sol ve Sağ Büyük Merkez Komutanlığı, Sol ve Sağ Büyük Tang-hu'luğu ile Sol ve Sağ Ku-tu Hou'luğu makamları bulunduğunu ve toplam 24 büyük idarî lider olduğunu aktarır, Bkz. Han-Shu 94A/3751; A. Onat, S. Orsoy, K. Ercilasun, (2004), **Han Hanedanlığı Tarihi**, Ankara, s. 8.

gelişmiştir³⁶⁴. Hunlardan itibaren Asya ve Avrupa'da kurulmuş olan tüm Türk devletlerinde farklı örnek ve hükümdar ünvanlarında görülen bu hâkimiyet telakkisi değişik devirlerde yeni unsurları da içine alarak Osmanlılar'ın sonlarına kadar devam etmiştir.

Yine bu inanç çevresinde Gök-Türk kitabelerinde gördüğümüz üzere yer-su, gök ve insan üçlüsü Türk devletlerinin temelini oluşturmaktadır³⁶⁵. Önceki bölümde de kısaca verilmeye çalışılan Türklerin dinî inancı, ülke toprağı olarak ifade edilen yer-sular üzerinde idarî teşkilatın kurulmasında da etkili olmuştur. Hunlar'dan itibaren görülen sağ-sol ya da doğu-batı şeklindeki ikili yönetim biçimi din ve dünya görüşleri çerçevesinde oluşmuştur³⁶⁶. Şöyle ki, gök ve dört yön Türk devletlerinin mekânını oluşturmaktadır. Hâkimiyetin asıl sahibi ve kaynağı olarak kabul edilen Gök-Tanrı'dan aşağı doğru inen iktidar, devlet içindeki konumların da aşağı doğru sıralanmasına ve sağa sola doğru yayılmasına neden olmuştur³⁶⁷. Kağandan sonra dört ve onların da altında altı üst düzey yöneticinin kullandığı bu iktidar yetkisiyle devletin yönetim teşkilatı oluşmaktadır. Türklerin dört yön anlayışının aynı zamanda tüm dünyayı ifade etmesi kağanların ünvanlarında görülürken diğer yanda Türk cihan hâkimiyeti anlayışının da esasını teşkil etmiştir.

Hunlardan itibaren görülen Türk devlet anlayışı ve sistemi Gök-Türkler devrinde olgunlaşmıştır. Sonrasında da tüm Türk devletlerine örnek olmuştur. Devlet başkanı olan kağanın yanında yasamadan sorumlu olan toy (devlet meclisi) ve ayukı (hükümet üyeleri) devletin merkez birimlerini teşkil ederken birbirlerinden farklı fonksiyonlar icra etmektedir³⁶⁸. Bunların yanı sıra malî, adlî ve askerî hizmetleri yürüten görevliler devlet kademesinde yer alırken doğu ve batı kısımlarında aynı sistem uygulanmıştır. İl (el) olarak adlandırılan ülkenin taşra teşkilatı ise askerî

---

³⁶⁴ Bahaeddin Ögel, (2016), **Türklerde Devlet Anlayışı**, İstanbul, s. 31-38; İbrahim Kafesoğlu, (1999), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, s. 248-250; Bahaeddin Ögel, (2001), **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, s. 458-459; Hunların hükümdar ünvanları Çin kaynaklarında Tengri-kut ve Şan-Yü/Tan-Hu olarak geçmektedir. Gök-Türk Kağanları Kutluğ, Uygur hükümdarları İdi-Kut ünvanı taşımışlardır; Bkz. Sadri Maksudî Aarsal, (1947), **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul, s. 121; Ögel, **a.g.e.**, s. 593-594.

³⁶⁵ Muharrem Ergin, (1998), **Orhun Abideleri**, İstanbul, s. 9, 33; Talat Tekin, (2014), **Orhon Yazıtları**, Ankara, s. 25, 51.

³⁶⁶ Bahaeddin Ögel, (2016), **Türklerde Devlet Anlayışı**, İstanbul, s. 41-52.

³⁶⁷ Bahaeddin Ögel, (2014), **Türk Mitolojisi**, Cilt II, Ankara, s. 315-316; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 252.

³⁶⁸ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 259-266; Aarsal, **a.g.e.**, s. 204, 279-281.

komutanlar veya hükümdar ailesi üyelerinin yönetimine bırakılmıştır. Vilayet veya büyük eyaletler ülüş olarak hükümdar ailesi üyeleri arasında paylaştırılmaktadır³⁶⁹.

Anlatılanlar doğrultusunda Hunlar'ın batısını teşkil ettiğini kabul ettiğimiz K'ang-chüler'in hâkim olduğu sahadan Kuzey Çin'e kadar uzanan alanda görülen kültür unsurlarındaki benzerliğin devlet yönetim alanında da olduğunu söylememiz için bir engel görünmemektedir. K'ang-chü Devleti'nin Chang Ch'ien'in bölgeye gelişinden kısa süre sonra beş krallığa ayrılması belirtilen hususu örneklendirmektedir³⁷⁰. Kuşanlar'ın ilk devirlerinde görülen bu durumun benzeri Hunlar'ın M. Ö. I. yüzyılda yaşadıkları siyasî bunalım döneminde beş parçaya ayrılmalarında da görülür³⁷¹. Batı Türk boyları olarak bildiğimiz On-Oklar'ında beşerli iki gruptan oluşması aynı anlayışın yansıması olsa gerektir. Bir Türk âdeti ve siyasî ögesi olan beş sayısını³⁷² anılan devletlerin hepsinde görülmesini ortak bir yönetim anlayışının göstergesi olarak değerlendirmemiz mümkündür.

Mâverâünnehir şehirlerinin Chao-wu prensleri tarafından yönetilmeleri Türk devlet sistemindeki ülüş anlayışı olarak görülmektedir. Hunlar'dan itibaren bilinen ve Gök-Türkler devrinde daha belirgin olarak karşımıza çıkan bu sistem Selçuklularla birlikte Anadolu'da da uygulanmış ve Osmanlılar'da şehzadelerin sancağa çıkma usulü şeklinde devam etmiştir. Mâverâünnehir'de hüküm süren Gök-Türkler'den önceki devletlerle ilgili kırık dökük bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla belirtilen sistem sürdürülürken diğer yanda merkezîyetçi bir yönetim sergilenmesinin de önüne geçmiştir. Bu durum daha önce belirtilen dihkanların ortaya çıkmasına ve Sâ mânîler devrinin sonlarına kadar sosyal ve ekonomik hayatın yanında siyasî sahada da etkili olmalarına neden olmuştur³⁷³. Öte yandan İran'da din adamlarının etkin olduğu merkezi ve yerel yönetim anlayışının tersine, Mâverâünnehir şehirlerinin yöneticilerinin Sasanî hükümdarlarıyla benzer yönlerinin olduğu da söylenemez. Mâverâünnehir'deki hükümdarlar, İran'ın aksine keskin bir sınıfsal tabaka

---

³⁶⁹ Bahaeddin Ögel, (2001), **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, s. 435; Gök-Türkler'deki uygulama için Bkz. L. N. Gumilev, (2002), **Eski Türkler**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 79-83.

³⁷⁰ Burada bahsedilen kral ifadesi yabgu, genel vali ve eyalet olarak anlaşılabilir; K'ang-chü Devleti'nde ki krallıklar şunlardır; Su-hsieh (Keş) Krallığı, Fu-mo (Kuşaniye) Krallığı, Yü-ni (Şaş) Krallığı, Chi Krallığı (Amu-derya'nın güneyinde), ve Yü-chien (Ürgenç) Krallığı, Bkz. Han-shu, Hsi-yü 96A, Ayşe Onat, (2012), **Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri**, Ankara, s. 38.

³⁷¹ Bahaeddin Ögel, (1981), **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Cilt II, Ankara, s. 147.

³⁷² W. W. Tarn, (1951), **The Greeks in Bactria&India**, Cambridge, s. 288.

³⁷³ Richard N. Frye, (2009), **Orta Asya Mirası**, Çev. Füsun Tayanç, Tunç Tayanç, Ankara, s. 199; Kuşanlar'ın idarî anlayışları için Bkz. A. K. Narain, (2002), "Kuşan Devleti", **Türkler**, Cilt I, Ankara, s. 825.

oluşturmayan soylular içinde eşitler arasında birinci konumundadır³⁷⁴. Ayrıca her şehrin kralının yukarıda da belirtildiği gibi birbirinden farklı ünvanları vardır.

Şehirlerin idarî yapılarının ayrıntıları belirtildiği gibi bilinmemekle birlikte Çin kaynaklarından yöneticilerin adları ve dönemleriyle ilgili bir takım bilgilere ulaşılabilmektedir. İstemi Yabgu'nun tesis ettiği Gök-Türk hakimiyetinden sonra Tardu Kağan devrinde Semerkant tahtında Chao-wu hanedanından Chi-fou-pi adlı bir hükümdar bulunmaktadır³⁷⁵ ve Tardu'nun kızıyla evlenmiştir. Bu durum Semerkant'ın merkez olarak kabul edilmesinden dolayı diğer şehirlerin de Gök-Türk hakimiyetini tanımasını sağlamıştır³⁷⁶. Semerkant'ta 620 yılına kadar Chao-wu ailesinden, Tung Yabgu'nun kızıyla evlendiği görülen K'iu-mou-tche yönetimini devam ettirmiştir. Kiu-mou-tche zamanında, Gök-Türk ülkesinde başgösteren isyanlar ve bunun neden olduğu kargaşa döneminde Çin'e elçi göndererek bağlılıklarını sunsalar da imparatorun bunu reddettiği bilinmektedir. Kiu-mou-tche'den sonra Semerkant tahtında, 645 yılında T'ong-ngo görülmektedir. Tung Yabgu'nun 630 yılında öldürülmesiyle başlayan karışık dönemde Çin egemenliğini kabul eden Batı Gök-Türk ülkesinde yönetim sistemini ancak kurabildiği 650 tarihinden sonra Çin tarafından K'ang-kü hükümetine dönüştürülen Semerkant krallarına Fo-hu-man unvanı verilmiştir ve bu dönemdeki kral 660 yılına kadar tahtın sahibi olmuştur. VII. yüzyılın sonunda saray danışmalarından Tou-so-po-ti iktidarı ele geçince yönetici aile de değişmiştir (696). Bunun oğlu Ni-nie-che-che zamanında yine bir hanedan değişimi yaşanmış ve Arap kaynaklarında Tarhun olarak geçen Tou-huen (700-710) iktidara gelmiştir. Tarhun'un isim değil unvan olması şehirde bir Türk hanedanının hüküm sürdüğünün delili olarak görülür³⁷⁷. Kardeşi Wu-ke-lia (Gurek)'nın 738 yılına kadar süren yönetimi sürecinde Araplar'ın bölgeyi

---

³⁷⁴ Ahmet Altungök, (2015), **İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, s. 163; Richard N. Frye, (2009), **Orta Asya Mirası**, Çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Ankara, s. 209; A. K. Narain, (2002), "Kuşan Devleti", **Türkler**, Cilt I, Ankara, s. 825.

³⁷⁵ Emel Esin, (1976), "Farabi'yi yetiştiren Kengeres Türk muhitinin kültür ve sanatı", **İTED**, Cilt VI, Cüz, 3-4, İstanbul, s. 96; Gaybullah Babayar, (2002), "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi", **Türkler**, Cilt II, Ankara, s. 111.

³⁷⁶ Ahmet Taşağıl, (2012), **Gök-Türkler I-II-III**, Ankara, s. 87; Bahaeddin Ögel, (2001), **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, s. 149-150; Kurat'ın Gök-Türk Sogd ilişkileri için verdiği, 450'lerde Gök-Türk hanı olan Da-tu'nun K'ang hükümdarıyla evlendiği bilgisi sanki bu olayı anlatmaktadır, Bkz. Akdes Nimet Kurat, (2002), "Göktürk Kağanlığı", **Türkler**, Cilt II, Ankara, s. 53.

³⁷⁷ Edouard Chavannes, (2013), **Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, s. 185-186; Hüseyin Salman, (1994), "Tong Yabgu Devrinde (618-630) Batı Türk Kağanlığı", **XII. Türk Tarih Kongresi**, Cilt II, Ankara, s. 255; Babayar, **a.g.e.**, s. 111-112; H. H. Schaeder, (1966), "Semerkand", **MEB İA**, Cilt X, İstanbul, s. 469; Tarhun ünvanı için Bkz. Abdulkadir Donuk, (1988), **Eski Türk Devletlerinde İdari ve Askeri Ünvan ve Terimler**, İstanbul, s. 40-47.

ele geçirmek için gönderdiği ordulara karşılık Türgişler'den yardım istenmiş ve Türgiş Kağan'ı Sou-lu'nun bölgede aktif bir savaş politikası izlemesine neden olmuştur.

Emevi orduları gelmeden önceki dönemde bölgede Sogd ve bunun merkezi kabul edilen Semerkant havalisinde Çin ve Türk etkisi azalmış, hükümdarlar büyük ölçüde bağımsızlıklarını elde etmişlerdir³⁷⁸. Bu durum aslında bölge şehirlerinin kendi imkânları ile Araplar'a karşı durmalarını gerektirmiş, Türgişler'in desteği ile bir müddet Arap ilerleyişi durdurulsa da sonuç olarak Arap egemenliğinin yerleşmesine ortam hazırlamıştır. Gurek'ten sonra daha önce Ch'ao kralı olan oğlu Tou-ho 750 yılına kadar Semerkant tahtında bulunurken, diğer oğlu Mo-ç'o ise Mi (Maymarg) kralı olmuştur³⁷⁹. Bir diğer oğlu olan Beniçur, Toharistan bölgesinin yönetimini üstlenmiş ve buradaki Beniçurlar olarak bilinen hanedanın kurucusu olmuştur³⁸⁰.

Buhara'da Nerşahi'nin aktardığı kayıtlarda görüldüğü üzere Tardu'nun oğlu Ying-su Tegin kısa süreli egemenlik sağlamıştır. Ying-su Tegin'in İran seferinde ölümünden sonra Ni-li Kağan ile başlayan Gök-Türk teginlerinin yönetimi daha sonra "Buhar-Hudat" ünvanıyla anılan ve önceleri Beykent'te oturan silsilenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tung Yabgu devrinde Buhara'da bulunan ve Ni-li'nin oğlu olduğu sanılan Ni-shu Chia-na-şad'ın Narşahi'de geçen Kana Buharhudat ile aynı kişi olduğu düşünülmektedir³⁸¹. Ni-shu Paykent'te otururken Buhara şehrinde Chao-wu ailesinden hükümdarlar yönetimlerine devam etmiştir. Bu dönemde Buhara'da bu aileden Cho-li iktidardadır. Ancak 670 yılından itibaren bölgede Chao-wu ailesinden artık söz edilmez. İhtimaldir ki Paykent'te ki Gök-Türk ailesi Buhara'ya gelmiş ve yerleşmiştir³⁸². Araplar'ın Buhara'ya geldikleri 673 yılında Buhara'nın yöneticisi

---

³⁷⁸ Osman Aydın, (2011), **Semerkant Tarihi**, İstanbul, s. 174.

³⁷⁹ Edouard Chavannes, (2013), **Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, s. 187.

³⁸⁰ Gaybullah Babayar, (2002), "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi", **Türkler**, Cilt II, Ankara, s. 112; Hanedanın kurucusu Beniçur/Bânîcur'un Abbâsî halifeleri el-Mansur ve Mehdi'nin çağdaşı olduğu bilinmektedir. E. Esin, Ya'kubî'nin Tarih'inde Bâtîcur olarak geçtiğini aktarır. Halife Mansur devrinde Bağdat'a gitmesine rağmen İslâm'ı kabul etmemiştir. Belh merkezli olarak Toharistan bölgesinin idaresi üstlenen Beniçurlar, Sâmanîler'e karşı Amr b. Leys ile ittifak yapmışlardır. Sonraki dönemde üyelerinin isyan hareketleri içinde görüldüğü hanedan Gazneli Sultan Mahmut devrine kadar varlığını korumuştur, Bkz. Erdoğan Merçil, (1992), "Bânîcüriler", **DİA**, Cilt V, Ankara, s. 59; Emel Esin, (1978), "İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş", **Türk Kültürü El Kitabı**, Seri II, Cild 1/b, İstanbul, s. 239.

³⁸¹ Nerşahi, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 52; L. N. Gumilev, (2002), **Eski Türkler**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 204; Emel Esin, (1987), "Türkistan Türk Devletleri ve Beylikleri", **Tarihte Türk Devletleri**, Cilt I, Ankara, s. 87.

³⁸² Babayar, **a.g.e.**, s. 115-116.

olan Bidun Buharhudat³⁸³, Gök-Türk ailesindedir. Muhtemelen bidun ifadesi tudun unvanının bozularak kayda geçmiş halidir ve bir görüşe göre Yang-su Tegin'in soyundandır³⁸⁴. Öldürülen Bidun Buharhudat'ın eşi Kabac Hatun 695 yılına kadar bölgeyi yönetse de bu tarihte oğlu Tuğşada, annesinden görevi devralmıştır. Kaynaklarda aynı adla geçen oğlu 710 yılında tahta çıktığı aktarılır³⁸⁵. Kardeşi A-si-la (aslan) Ta-fu tan-fa-li'yi 726 yılında Çin sarayına elçi olarak göndermesi³⁸⁶ bölgedeki Arap ilerleyişine karşı destek aramak olduğuna şüphe yoktur. Arap hâkimiyetinin iyice hissedildiği Tuğşada'nın iktidar dönemi 739 yılında ölümüyle son bulmuş ve oğlu, Emevîler'in Horasan valisi Nasr tarafından Buhara hükümdarı tayin edilmiştir³⁸⁷.

Tardu devrinde daha sonraki dönemde kağan olacak olan torunu She-kui, Şaş bölgesinin hakimi olarak görülmektedir. Sonrasında buradaki Gök-Türk hakimiyeti Aşina ailesinden T'e-le Tien-tche (İl Tegin) ve ardılları yönetimi devam ettirmiştir³⁸⁸. Ho-lu'nun yakalanmasını müteakip bölgede Çin tarafından yapılan idari düzenlemede Ta-yü-an hükümeti sınırlarına dahil edilmiştir³⁸⁹. Her dönemde aktif siyasetin içinde yer alan Şaş hükümdarlarından Mo-ho-t'ou toen³⁹⁰ (Bagatur Tudun) 740 yılına kadar iktidarı elinde tutmuştur. Araplara karşı yardım isteğinde bulunan halefi Kral İ-nai Çin İmparatorundan olumlu bir yanıt alamamıştı (741). Ülke kralına verilen unvanda Şe-şo-ti isminin olması Tou-lo boylarının bölgede etkinliği şeklinde yorumlanabilir. Çok uzun olmayan iktidar döneminden sonra tahta çıkan oğlu Na-kü kü-pi-şi, An-si valisi tarafından görevlerini ihmal ettiği gerekçesiyle öldürülünce bunun oğlu Araplara sığınıp onların hizmetine girdiği gibi

---

³⁸³ Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 13-14.

³⁸⁴ Gaybullah Babayar, (2002), "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi", **Türkler**, Cilt II, Ankara, s. 116; Emel Esin, (1978), "İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş", **Türk Kültürü El Kitabı**, Seri II, Cild 1/b, İstanbul, s. 87.

³⁸⁵ Nerşahî, **a.g.e.**, s. 14-16; Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 57-59; H. A. R. Gibb, (2005), **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 49; Rene Grousset, (1999), **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul, s. 124; Babayar Tuğşade'nin oğlunun tahta geçtiği tarihi 720 olarak verir, Bkz. Babayar, **a.g.e.**, s. 116.

³⁸⁶ Edouard Chavannes, (2013), **Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, s. 188-189.

³⁸⁷ Frye, **a.g.e.**, s. 61.

³⁸⁸ J. Karam Skaff, (2002), "VI-VIII. Asırlarda Türkistan Vahalarında Batı Türk Hakimiyeti", **Türkler**, Cilt II, Ankara, s. 99-100; Babayar, **a.g.e.**, s. 108; Chavannes, **a.g.e.**, s. 192.

³⁸⁹ Chavannes, **a.g.e.**, s. 193

³⁹⁰ Mo-ho-t'ou toen, ilerde değinileceği üzere Türgiş Kağanı Sou-lo'nun öldürülmesinde baş rolü oynayacak olan kişidir. Ancak Babayar, bunun Baga Tarkan'la birlikte hareket ettiğini söylese de Çin kaynaklarında Baga Tarkan'ın aynı kişi olduğu anlaşılmaktadır, Bkz. Babayar, **a.g.e.**, s. 109-110.

bu ailenin bölgedeki hâkimiyeti de sona ermiş oldu. Bu olay Talas savaşının ve Mâverâünnehir halkının Çin'e olan bakış açılarındaki değişimin nedeni olmuştur³⁹¹.

Fergana'da hüküm süren Kral Ki-pi, Ton Bagatur (K'an Mo-ho-tu) tarafından öldürülünce burada Aşina Chou-ni (Şu-ni) yönetimi devralarak kağanlığın doğrudan yönetimi sağlandı. Chou-ni (Şu-ni)'den sonra, idare merkezini Kasan şehri olarak değiştiren oğlu Ngo-po-tche (O-po-çi) 658 yılına kadar yönetimini sürdürmüştür. Aynı dönemde Ki-pi'nin ağabeyi A-leao-ts'an iktidar alanı buldu ve Hu-men'i kendine başkent yaptı. Bölgede yapılan idarî düzenlemeden sonra Kasan şehri Hiu-siun hükümetinin merkezi olurken A-leao-ts'an'da vali olarak atanmıştır. VIII. yüzyılın başlarına kadar Fergana'ya hâkim olan bu aileden Taberi'de geçen adıyla Altar (712-723) devrinde Arap etkinliği bölgede görülmeye başlamıştır³⁹².

VII. yüzyılın sonuna doğru Sataçari adlı hükümdarından bahsedilen Uşrusana'da VIII. yüzyılın ilk yarısında Türk yöneticiler bölgeye hâkimdir³⁹³. Taberi'de 737 yılında bölgenin hâkimi olarak geçen Hara Buğra, Çin kaynaklarında bu dönemde Çin'e elçi gönderdiği kayıtlı Ko-lo Pu-lo³⁹⁴ ile aynı şahıs olmasını Babayar haklı olarak belirtirken bunun Kara Buğra olması gerektiğini de vurgulamıştır. Kara Buğra 740 yılına kadar Uşrusana'nın, bu tarihten 745 yılına kadar da Kabuzan'nın yöneticisi olduğu görülür³⁹⁵. Toharistan'da Tardu'nun oğlu tarafından sağlanan hâkimiyetin ardından Ceyhun'un kuzeyinde şehirlerde Türk valiler görülmektedir³⁹⁶. Saganıyan'da yedinci yüzyılın sonunda Turantaş adlı bir vali olduğu bilinirken, sekizinci yüzyılın başlarında şad unvanlı bir vali olduğu Arap kaynakları tarafından aktarılmıştır. Merkezi Haleverd ya da Levakend olan Huttal'da da Türk asıllı bir yönetici ailesi mevcuttur. Çin ve Arap kaynakların farklı isimlerle anılan erkin unvanlı Eş-şabal veya İşbara 699-727 yılları arasında bölgeyi yönetirken, ilteber unvanlı oğlu 727-737 yıllarında iktidarda kalmıştır. Bundan sonra Tudun Tarhan (737) ve Alucınş Yabgu (750-752) bu yüzyılın ortasına kadar yönetimde

---

³⁹¹ Edouard Chavannes, (2013), **Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, s. 193-194.

³⁹² A. M. Malikov, (2002), "Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Mâverâünnehir Türkleri", **Türkler**, Cilt II, Ankara, s. 145; Gaybullah Babayar, (2002), "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi", **Türkler**, Cilt II, Ankara, s. 109.s. 109-110; Chavannes, **a.g.e.**, s. 202.

³⁹³ Nazmiye Togan, (1964), "Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Huen-çang'ın bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları", **İTED**, Cilt IV, İstanbul, s. 41-44.

³⁹⁴ Chavannes, **a.g.e.**, s. 191.

³⁹⁵ Babayar, **a.g.e.**, s. 114.

³⁹⁶ Togan, **a.g.m.**, s. 44.

kalmışlardır³⁹⁷. Ancak öte yandan diğer Mâverâünnehir şehirlerinin aksine, VII. yüzyılın sonlarında başlayan akınlar neticesi burada Arap etkisi daha erken hissedilmiş, Ancak orta ve doğu Mâverâünnehir’de Gök-Türkler’in hakimiyetlerini yitirdikleri dönemlerde bile Huttal ve Toharistan bölgelerinde yabguların etkinlikleri devam etmiştir.

2.2 VIII - XII Yüzyıllar Arası Mâverâünnehir’in İdarî Yapısı

İslâm’ın bir din olarak ortaya çıktığı Arabistan coğrafyası, Hz. Muhammed’in VII. yüzyılda Medine’de temelini attığı İslâm devletine ev sahipliği yapmıştır. Başlarda siyasî bir teşekkülden çok dinî bir cemaat görüntüsü veren Medine İslâm toplumu, Hz. Muhammed’den sonra sınırların genişlemesine paralel olarak kurumsallaşmaya başlamıştır. İslâm Devleti’nin birçok kurumunun ilk örnekleri Hz. Muhammed devrinde görülmesine rağmen zaman içerisinde ortaya çıkan sorunların çözümü için bunlara yenileri eklenmiştir³⁹⁸. Öncelikle peygamberden sonra devletin siyasî ve sosyal organizasyonunu sağlamak adına hilafet kurumu oluşturulmuştur³⁹⁹. Hilafet kurumuyla birlikte devlet başkanlığı sorunu çözülmüş gibi görünse de başka sorunları da beraberinde getirmiştir. İlerleyen zaman içerisinde Halife Ömer zamanında ele geçirilen topraklar ve ganimetlerin artması malî düzenlemeyi gerekli kılmıştır. Bizans ve Sâsânî malî teşkilatlarından istifade edilerek oluşturulan divanlar İslâm Devleti’nde ilk kurumsallaşma çalışmaları olarak görülmektedir⁴⁰⁰. Halife Osman devrinde başlayan fikir ayrılıkları daha önceki halifelerin şahsında

---

³⁹⁷ Emel Esin, (1978), “İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş”, **Türk Kültürü El Kitabı**, Seri II, Cild 1/b, İstanbul, s. 122; Gaybullah Babayar, (2002), “Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi”, **Türkler**, Cilt II, Ankara, s. 117.

³⁹⁸ Hz. Muhammed devri örnekleri için Bkz. Kettânî, (2003), **et-Terâfibu’l-İdâriyye**, Cilt I, Çev. A. Özel, İstanbul.

³⁹⁹ Maverdî, (2015), **el-Ahkâmü’s Sultaniye**, Çev. A. Şafak, İstanbul, s. 29; İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, (2015), **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Ankara, s. 88; Corci Zeydan, (2013), **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, Cilt I, Çev. N. Gök, İstanbul, s. 95; Namık Sinan Turan, (2017), **Hilafet**, İstanbul, s. 37-39; M. G. S. Hodgson, (1993), **İslâm’ın Serüveni**, Cilt I, Çev. Komisyon, İstanbul, s. 139-141; İlk halifenin seçilmesinin ayrıntıları için Bkz. İbnü’l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt II, Çev. B. Eryaysoy, İstanbul, s. 298-304; İbn Kesîr, (2000), **el-Bidâye ve’n-Nihâye**, Cilt VI, Çev. M. Keskin, İstanbul, s. 425-426; İbn Kuteybe, (2017), **el-İmâme ve’s-Siyase**, Çev. C. Saylık, Ankara, s. 27-33; Taberî, (1993), **The History of Tabarî**, Vol. X, İng. Çev. Fred M. Donner, Newyork, s. 1-17.

⁴⁰⁰ Belâruzî, (2013), **Fütuhu’l-Büldân**, Çev. M. Fayda, İstanbul, s. 513-514; Kudâme İbn Cafer, (2018), **Kitabü’l- Harâc**, Çev. R. Şeşen, İstanbul, s. 205; Taberî, (1994), **The History of Tabarî**, Vol. XIV, İng. Çev. G. Rex Smith, Newyork, s. 115-116; Maverdî, **a.g.e.**, s. 373-380; İbnü’t-Tiktaka, (2016), **el-Fahrî**, Çev. R. Şeşen, İstanbul, s. 72-73; Mustafa Fayda, (1994), “Hz. Ömer’in Divan Teşkilatı”, **DGBİT**, Cilt II, Ed. H. Dursun Yıldız, Konya, s. 107-113, 138-154; Sarıçam, Erşahin, **a.g.e.**, s. 115-116.

yapılamayan tartışmaların ortaya çıkmasına neden olduğu bilinmektedir⁴⁰¹. Aynı sürecin devamı, halife olan Ali ve muhalif gruplar arasında başlayan iç savaşın kapılarını aralamıştır. Halifenin görev ve konumu çevresinde başlayan tartışmalar ve mücadeleler neticesinde Emevî ailesinin reisi olan Şam Valisi Muaviye iktidarı ele geçirerek ailesinin adıyla anılan dönemi başlatmıştır⁴⁰².

Hilafet kurumu etrafında yapılan tartışmalar esasında İslâm'ın devlet yönetiminde siyasî bir model öngörmemesinden kaynaklanmaktadır⁴⁰³. İslâm siyasî anlayışı çerçevesinde devletin varlığı, dinî esasları tesis etmesi için zorunludur. Ancak bu devletin kurumsal yapısı hakkında Hz. Peygamberin bir kısım uygulamaları haricinde net çizgiler belirtilmemiştir. Bununla birlikte devletin kurulduğu Arabistan'ın orta kesimleri güney ve kuzeyinin aksine devlet fikrinden uzak bulunmaktadır. Arap kabileleri arasındaki asabiyet duygusu ve bundan kaynaklı rekabet, bölgedeki dinsel farklılıklar ve coğrafi şartların sunduğu olumsuz imkânlar Hicaz bölgesinde bir devlet kurulmasının önünde engel olarak görülmektedir⁴⁰⁴. Hz. Muhammed'den sonra sınırları oldukça genişleyen devletin başkanlık sorunu Araplar'ın bir devlet modeline sahip olmamasının sonucu olarak görülmektedir. Bu sorun devlet başkanının tanımlanmasından diğer idarî kurumların konumlandırılmasına kadar birçok problemin yaşanmasına neden olmuştur. Bu bağlamda yeni ihdas edilen kurumların yapılandırılmasında çevre devletlerin

---

⁴⁰¹ İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt III, Çev. A. Ağırakça, İstanbul, s. 156-174; Taberî, (1990), **The History of Tabarî**, Vol. XV, İng. Çev. R. Stephen Humphreys, Newyork, s. 145-223; İbn Kuteybe, (2017), **el-İmâme ve's-Siyase**, Çev. C. Saylık, Ankara, s. 57-73.

⁴⁰² Hz. Ali devrî iç karışıklıklar ve Emevî iktidarının başlaması için Bkz. İbn Kuteybe, **a.g.e.**, s. 81-221; İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, s. 205-208, 412-415; Dineverî, (2017), **el-Ahbâru't-Tıval**, Çev. Z. Akman, H. Aytemür, Ankara, s. 203-286; İbnü't-Tıktaka, (2016), **el-Fahrî**, Çev. R. Şeşen, İstanbul, s. 73-80; Mesudî, (2018), **Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf**, Çev. R. Şeşen, İstanbul, s. 209-216; Julius Wellhausen, (1963), **Arap Devleti ve Sukutu**, Çev. F. Işıltan, Ankara, s. 36-53; Patricia Crone, (2007), **Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce**, Çev. H. Köni, İstanbul, s. 25-50.

⁴⁰³ Ahmet Akbulut, (2018), **Sahabe Dönemi İktidar Kavgası**, Ankara, s. 27.

⁴⁰⁴ Carl Brockelmann, (2002), **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi**, Çev. Neşet Çağatay, Ankara, s. 1-10; Sabri Hizmetli, (1991), **İslâm Tarihi**, Ankara, s. 51-53; Neşet Çağatay, (1957), **İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara, s. 87-90; Corci Zeydan, (2013), **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, Cilt I, Çev. N. Gök, İstanbul, s. 44-48; Abdulaziz Dürî, (2016), **İlk Dönem İslâm Tarihi**, Çev. H. Yücesoy, İstanbul, s. 74-77; Mekke ve Medine'nin ayrıntılı tarihi için Bkz. Şemseddin Günaltay, (2013), **İslâm Öncesi Arap Tarihi**, Ankara, s. 236-258; İslâm öncesi Mekke siyaseti için bkz. W. Montgomerly Watt, (2016), **H. Muhammed Mekke'de**, Çev. S. Kalkan, İstanbul, s. 33-37; Crone, **a.g.e.**, s. 17-18; Kur'an-ı Kerim'de Mekke için "Ümmül Kura" ifadesi geçmektedir. Bu ifade genellikle şehirlerin anası şeklinde tercüme edilmiştir. Ancak Arapçada "karye" köy ya da küçük yerleşim yeri olarak anlaşılmaktadır. Buradan İslâm öncesi Hicaz bölgesinde şehir hayatının fazla gelişmediği şeklinde bir çıkarımda bulunmamız mümkündür, Bkz. Şûrâ/7, **Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali**, (2010), Haz. Komisyon, Ankara.

teşkilatlarından faydalanmak⁴⁰⁵ zaruri olmuştur denilebilir. Ancak kurumsallaşma çalışmaları yapılırken yeni oluşan İslâmî gelenekle İslâm öncesi Arap geleneğinin çatışması yukarıda anılan iç savaşın da kaynağı olarak görülebilir. Halifeler devriyle başlayan ve Emevîlerle devam eden kurumsallaşma çalışmaları ve bu çerçevede yaşanan sorunları İslâm Tarihi'nin içerisinde anılmasına rağmen Müslüman Araplar'ın devlet fikrine ulaşma gayretleri olarak değerlendirmek mümkündür.

Halife Ömer devrinde kurumsallaşmaya başlayan merkezî teşkilat yeni fethedilen eyaletlerde de uygulanmaya çalışılmıştır. Eyaletlere gönderilen valiler, dinî, siyasî ve ekonomik sorumluluklarını görevli memurlar olan kâtip, divan kâtibi, haraç memuru, ahdâs, hazinedâr, kadı ve ordu komutanları aracılığıyla yerine getirmektedir. Bu dönemde bilinen Mısır, Suriye, Kûfe ve Basra'ya ek olarak Halife Osman döneminde Trablus, Kıbrıs, Ermenistan ve Taberistan valilikleri oluşturuldu. Aynı dönemde Suriye valisinin uhdesine Ürdün ve Filistin vilayetleri eklenerek genel valiliğe dönüştürüldü. Belki de bu durumdan kaynaklı olarak güçlenen ve giriştiği hilafet iddiasını kazanan Muaviye ve ardılları zamanında Hicaz, el-Cezîre, İfrîkiyye, Suriye ve Irak eyaletlerini halifenin tayin ettiği ileri gelen aileler yönetmeye başlamıştır⁴⁰⁶.

Halife Ömer devrinde ele geçirilen Horasan bölgesi Emevîler zamanında Kûfe'de bulunan Irak Genel Valiliği uhdesine bırakılmıştır. Devlet merkezine olan uzaklığından dolayı Horasan ve ötesindeki askerî harekâtlara verilen desteğin zayıf kalmasından sebeple bölgeye zaman içerisinde Ziyad b. Ebîhi tarafından Arap kabileleri yerleştirilmeye başlanmıştır. Etrafındaki geniş çöllerin varlığı bu kabilelerin yaşantısına uygun olması nedeniyle merkez edilen Merv, Mâverâünnehir'e yapılan seferlerin üssü olmuştur. Irak valisi ya da doğrudan halife tarafından atanan Horasan valileri buraya yerleştirilen kabilelerin reislerinden seçilirken, Sâsânîler döneminden kalan merzubanlar ve diğer memurların görevlerine devam ettikleri görülmektedir⁴⁰⁷. Valiler burada askerî seferlerden ve vergilerin

---

⁴⁰⁵ Corci Zeydan, (2013), **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, Cilt I, Çev. N. Gök, İstanbul, s. 162; M. G. S. Hodgson, (1993), **İslâm'ın Serüveni**, Cilt I, Çev. Komisyon, İstanbul, s. 189-190; Ira M. Lapidus, (2016), **İslâm Toplulukları Tarihi**, Cilt I, Çev. Yasin Aktay, İstanbul, s. 85; Namık Sinan Turan, (2017), **Hilafet**, İstanbul, s. 43.

⁴⁰⁶ İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, (2015), **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Ankara, s. 99; Zeydan, a.g.e., s. 150-151; Hodgson, a.g.e., s. 193-194; İsmail Yiğit, (1995), "Emevîler", **DİA**, Cilt XI, Ankara, s. 95.

⁴⁰⁷ İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt III, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, s. 459; Hakkı Dursun Yıldız, (2015), **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul, s. 44; Julius Wellhausen, (1963), **Arap Devleti ve Sukutu**, Çev. F. Işıltan, Ankara, s. 196-197; Zeydan, a.g.e., s. 152-153; Montgomery Watt,

toplanmasından sorumlu olurken idarî işler merzubanlar eliyle yürütülmeye devam etmiştir. Öte yandan kabileler birliği şeklinde yapılanan Emevî idaresinin dayandığı bu Arap aşiretleri Horasan siyasetinde belirleyici olmuşlardır⁴⁰⁸. Zira bu kabileler arasında eskiden beri süregelen sorunlar ve rekabet, Emevî yönetimi üzerinde etkin olabilme mücadelesine dönüşmüştür. Suriye ve Irak'ın değişik bölgelerinde yaşayan Araplar arasındaki çekişmeler ve kabile ittifakları güç merkezlerinin değişmesine ve Emevî yönetiminin iç siyasette bir denge oluşturamamasına neden olmuştur. Söz konusu rekabet Horasan'a da taşınmıştır. Horasan valileri belirtildiği gibi genellikle bölgeye yerleşen kabile reislerinden seçilmiştir. Dolayısıyla valilerin bölgedeki etkinliği mensubu buldukları kabilenin gücü ve sınır boylarındaki diğer kabileleri kontrol altına almasıyla orantılı olmuştur. Bu durum Maveaünnehir'e yapılan seferlerin etkisiz olmasına ve bölgede Arap egemenliğinin tam olarak tesis edilememesine neden olmuştur.

Kuteybe b. Müslim'in Mâverâünnehir'de sağladığı hâkimiyet anılan kabileler arasındaki problemleri bir süreliğine de olsa ortadan kaldırıp tek bir hedefe yönlendirmesinden ve Müslüman olmaya başlayan yerli halkın desteğini almasından kaynaklanmıştır. Kuteybe devrinde fethedilen Mâverâünnehir şehirlerine de Horasan'da olduğu gibi vergi ve askerî işlerden sorumlu valiler görevlendirilirken

---

(2001), **İslamda Siyasal Düşüncenin Oluşumu**, Çev. U. Murat Kılavuz, İstanbul, s. 129; Merzuban, Sâsânî ülkesini oluşturan, "satrap" adı verilen 4 ana eyaletin idarecisi olan valilere verilen unvandır, Bkz. Ahmet Altungök, (2015), **İslâm Öncesi İnan'da Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, s. 175.

⁴⁰⁸ Arap kabileleri en temelde iki ana kol halinde yaşamaktadırlar. Bunlardan ilki güneyli Araplar olarak bilinen Kahtâniler diğeri kuzeyli Araplar olan Adnanîlerdir. Bu ana kol üzerinden zamanla dört büyük kola ayrılmışlardır. Kudâa, Yemen, Mudar ve Rebîa adlarıyla anılan bu kollar daha birçok bölüme ayrılmaktadır. Arabistan, Suriye ve Irak'ın birçok yerine dağılan bu kabileler arasında İslâm öncesinden başlayarak ekonomik ve sosyal üstünlük kaygısıyla başlayan rekabet ve savaşlar İslâm devrinde de devam etmiştir. Farklı zamanlarda İslâm'ı kabul eden bu kabilelerden Kudâa koluna mensup Kelb Kabilesi, Emevîlerin, ilk dönemlerinde dayandıkları güç olmuştur. Bu durum Mudar kolunun en kalabalık bölümünü oluşturan Kays kabilelerinin muhalif bir tutum içine girmesine neden olmuştur. Ancak ilerleyen zamanda Suriye ve Horasan'da etkin olan Kaysiler ile Kelbiler yer değiştirmiştir. Öte yandan yine Mudar kolunun Temim kabilelerinin temelde akraba olduğu Rebîalılar ile olan düşmanlığı Kays-Temim ittifakına yol açmıştır. Bununla birlikte bu ittifakın Horasan'daki en güçlü rakibi güneyli Ezd kabileleri olmuştur. Dolayısıyla Ezd, Rebîa ve Kelb kabileleri de kendi aralarında bir ittifak meydana getirmişlerdir. Bu iki büyük ittifakın ilişkileri İslâm Devleti'nin genelinde olduğu gibi Horasan ve Mâverâünnehir'de yaşanan gelişmelerin ve Emevî iktidarının belirleyicisi olmuştur, Ayrıntılı bilgi için Bkz. Neşet Çağatay, (1957), **İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara, s. 1; Hakkı Dursun Yıldız, (1991), "Arap", **DİA**, Cilt III, Ankara, s. 273; Hüseyin Algül, (1995), "Ezd", **DİA**, Cilt XII, Ankara, s. 46; Mustafa Fayda, (2001), "Kahtân", **DİA**, Cilt XXXIV, Ankara, s. 202; Ahmet Önkâl, (2002), "Kays Âylân", **DİA**, Cilt XXV, Ankara, s. 91; İrfan Aycan, (2007), "Rebîa", **DİA**, Cilt XXXIV, Ankara, s. 498; İrfan Aycan, (2011), "Temim", **DİA**, Cilt XL, Ankara, s. 418; Ira M. Lapidus, (2016), **İslâm Topluları Tarihi**, Cilt I, Çev. Y. Aktay, İstanbul, s. 109; Julius Wellhausen, (1963), **Arap Devleti ve Sukutu**, Çev. F. Işıltan, Ankara, s. 32-33.

yerel hükümdarlar yerlerinde bırakılmıştır⁴⁰⁹. Bu durum esasında bölgede varolan idarî yapıların korunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla önceki devirlerden itibaren görülen devlet ideali ve idare tarzının kaybolmadan devam ettiğini ve sonraki dönemlerde de varlığını koruduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır.

Kuteybe'den sonra gevşeyen Arap hakimiyetininin tekrar sağlanması noktasında yapılanlar, Mâverâünnehir'de sonu gelmez isyanlar ve savaşlara kapı aralamıştır. Kabile rekabetleri nedeniyle sık değişen valilerin merkezden uzak olmanın verdiği rahatlık ve kısa sürede zengin olma düşüncesinden kaynaklı olarak sergiledikleri keyfi uygulamalarla birlikte öncelikli hedeflerinin vergi toplamak olması bölgede Arap otoritesinin kurulmasının önüne geçmiştir⁴¹⁰. Öte yandan büyük bir devleti idare tecrübesi olmayan Emevîlerin farklı toplumların yaşadığı alanlara yayılması o zamana kadar görülen fetih ve ganimet paylaşımının neden olduğu sorunlara yenilerini eklemiştir. Birlikte yaşama kültürünün olmaması, Arapların diğer toplumlar arasındaki hâkimiyetlerini koruma refleksi göstermesine neden olmuştur. Bu durum Emevî yönetiminin Arap ırkçılığına dayanan politikalar izlediği yorumlarının nedeni olarak değerlendirilebilir. Sorun aslında devlet fikrine yeni ulaşmaya başlayan Araplar'ın geliştirmeye çalıştıkları hukuk sisteminin siyasî ve askerî faaliyetlerinin gerisinde kalmasından kaynaklanmaktadır⁴¹¹. Bu meyanda Ömer b. Abdülaziz ve sonrasında yaşanan sorunların giderilmesine yönelik yapılmaya çalışılan düzenlemeler devletin Arap üstünlüğü temelinden Müslüman

---

⁴⁰⁹ Hasan Kurt, (1998), **Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci**, Ankara, s. 113; Julius Wellhausen, (1963), **Arap Devleti ve Sukutu**, Çev. F. Işıltan, Ankara, s. 206, 208; W. Barthold, (1979), "Buhara", **MEB İA**, Cilt II, İstanbul, s. 763; H. H. Schaeder, (1966), "Semerkand", **MEB İA**, Cilt X, İstanbul, s. 469; Ramazan Şeşen, (1992), "Buhara", **DİA**, Cilt VI, Ankara, s. 363.

⁴¹⁰ V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 203; Mâverâünnehir'de uygulanan vergi politikasından rahatsız olan halkın Türgişlerin desteğiyle farklı tarihlerde giriştikleri mücadele için Bkz. İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt V, Çev. Yunus Apaydın, İstanbul, s. 84, 109-110, 124-125; Taberî, (1989), **The History of Tabarî**, Vol. XXIV, İng. Çev. David Stephan Powers, Newyork, s. 152-153; Taberî, (1989), **The History of Tabarî**, Vol. XXV, İng. Çev. Khalid Yahya Blankinship, Newyork, s. 14-18; Belâruzî, (2013), **Fütûhu'l Büldan**, Çev. Mustafa Fayda, İstanbul, s. 490-491; H. A. R. Gibb, (2005), **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 78, 82-83; Barthold, **a.g.e.**, s. 204-205; Hüseyin Salman, (1998), **Türgişler**, Ankara, s. 49-50; Ömürkul Karayev, (2008), **Türkler ve Kağanlıkları**, Çev. Mustafa Kalkan, İstanbul, s. 59; S. G. Klyashtorny, T. İ. Sultanov, (2004), **Türkün Üç Bin Yılı**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 109; İbrahim Kafesoğlu, (1998), **Türk Millî Kültürü**, İstanbul, s. 143; Hakkı Dursun Yıldız, (2015), **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul, s. 56; Eyüp Sarıtaş, (1996), **Çin Kaynaklarına Göre Türgişler Boyu ve Hakimiyeti**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, s. 42; Mâverâünnehir şehir hükümdarlarının Çin İmparatorundan yardım isteyen mektuplarında Araplardan haydut olarak bahsedilmesi yaşananların ekonomik boyutunu ve halkın Araplara karşı olan direnişinin bir başka yönünü ortaya koymaktadır, Bkz. Edouard Chavannes, (2013), **Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, s. 202 not 198, 262-266.

⁴¹¹ Wellhausen, **a.g.e.**, s. 16.

toplumların eşitliği fikrine doğru kaymasına neden olmuştur⁴¹². Bu çalışmalar hemen sonuç vermese de Abbasîlerin oluşturduğu idarî ve toplumsal yapının temellerini atmıştır.

Horasan ve Mâverâünnehir topraklarının ve diğer zenginliklerinin paylaşımı noktasında kabileler arasında devam eden rekabet, süreç içerisinde farklı siyasî ve iktisadî fikirlerin oluşmasına ve bundan sebeple devlet otoritesinin sarsılmasına neden olmuştur. Oluşan yeni siyasî şartlar etrafında şekillenen rekabet Emevî hâkimiyetinin sonlarına doğru farklı bir hal almıştır. Başta Ezd olmak üzere Yemen kabileleri fatihler olarak geldikleri topraklarda askerliği terk edip yerleşik hayata geçmek isterken, Kays kabileleri askerî faaliyetleri önceleyip, Arap üstünlüğü fikirlerini devam ettirme gayretinde olmuşlardır⁴¹³. Emevîlerin son Horasan valisi Nasr b. Seyyar kabileler arasındaki gerginliğe ve savaflara engel olamadı⁴¹⁴. Yaşanan bu toplumsal gerilim ve bölünmeler, Abbasî ihtilalinin anılan bölgelerde başlamasına ortam hazırlayan nedenlerden olmuştur.

2.2.1 Abbasî idare anlayışı ve Mâverâünnehir'in yönetimi

Arap kabileleri arasındaki rekabet hangi şekilde olursa olsun, temelinde Kureyş'in üstünlüğü fikrine sahiptir. Bu anlayış halifelerin Araplar içerisindeki meşruiyet temeli olarak görülmüştür. Ancak Kureyş içerisindeki çekişmeler halifelik mücadelesine ve netice olarak bölünmelere neden olmuştur. Başlangıç İslâm öncesi Mekke'sinde başlayan Haşimî ve Emevî aileleri arasındaki sürtüşme⁴¹⁵ Osman b. Affan'dan sonra Ali'nin halife olmasıyla iktidar mücadelesi şekline bürünmüştür. Muaviye'nin iktidarı ele geçirmesiyle meşruiyetini aynı aileden olmaları hasebiyle Halife Osman'a dayandırarak⁴¹⁶ kurulan Emevî hâkimiyeti aynı zamanda Haşimîler'e karşı da kazanılan zaferin de göstergesidir. Bundan sonra, Hz.

---

⁴¹² Ira M. Lapidus, (2016), **İslâm Toplulukları Tarihi**, Cilt I, Çev. Y. Aktay, İstanbul, s. 96, 110.

⁴¹³ H. A. R. Gibb, (1991), **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, Çev. Komisyon, İstanbul, s. 77; Charles Lindholm, (2004), **İslami Ortadoğu**, Çev. Balkı Şafak, Ankara, s. 168-170; Lapidus, **a.g.e.**, s. 91.

⁴¹⁴ Dineverî, (2017), **el-Ahbârü't-Tıval**, Çev. Z. Akman, H. Aytemür, Ankara, s. 410-418.

⁴¹⁵ Bu iki ailenin aralarında kanlı olayların cereyan etmesine sebep olan bu rekabet aslında çok eskilere dayanan bir vakadır. Kâbe'nin koruyucusu ve Mekke'nin yöneticisi olan, Hz. Muhammed'in büyük dedesi Abdimenaf, ölümü sırasında bu görevi oğlu Haşim'e bırakmış, bundan rahatsız olan yeğeni Ümeyye ile aralarında bu olaydan bir husumet doğmuştu, Bkz. İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt II, Çev. M. Beşir Eryaysoy, İstanbul, s. 23; Corci Zeydan, (2013), **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, Cilt I, Çev. Nejdî Gök, İstanbul, s. 46; Konuyla ilgili ayrıntı için Bkz. İbrahim Sarıçam, (2015), **Emevî-Hâşimî İlişkileri**, Ankara.

⁴¹⁶ Patricia Crone, (2007), **Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce**, Çev. H. Köni, İstanbul, s. 52.

Peygamber ile akrabalıkları dolayısıyla meşru hükümdarlığın kendilerinin hakkı olması gerektiğini savunarak iktidar hesaplarını gizli yürüten Haşimîler, Ali ve Abbas oğulları etrafında örgütlenmiştir. Devam eden süreçte Ali soyunun mücadeleden çekilmesiyle Abbas oğulları adına sürdürülen propaganda, devletin uzak eyaleti olan Horasan ve Mâverâünnehir’de meyvesini vermiştir. Ebû Müslim’in anılan bölgelerde başlattığı isyan VIII. yüzyılın ortalarında başarılı olmuş ve Abbasîler iktidarı Emevîler’den devralmıştır⁴¹⁷.

Emevîler’in Arap üstünlüğüne dayalı politikalarına son vererek tüm Müslümanların eşitliğini öngören bir yönetim anlayışı geliştirdikleri şeklinde yorumlanan Abbasîler⁴¹⁸, esasında Emevîler’in son dönemlerinde ortaya koydukları siyaseti devam ettirmişlerdir. Zira daha önce belirttiğimiz diğer toplumlarla birlikte yaşama kültürünün oluşmaya başladığı Emevîler’in son devirlerinde uygulanan sosyal ve ekonomik politikalar Abbasîler’in kurdukları iktidarı kolayca istedikleri biçimde dizayn etmelerini sağlamıştır. İlk zamanlarda yerli halkla karışmalarının önüne geçmek için askerî garnizonlar veya şehirlerin dışındaki mahallelere yerleştirilen ve yapılan seferler için askerliğe kanalize edilen Araplar, Horasan ve Mâverâünnehir’in sosyal hayatına uyum sağlamış, tarım ve ticaretle uğraşmaya başlayarak yerli halkla karışmışlardır.

Araplar arasındaki bu sosyal değişim Abbasîler’in, kabile federasyonu şeklinde örgütlenen Emevîler’in aksine merkezî bir devlet anlayışı sergilemelerine neden olmuştur. Bunun ilk adımı olarak Halife Mansur’un (754-775) iktidara gelmek için yaptıkları eski ittifakların ve diğer kabilelerin gölgesinden kurtulmak için Dicle Nehri kıyısına Bağdat’ı yeni başkent olarak inşa ettirmesinde görmekteyiz⁴¹⁹. Abbasîlerin yönetim merkezlerini Irak bölgesine taşımaları İran devlet tecrübesinden kaynaklanabileceği gibi mevcut sorunların giderilmesi adına ulaştıkları pratik çözümlerin sonucu olarak da değerlendirilebilir. Coğrafi şartlar göz önüne

---

⁴¹⁷ İbnü’l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt V, Çev. Yunus Apaydın, İstanbul, s. 54,87,98,116,122,157,163, 295-301; İbn Kesîr, (2000), **el-Bidâye ve’n-Nihâye**, Cilt IX, Çev. M. Keskin, İstanbul, s. 524, Cilt X, s. 75; Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksoy, Ankara, s. 90; Taberî, (1985), **The History of Tabarî**, Vol. XXVII, İng. Çev. John Alden Williams, Newyork, s. 61-70.

⁴¹⁸ V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 213.

⁴¹⁹ Albert Hourani, (2014), **Arap Halkları Tarihi**, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, s. 59; Ira M. Lapidus, (2016), **İslâm Topluları Tarihi**, Cilt I, Çev. Yasin Aktay, İstanbul, s. 118; Charles Lindholm, (2004), **İslami Ortadoğu**, Çev. Balkı Şafak, Ankara, s. 175.

alındığında Bağdat'ın hüküm sürdükleri sahanın merkezinde ve diğer bölgelerin yollarının kavşağında yer alması Mansur'u (754-775) böyle bir sonuca götürmüş olabilir. Emevîlerin yıkılmasını da aynı düşünceyle tıpkı Selevkoslar gibi merkezlerinin Suriye'de yer almasından dolayı Horasan ve Mâverâünnehir'e hakim olmadıklarına ve Abbasî isyanının buralarda başlamasına bağlayabiliriz.

Abbasîlerin merkezileşme çalışmalarının bir diğer yönünü, kurdukları gulâm orduları oluşturmaktadır. Emevîler son dönemlerinde Arap askerî gücüne karşı Suriye, Horasan ve Sermerkant'ta olduğu gibi yerel güçler geçirmeye başlamıştı. Ancak Arap aşiretlerinin silahlı güçlerinin yerine profesyonel bir ordu vücuda getirememişlerdi. Araplar'a karşı diğer grupların güçlenmesine izin veren ve Halife Ömer devrinde itibaren verilen maaşları keserek Araplar'ın üstünlüğüne son veren Abbasîler, halifeye bağlı bir ordunun teşekkülünü başarmışlardır. Asker kayıtlarının Emevîler devrinde olduğu gibi sülale adıyla değil şahıs adlarıyla tutulması Abbasîlerin bütünleştirici politikalarını yansıtmaktadır⁴²⁰. Öte yandan oluşturulan bu ordunun Horasan ve Mâverâünnehir halklarından olması, özellikle Türklerin zaman içerisinde idare üzerinde baskı unsuru haline gelmelerine neden olmuş ve merkezî otoritenin önüne ciddi sorunlar çıkarmıştır.

Abbasî devletinin merkezî yapısının başında mutlak hükümdar olarak görülen halife yer almaktadır. İlk halifeler ve Emevîler döneminde kullanılan "Allah resulünün halifesi" unvanı yerini "Allah'ın halifesi" anlamındaki unvanlara bırakması, Abbasîlerin hükümdarlık anlayışında ve meşruiyet fikrinde yaptıkları değişikliği göstermektedir. Halifenin belirlenmesi için ve Abbasî ailesinde kalması adına uygulanan veliaht tayin usulü devam ettirilmiştir⁴²¹. İslâmî düşünce içerisinde eleştirilen bu saltanat ve veliahtlık uygulamasının Emevîlerle birlikte uygulanmaya başladığı genel kabul gören görüştür. Ancak bakıldığında Arap siyâsî geleneğinde veraset ilkesi yoktur. Arap kabileleri aile egemenliğini tanınmasına rağmen şeyh olarak kabul edilen şahsın gerekli niteliklere sahip olmasına bakmışlardır⁴²². Bu doğrultuda gerek İslâmî gerekse Arap politik anlayışında yer almayan bir veraset

---

⁴²⁰ Montgomery Watt, (2001), **İslamda Siyasal Düşüncenin Oluşumu**, Çev. U. Murat Kılavuz, İstanbul, s. 123; Ira M. Lapidus, (2016), **İslâm Toplulukları Tarihi**, Cilt I, Çev. Y. Aktay, İstanbul, s. 119-120; M. G. S. Hodgson, (1993), **İslâm'ın Serüveni**, Cilt I, Çev. Komisyon, İstanbul, s. 237.

⁴²¹ Mehmet Aykaç, (1997), **Abbasî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar**, Ankara, s. 17-18.

⁴²² Abdulazîz Dûrî, (2016), **İlk Dönem İslâm Tarihi**, Çev. H. Yücesoy, İstanbul, s. 127-128.

sistemini yönetime dahil etmeleri Emeviler döneminde görülen çatışmaların nedenleri arasındadır.

Halifenin ardından devlet yönetiminde en yetkili kurum olan vezaret, İslâm devlet yapısına Abbasiler devrinde eklenmiştir. İdarî teşkilatın en üst düzey yöneticisi ve halifenin vekili olan vezirler Abbasiler devrinde Araplar'ın devlet yönetim tecrübesinde ulaştıkları noktayı göstermekle beraber merkezî yapının da hem nedeni hem sonucu olarak görülmektedir. Devletin yürütme gücünü elinde bulunduran vezirler, tam ve sınırsız bir yetkiye sahip tefvz vezirleri ile daha sınırlı yetkilerle donatılmış olan tenvîz vezirleri olarak sınıflanmıřtır⁴²³. Merkezî idarenin işlerini yürüten ve ayrıntısına burada girmeyeceğimiz idarî, askerî ve malî divanlar Abbasî devlet yapısını oluşturan kurumlar olurken, bunlardan bazılarının eyaletlerde de teşekkülü grlmektedir⁴²⁴.

Eyaletlerin idarî işleri Baēdat'ta teşkil edilen divanlar aracılıēıyla takip edilmiştir. Bunlardan genel idare (asl) divanı vergilerin tespiti ve tahsilinin yanında vergilendirilebilir kaynakların işletilmesiyle ilgilenirken Zimam Dîvânı sadece malî denetimle ilgilenmiştir. Zimam Dîvânı'nın Sâsânî etkisiyle ilk kez Muaviye döneminde uygulandıēı ileri sürülmesine raēmen böyle bir kurum görülmemektedir. Denetleme dairesinin ilk rneēini Hz. Muhammed'in zekat memurları bizzat kendisinin denetlemesi teşkil etmektedir. İlerleyen zaman içerisinde birleştirilen bu dîvânlar, X. yüzyılın başlarında Usl ve Ezimme adında bakanlık düzeyinde ortaya çıkan kurumların esasını oluřturmuřtur⁴²⁵.

Abbasî devri valileri, Emeviler'de olduēu gibi üstün yeteneklerine ve mensub olduēu kabilenin gücüne göre belirlenmesinin aksine, kısıtlı yetkilerle ve vezirlerin referansıyla ya da halifenin atamasıyla iş başına geçmişlerdir. Abbasilerin uygulamaya çalıştıkları merkezî yönetimin bir parçası olan valiler, genel (İmret-i mme) ve hususî (İmret-i hssa) olarak iki sınıfta toplanmıřlardır⁴²⁶. Ancak valilerin kişisel nitelikleri, halifelerin gücü ve merkeze olan uzaklık gibi faktörler bu ayrımın kēit üstünde kalmasına neden olmuştur. Diēer yandan gelişen şartlar ve genişleyen

⁴²³ Maverdî, (2015), **el-Ahkâmü's Sultaniye**, ev. A. şafak, İstanbul, s. 63-74.

⁴²⁴ Kudâme İbn Cafer, (2018), **Kıtab'l- Harâc**, ev. R. şeşen, İstanbul, s. 205.

⁴²⁵ Mehmet Aykaç, (1997), **Abbasî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar**, Ankara, s. 65; Adam Mez, (2014), **Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti**, ev. S. şaban, İstanbul, s. 99; Ezimme Divanı Halife Mehdi devrinde oluşturulmuştur, Bkz. İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt VI, ev. A. Köse, İstanbul, s. 58.

⁴²⁶ Maverdî, **a.g.e.**, 78-85.

ülke sınırlarına paralel olarak merkezî yönetimin uygulanmasında karşılaşılan güçlükler eskiden olduğu gibi yarı bağımsız valiler ortaya çıkarmıştır. Uzak eyaletlerde görevlendirilen valiler hanedan üyeleri veya güvenilir komutanlar arasından seçilirken bunlar zaman içerisinde başkentten ayrılmayıp yerlerine vekiller (naibler) göndermek usulünü geliştirmişlerdir⁴²⁷.

Genel valiler eyaletlerde savaş gücünü hazır bulundurulmasından, hukukî, adlî ve malî işlerin yürütülmesinden, dinî konularda liderlik yapmak ve olası sorunların çözümünden sorumlu olmuşlardır. Emîr ünvanı da kullanan hususî valiler askerî ve idarî konularda yetkili ise de adlî ve malî konular görev tanımının dışında tutulmuştur. Statü itibariyle emirlerle aynı statüde olan âmiller esas olarak malî konularda valilerin yardımcılarıdır. Adlî meselelerde hüküm sahibi olan kadılar, toplumsal düzeni sağlamakla görevli muhtesipler, asayişin teminini sağlayan sâhibü’ş-şurtalar ve haberleşme işlerini düzenleyen berid âmilleri eyaletlerin yönetim teşkilatını oluşturmuşlardır.

Abbasî Devleti’ni oluşturan eyaletlerden biri olan Mâverâünnehir’de genel yetkili valiler görev yapmıştır. Bu devirde Emevîlerin ilk zamanlarında olduğu gibi fetih ve ganimet amaçlı askerî harekâtların yerini daha uzlaşmacı bir yönetim anlayışının aldığı görülmektedir. Bu süreçte valilerin sık değişiminin önüne geçmek maksadıyla yerel güç sahipleri ile yapılan işbirliği Abbasî egemenliğinin Mâverâünnehir’de yerleşmesinde önemli bir etken olmuştur⁴²⁸. Buhara, Semerkant, Sağaniyan, Uşrûsene, Fergana, Şaş ve İlak bölgeleri bu doğrultuda mülûk-u tavaif sayılan aristokratlar siyasî ve sosyal alanlarda söz sahibi olmuşlardır. Yerel aristokrasinin devlet hizmetine alınması pratikte egemenliği sağlamak gayesi taşısa da merkezî otoritenin kısmen zayıflamasına ve doğrudan yönetim sağlanan Irak, Suriye ve Mısır gibi eyaletlerden farklı konumlanmasına neden olmuştur⁴²⁹.

Abbasîlerin idare anlayışındaki değişim ve gelişim devlet fikrinin olgunlaşmasını göstermektedir. Kabile birliğinden devlete ve oradan imparatorluk yönetimine ulaşan Arap siyasal düşüncesinin bu denli hızlı gelişmesinde egemenlikleri altındaki

---

⁴²⁷ Corci Zeydan, (2013), **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, Cilt I, Çev. Nejdet Gök, İstanbul, s. 198; İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, (2015), **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Ankara, s. 100.

⁴²⁸ V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 214.

⁴²⁹ Miskeveyh, (2016), **Tecâribü'l-Ümem**, Çev. K. Burslan, Ankara, s. 347; Ira M. Lapidus, (2016), **İslâm Toplulukları Tarihi**, Cilt I, Çev. Y. Aktay, İstanbul, s. 123.

toprakların devlet tecrübesinden yararlanmaları tartışılmaz bir gerçektir. Yaşanan etkileşim Emevîlerden beri devlet yönetiminde yer alan İranlı kâtipler ve Abbasîlerin ilerleyen dönemlerinde ordularında görev alan Türkler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Ancak devletin idarî ve askerî gücünü teşkil eden bu unsurlar merkezî bürokrasinin bozulması ve zayıflamasına bağlı olarak yönetim sürecine müdahil olmaya başlamışlardır. Bunun yanısıra yaşanan ekonomik problemler neticesi uygulanan malî tedbirler toplumsal problemlere ve halk ile yönetim ilişkilerinin değişmesine yol açmıştır⁴³⁰. Tüm bu gelişmeler siyasî olarak zaafa uğrayan Abbasî Devleti'nin birçok eyaletinde olduğu gibi Maveâünnehir'de de müstakil bir idarenin kurulmasına ortam hazırlamıştır.

2.2.2 Sâ mânî idare anlayışı ve Mâverâünnehir'in yönetimi

Abbasî merkezî idaresinin siyasî ve bürokratik çözülmesiyle birlikte devlete bağlı eyaletlerde kontrolün zayıflaması daha önce belirttiğimiz gibi yeni hanedanların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Abbasî iktidarının başlangıç ve dayanak noktası olması dolayısıyla önem verilen Horasan, Halife Harun Reşid'den sonra oğulları arasında baş gösteren taht mücadelesinde Me'mun'a verdiği destekle devletin kaderini belirlemiştir. Mücadeleyi kazanan Me'mun'un Horasan valisi olarak görevlendirdiği Tahir b. Hüseyin'in faaliyetleri bölgede kendi adıyla anılan hanedanın temelini atarken, Semerkant'ta Rafî b. Leys isyanının bastırılmasında rol alan Sâ mânî ailesi de Semerkant, Fergana, Şaş ve Herat'ın yönetimini üstlenmişlerdir⁴³¹.

Tahirîlerin Horasan'da yönetimi ele aldıkları 821 tarihinden sonraki süreçte Abbasîler'in bölgedeki egemenliği sembolik hale gelmiştir⁴³². Benzer durumun yaşandığı Mâverâünnehir'de de Semerkant Valisi Nuh b. Esed'in (ö. 842) ailesinin

---

⁴³⁰ Ira M. Lapidus, (2016), **İslâm Toplulukları Tarihi**, Cilt I, Çev. Y. Aktay, İstanbul, s. 191-203.

⁴³¹ Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 111-113; İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt VII, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, s. 232; Gerdizî, (1928), **Zeynü'l-Ahbâr**, Ed. M. Nazim, Londra, s. 20; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 74; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 226; Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 73; Richard N. Frye, (2008), "The Sâ mânîs", **The Cambridge History of İnan**, Vol. IV, Ed. R. N. Frye, Cambridge, s. 136-137.

⁴³² İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt VI, Çev. Abdullah Köse, İstanbul, s. 314; Hasan Kurt, (2010), "Tahirîler", **DİA**, Cilt 39, Ankara, s. 403-404; Hasan Kurt, (2010), "Tahir B. Hüseyin", **DİA**, Cilt XXXIX, Ankara, s. 399-400; Barthold, **a.g.e.**, s. 224-225; Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 71; Usta, **a.g.e.**, s. 53; Fikret İşıltan, (1979), "Tahir B. Hüseyin", **MEB İA**, Cilt XI, İstanbul, s. 631-636; W. Barthold, (1979), "Tahirîler", **MEB İA**, Cilt XI, İstanbul, s. 636-637.

reisi olarak Abbasî ve Tahirîler'e karşı izlediği ince politika ile zamanla bölgede önemli bir güç haline gelmiştir. İlerleyen süreçte Sâmânîler, 874 tarihinde Emîr Nasr'ın Halife Mutemid'den (870-892) aldığı taklitle devletlerine meşruluk kazandırmışlardır⁴³³. Emîr İsmail'in (892-907) egemenlik hakları 900 yılında Saffarîlere karşı kazanılan zaferle Horasan'ı da devletin sınırlarına katmasıyla Sâmânîlerin doğudaki durumu pekişmiştir⁴³⁴. Bu durum İslâm Devletinin Horasan valileri döneminin kapanmasına neden olmuştur. Bu şekilde merkezi Mâverâünnehir'de bulunan bir devletin teşekkülü bölgenin devlet kültürünün bölge siyasetine yeniden yön vermesine yol açmıştır.

Sâmânî Devleti'nin meşru temelini halifeden aldıkları taklîd olarak bilinmektedir. Ancak Abbasîler'in kontrol edemediği bir isyanın⁴³⁵ bitirilmesinde yardım istenecek ve bunun ardından valilikleri verilen şehirleri yönetecek kadar bölgede etkin ve idare tecrübesine sahip oldukları görülmektedir. Buradan hareketle Sâmânî ailesinin menşei tartışmalarına girmeden, bölgede rahatlıkla otorite kuracak kadar geçmişleri olduklarını ve devletin meşru zemininin daha gerilere dayandığını söylememiz mümkündür. Bu bağlamda Sâmânîlerin meşruiyetini hâkimiyet alanları olan Mâverâünnehir bölgesinin bilinen tarihlerini başlatan Sakalardan itibaren sahip olduğu devlet kültürü içinde aramak daha doğru olacaktır.

Mâverâünnehir devlet geleneğinin temsilcisi olan Sâmânîlerin devlet örgütlenmesinde Abbasî idarî teşkilatını örnek alması Türk ve İslâm devlet anlayışlarının harmanlanması sürecinin başlangıcını oluşturmaktadır. Zira Arap fetihlerinden sonra mevcut düzene çok fazla müdahale edilmediği sadece amiller

---

⁴³³ İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt VII, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, s. 232; Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 114; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 227; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 79; Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 75; Rene Grousset, (1999), **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul, s. 147.

⁴³⁴ Nerşahî, **a.g.e.**, s. 121-125, 127-133; İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, s. 234, 416-417; Taberî, (1985), **The History of Tabarî**, Vol. XXXVIII, İng. Çev. Franz Rosenthal, Newyork, s. 2, 84-85; Frye, **a.g.e.**, s. 74; Richard N. Frye, (2008), "The Sâmânids", **The Cambridge History of İnan**, Vol. 4, Ed. R. N. Frye, Cambridge, s. 137138; Usta, **a.g.e.**, s. 83-85, 88-95; Barthold, **a.g.e.**, s. 240-242; C. E. Bosworth, (2008), "The Tahirids and Saffarids", **The Cambridge History of İnan**, Vol. IV, Ed. R. N. Frye, Cambridge, s. 121.

⁴³⁵ Rafî b. Leys İsyanı için Bkz. İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt VI, Çev. Abdullah Köse, İstanbul, s. 186-188, 201; Taberî, (1989), **The History of Tabarî**, Vol. XXX, İng. Çev. C. E. Bosworth, Newyork, s. 259-261; İbn Kesîr, (2000), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt X, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul, s. 344, 350, 360, 382; Barthold, **a.g.e.**, s. 217; Hasan Kurt, (1998) **Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci**, Ankara, s. 209-210; H. A. R. Gibb, (2005), **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 116.

aracılığıyla vergi toplandığı hatırlanırsa bölgedeki idarî kurumların ve anlayışın devam ettiği sonucuna ulaşılmaktadır. Mâverâünnehir yönetim mekanizmasının müessisi olan Türkler, Sakalarla başlayan devlet anlayışını Gök-Türklerle zirveye taşımışlardır. Bölgenin devlet mirasını canlandıran Sâ mânîler de bu minvalde Türk ve Abbâsî geleneklerini birleştirerek yeni bir anlayış ve yönetim geliştirmişlerdir.

Sâ mânî devlet hiyerarşisinin başında bağımsız olmalarına rağmen halifeye duydukları saygı gereği emîr ünvanını kullanan yöneticiler bulunmaktadır. Halifeye manevi bağlılık haricinde siyasî anlamda bir bağı bulunmayan Sâ mânî hükümdarları adına okunan hutbe bağımsızlıklarının göstergesidir. Sâ mânîler idarî ve askerî tüm yetkileri elinde toplamak suretiyle merkezî bir yapı oluşturmuşlardır. Oluşan bu sistem dâhilinde devlet kademelerindeki tüm tayin ve azil işlemleri, orduya komuta edilmesi ve mezalim mahkemelerinde halkın şikâyetlerini dinlenilmesi hükümdarların görev tanımı içinde kabul edilmiştir⁴³⁶. Saray hiyerarşisinde hükümdardan sonra gelen hâcib, aynı zamanda saray icra işlerinin amiridir. Hükümdarın yakınında olmalarıyla birlikte sahip oldukları konum ve yetkiler, idarî ve askerî konularda etkin roller üstlenmesine ve hatta vezirlerle iktidar çatışması yaşamalarına neden olmuştur⁴³⁷.

Sâ mânî devlet teşkilatında Abbâsîlerde olduğu gibi yetki bakımından hükümdardan sonra vezir gelmektedir. Sâ mânîlerde genel olarak tenfiz yetkisiyle donatılmış vezirler görev yapmışlardır. Ancak hükümdarların etkisiz kaldığı ya da küçük yaşta tahta çıktıkları dönemlerde vezirlerin tefviz yetkilerini kullanarak idareye ağırlıklarını koydukları da görülmektedir. Bununla birlikte vezirlerin yetkilerinin genişlemesi devlet içindeki siyasî çekişmelere taraf ve müdahil olmalarına ve neticede devlet otoritesinin çözülmesine neden olmuştur. İlk Sâ mânî veziri olarak kayıtlara geçen Ebu'l Fazl el-Belâmî aynı zamanda bürokratik sistemin de kurucusu

---

⁴³⁶ Mukaddesî, (2015), **Ahsenü't-Tekasim**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 347; el-Ömerî, (2014), **Mesâlikü'l- Ebsâr**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 98; el-Birunî, (2011), **el-Âsâr el-Bâkiye**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 168; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, 309-311; Emir, farklı anlamlarının yanında yukarıda da vurgulandığı gibi bir bölgenin yönetiminden sorumlu valiler için kullanılan bir ünvanıdır, Bkz. Abdulaziz Dürî, (1995), "Emir", **DİA**, Cilt XI, Ankara, s. 121-123; İbn Fadlan, Harizm valisinin Sâ mânî hükümdarından büyük emir olarak bahsettiğini aktarır, Bkz. İbn Fazlan, (1995), **Seyahatnâme**, Haz. R. Şeşen, İstanbul, s. 29.

⁴³⁷ Nizâmü'l-mülk, (2009), **Siyasetname**, Çev. M. Taha Ayar, İstanbul, s. 316; Usta, **a.g.e.**, s. 315-316; Richard N. Frye, (1994), "Sâ mânîler", **DGBİT**, Cilt VII, Ed. H. D. Yıldız, Konya, s. 57; Richard N. Frye, (2007), "The Sâ mânîs", **The Cambridge History of İnan**, Vol. IV, Ed. R. N. Frye, Cambridge, s. 143-144.

olarak bilinmektedir⁴³⁸. Sâ mânî idarî bürokrasisini oluşturan idarî, malî ve adlî divanlar ile bunların reis ve görevlileri devletin merkezî birimlerini oluşturmaktadır⁴³⁹.

Sâ mânîlerin merkezî idaresinin dayanağı olan ordu, Abbasîlerde olduğu gibi Türklerden oluşmuştur. Abbasîlerin idare sistemlerini Arap kabileleri üzerine değil, geliştirdikleri yeni soyluluk anlayışına göre oluşturmalarına benzer şekilde Sâ mânîlerin de herhangi bir boy veya kabileye dayanmayan yönetimleri merkezde bir gulâm ordusu bulunmasını zorunlu kılmıştır. Ciddi bir eğitimden geçirilen gulamların görevleri esas itibariyle sarayı, hükümdarı ve yakınlarını korumaktır. Sonraki Türk devletlerinde de görülen bu eğitim ve ordu sisteminin en belirgin örneğini Osmanlı devrindeki Enderûn Mektebi ve Kapıkulu Ordusu oluşturmaktadır. Öte yandan idarenin bu kadar merkezinde yer almaları iktidar üzerinde baskı unsuru oluşturmalarına ve ordu üzerindeki nüfuzlarından dolayı haciblerin devlet çerisinde daha etkin rol almalarının önünü açmıştır⁴⁴⁰.

Sâ mânîler devri taşra yönetimine bakıldığında öncelikle ülkenin Mâverâünnehir ve Horasan toprakları olarak iki ana parçaya ayrıldığı görülmektedir. Bu parçalardan devletin merkezinin yer aldığı Maveaünnehir yani doğu tarafı hükümdar ailesinden emirler ve yerel yöneticiler tarafından yönetilirken Horasan, sipehsalar ünvanlı valilerin yönetim alanı olmuştur. Valilerin vergilerin toplanması ve gereği halinde askerî birlik hazırlama görevlerine ek olarak Horasan valilerinin orduya komuta etmek, tayin ve aziller yapmak ve devletlerarası anlaşmalar yapmak gibi geniş yetkileri olmuştur. Bunların yanısıra darbedilen paralarda hükümdar ve halifenin ardından isimlerinin geçmesi Horasan valilerinin sahip olduğu konumu göstermektedir⁴⁴¹. Sâ mânîlerin uyguladığı bu sistemi Türk devlet geleneğinde gördüğümüz ülkenin doğu ve batı olarak ayrılması usulünün devamı olarak değerlendirmemiz mümkündür. Devletin doğal yayılma alanı olan ve esas itibariyle dış siyasetini biçimlendiren Horasan'ın merkezi Nişabur'da, Buhara'daki idarî

---

⁴³⁸ Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 327-329; Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 81.

⁴³⁹ Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 40.

⁴⁴⁰ Nizâmü'l-mülk, (2016), **Siyaset-nâme**, Haz. M. Altay Köymen, Ankara, s. 88-89; Richard N. Frye, (1994), "Sâ mânîler", **DGBİT**, Cilt VII, Ed. H. D. Yıldız, s. 57; Richard N. Frye, (2007), "The Sâ mânîs", **The Cambridge History of İnan**, Vol. IV, Ed. R. N. Frye, Cambridge, s. 144; Usta, **a.g.e.**, s. 373-377.

⁴⁴¹ Usta, **a.g.e.**, s. 333-334.

teşkilatın bir örneğinin tesis edilmesi ve valisinin geniş yetkilerle donatılması ikili teşkilat olarak bilinen Türk devlet yapısının eskiye nazaran merkezi yönetim etrafında şekillenmiş halidir.

Ülkenin doğusunu teşkil eden Mâverâünnehir’de Semerkant, Fergana ve Şaş bölgeleri Sâ mânîlerin iktidarlarının başladığı alan olmasından dolayı aile üyelerinin yönetiminde kalmıştır⁴⁴². Anılan şehirlerde Sâ mânî idaresi halifenin verdiği valiliklerle başlamasına karşın ilerleyen dönemde hanedana mensup şahıslar tarafından idare edilmesi K’ang-chü ve Gök-Türklerde de görülen ülüş sistemine benzetilebilir. Ancak Sâ mânîler’e kadar bölgenin siyasî merkezi olan Semerkant’ın ailenin de ilk devirlerde merkezi olmasına karşın İsmail b. Ahmet, Buhara’yı başkent yapmıştır. Bunun yanında Seyhun boylarına Türkler üzerine yapacağı sefer öncesi Saganiyan, Uşrusene ve Huttal bölgelerindeki yerel hanedanlarla ilk zamanlardan itibaren kurulan olumlu ilişkiler devam ettirilerek destek sağlanmaya çalışılırken anılan bölgelerin yönetimi bunlar eliyle yürütülmüştür⁴⁴³. Bunlardan Muhtaçoğulları ve Simcurîler farklı zamanlarda Horasan’ın yönetimini ellerinde tutarak devlet siyasetinde etkili olmuşlardır⁴⁴⁴.

Valiler görev yaptıkları şehirlerde veya bölgelerde idarî, malî ve askerî konularla ilgilenmişlerdir. Belirtilen alanlarda güvenlik, vergi, sosyal düzen, adliye ve haberleşme işlerinden sorumlu olan görevliler Sâ mânîlerin taşra teşkilatı oluşturmuştur. Valilerin asker kökenli olması merkezi otoritenin zaafa düştüğü

---

⁴⁴² Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 111-113, 125; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, (2018), **Târih-i Güzide**, Çev. M. Öztürk, Ankara, s. 303; İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt VII, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, s. 232; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 226; Richard N. Frye, (1994), “Sâ mânîler”, **DGBİT**, Cilt VII, Ed. H. D. Yıldız, s. 49; Richard N. Frye, (2008), “The Sâ mânîds”, **The Cambridge History of İnan**, Vol. IV, Ed. R. N. Frye, Cambridge, s. 136-137; Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 73, 76; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 74, 85.

⁴⁴³ Taberî, (1985), **The History of Tabarî**, vol. XXXVIII, İng. Çev. Franz Rosenthal, Newyork, s. 11; Nerşahî, **a.g.e.**, s. 126; Mesudî, (2014), **Muruc ez-Zeheb**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 435; A. Zeki Velidi Togan, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, s. 81; Richard N. Frye, (1994), “Sâ mânîler”, **DGBİT**, Cilt VII, Ed. H. D. Yıldız, s. 52; Richard N. Frye, (2008), “The Sâ mânîds”, **The Cambridge History of İnan**, vol. 4, ed. R. N. Frye, Cambridge, s. 138; Usta, **a.g.e.**, s. 87; Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 76; Aydın Usta, (2012), “Üsrüşene”, **DİA**, Cilt XLII, Ankara, s. 391; Hakkı Dursun Yıldız, (1988), “Haydar b. Kavus Afşin”, **DİA**, Cilt I, Ankara, s. 441; Barthold, **a.g.e.**, s. 241.

⁴⁴⁴ Richard N. Frye, (1994), “Sâ mânîler”, **DGBİT**, Cilt VII, Ed. H. D. Yıldız, s. 65-66; Richard N. Frye, (2008), “The Sâ mânîds”, **The Cambridge History of İnan**, Vol. IV, Ed. R. N. Frye, Cambridge, s. 151-152; Usta, **a.g.e.**, s. 336; Yönetim üzerindeki ağırlıklarının yanısıra çıkardıkları isyanlar için Bkz. Erdoğan Merçil, (1985), “Simcuriler IV”, **Bellekten**, Sayı 195, Cilt XLIX, Ankara, s. 547-564; Erdoğan Merçil, (2006), “Muhtacoğulları”, **DİA**, Cilt XXXI, Ankara, s. 51.

devirlerde bağımsızlık iddialarına girişmelerine neden olmuştur. Bunların yanısıra toplumsal bir sınıf olarak toprak sahibi dihanların oluşturduğu aristokratlar taşrada ve merkezde yönetim üzerindeki etkilerini devam ettirmişlerdir⁴⁴⁵. Ancak gelişen şartlar içerisinde daha önce de belirtildiği gibi X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bunlar güçlerini kaybetmeye başlamıştır. Sâ mânîlerin genel devlet politikası çerçevesinde halkın aristokratlara karşı desteklenmesine bakılırsa yerel güç unsurlarının kontrolü sağlanmış ve halkın hak mahrumiyetlerinin önüne geçilmiştir.

2.2.3 Karahanlı idare anlayışı ve Mâverâünnehir'in yönetimi

Sâ mânîler'in merkezî otoritesinin komutanlar arası çekişmeler nedeniyle zayıfladığı X. yüzyılın sonlarında, Maveaünnehir egemenliğini devralan Karahanlılar, temsil ettikleri Türk devlet anlayışının tüm kural ve kurumlarını yönetimde hayata geçirmişlerdir. Karahanlı devlet teşkilatının geneline bakıldığında Türk devlet yapısının genel karakterinin korunduğu ancak devletin batı ucunu oluşturan ve XI. yüzyılda müstakil bir yönetime ev sahipliği yapan Mâverâünnehir'de Abbasî ve Sâ mânîler devrinin etkisi olduğu görülmektedir. Ancak bu etkileşim Türk devlet anlayışını tamamen değiştirecek ölçüde olmayıp, İslâm hukukundan kaynaklı idarî kurumların oluşturulması ve bazı ünvanların değişmesi düzeyindedir⁴⁴⁶.

İslâm Devletlerine meşruiyetin şartı olan halifenin onayı, halife tarafından unvan verilmesi, hutbe okunması, darbedilen parada halifenin adının geçmesi gibi uygulamalar görülürken esas hâkimiyet anlayışı Türk devlet prensibinin kut ve töre anlayışlarına dayanmaktadır⁴⁴⁷. Karahanlılar olarak bilinen Türk Hakanlığını tesis eden sülalenin büyük Saka hükümdarı Alp Er Tunga'nın soyundan geldikleri kabul edilmiş ve bundan dolayı kaynaklara Âl-i Afrasiyab olarak kaydedilmişlerdir⁴⁴⁸.

---

⁴⁴⁵ İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 353; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 333-340; Ira M. Lapidus, (2016), **İslâm Topluları Tarihi**, Cilt I, Çev. Y. Aktay, İstanbul, s. 211; Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 71; Andre Miquel, (2003), **İslâm Medeniyeti**, Cilt I-II, Haz. A. Fidan, İstanbul, s. 233.

⁴⁴⁶ Reşat Genç, (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, s. 237; İbrahim Kafesoğlu, (1999), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, s. 355-356.

⁴⁴⁷ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 358.

⁴⁴⁸ Kaşgarlı Mahmud, (2015), **Dîvânü Lugâti't-Türk**, Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara, s. 412; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, (2018), **Târih-i Güzide**, Çev. M. Öztürk, Ankara, s. 309; "İnşa", (1898), Neşr. V. V. Barthold, **Turkestan I**, Petersburg, s. 27; Avfi, (1898), "Cevamiü'l-hikâyât ve'l-levâmî el-rivâyât", Neşr. V. V. Barthold, **Turkestan I**, Petersburg, s. 94; Mesudî, (2014), **Muruc ez-Zehab**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 97; Cemal el-Karşî, (1898), "Mülhakâtü's-Surâh", Neşr. V. V. Barthold, **Turkestan I**, Petersburg, s. 130; Cüveynî, (2013), **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, s. 308; Genç, **a.g.e.**, s. 3; Omelyan Pritsak, (1977), "Kara-Hanlılar", **MEB**

Türk devlet telakkisi gereği Tanrı tarafından verilen ve babadan oğula geçmek suretiyle aynı aile içerisinde kaldığı kabul edilen kut anlayışı bu şekilde kendini göstermektedir. Devletin kurulduğu sahanın nüfusunun ekserisinin Türk olmasının yanında idarî teşkilatın eski ve yerleşik bir yapı arzemesi törenin yaşatılmasına neden olmuştur. Öte yandan vurguladığımız Talas ve Seyhun boyları civarında oluşturulan devlet yapısının birbirinin mirasçısı olan devletler tarafından canlı tutulduğunun da göstergesidir.

Karahanlı hükümdarlarının sahip olduğu kut, siyasî hakimiyet kudreti olarak değerlendirilirken Tanrı tarafından verildiğine inanıldığı için de kutsal kabul edilmiştir. Ancak hükümdara verilen kut'un devletin iyi yönetilmediği, halkın huzur ve refahı sağlanamadığı ve töre hükümlerine uyulmadığı takdirde elden gideceğine dair görüş yöneticilerin Tanrı'ya olduğu kadar halka karşı olan sorumluluklarının sınırını çizmektedir. Dolayısıyla hükümdarlara gösterilen itaatin sınırsız olmamasından hareketle egemenliğin bir anlamda halka dayandığı yorumları yapılmıştır⁴⁴⁹. Hükümdarlar, kitabelerde de ifade edilen sosyal devlet anlayışının gereği olarak halkın ihtiyaçlarını gidermeyi başlıca görev olarak addetmişlerdir. Bu anlayış hükümdarın otoritesinin güçlenmesi için devlet görevlileri, ordu ve halkın ihtiyaçlarını karşılamasını gerektirmektedir. Ekonomik ve sosyal hayatın düzenlenmesi ve problemlerin giderilmesi de bu kapsamda hükümdarın sorumlulukları arasındadır. Törenin düzenlenip uygulanması ve adaletin tesis edilmesi Türk devlet anlayışının temel ilkelerinden olması nedeniyle hükümdarlığın varlığının sebebidir. Orhun Kitabelerinde de belirtildiği gibi devletin düzeninin sağlanması, savaş gücünü hazır bulundurarak fetihler yapılması hükümdarların asli görevi olarak kabul edilmiştir⁴⁵⁰.

Türklerde devlet, ülke ve saltanat kavramlarının karşılığı olarak kullanılan "il/el" in sahibi olan hükümdarların farklı ünvanlar kullandığı bilinirken en çok tercih

---

İA, Cilt VI, İstanbul, s. 251-252; Ömer Soner Hunkan, (2011), **Türk Hakanlığı**, İstanbul, s. 59-60; Ekber N. Necef, (2005), **Karahanlılar**, İstanbul, s. 129.

⁴⁴⁹ Sadri Maksudî Arsal, (1947), **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul, s. 266; İbrahim Kafesoğlu, (1999), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, s. 257; Faruk Sümer, (1999), **Oğuzlar**, İstanbul, s. 104.

⁴⁵⁰ Muharrem Ergin, (1998), **Orhun Abideleri**, İstanbul, s. 3, 7, 13, 15, 19, 21, 23, 33-39, 43-51; Yusuf Has Hacib, (1998), **Kutadgu Bilig**, Çev. R. Rahmeti Arat, Ankara, s. 155, 373, 385; Reşat Genç, (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, s. 56-67; Bahaeddin Ögel, (2016), **Türklerde Devlet Anlayışı**, İstanbul, s. 143-176; Bahaeddin Ögel, (2001), **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, s. 583-584; Arsal, **a.g.e.**, s. 269; Osman Turan, (2000), **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi**, Cilt I-II, İstanbul, s. 102-110.

edilenleri han ve hakan olmuştur⁴⁵¹. Saray hiyerarşisinde hükümdardan sonraki makam yukarıda ele alınan devletlerde olduğu gibi hacibliktir. Kapucubaşı, candâr, alemdâr, silahdâr başta olmak üzere hükümdarın ve sarayın hizmetini gören diğer görevliler saray teşkilatını oluşturmaktadır. Bunların ve diğer devlet görevlilerinin İslâm devletlerinde kullanılan ünvanların yanısıra eski Türk ünvanlarını da muhafaza etmişlerdir.

Karahanlı devlet hiyerarşisinde hükümdarın ardından gelen vezirlerin ülke siyasetinde önemli görevleri olmasına karşılık Sâ mânîler devrinde olduğu gibi ön plana çıktığı görülmemiştir. Kaynaklar devletin idarî birimler ile ilgili ayrıntılarda suskun kalmaktadır. Ancak çağdaşı olan Selçuklu idarî yapısı göz önüne alınarak Karahanlıların kurumsal yapıları hakkında yorum yapılabilmektedir. Bu bağlamda devlet teşkilatı içerisinde yer alan divanların yanısıra bürokratik, adlî ve malî kurumlar merkezî ve yerel düzeyde işleyişini sağlamışlardır.

Karahanlıların uyguladıkları yönetim anlayışı konuyla ilgili araştırma yapanlar tarafından farklı şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Ülkenin batı topraklarının idaresini yüklenen hanedan üyesi yöneticilerin hakanla eşdeğer kabul edilmesinden dolayı öne sürülen çifte krallık⁴⁵² bunlardan biridir. Bununla birlikte uygulanan sistemi Türk devlet geleneği içerisinde uzun zamandır yer edinmiş olan ikili teşkilat modeli çerçevesinde açıklayanlar da olmuştur⁴⁵³. Öte yandan bakıldığında Karahanlı idare sistemi görünürde ülke topraklarının biri diğerinin otoritesini kabul eden iki yöneticinin hakimiyetinde olduğu bir modelden ziyade merkezî bir düşünceye dayandığı görülmektedir. Devletin merkezinde bulunan hassa ordusu ve uygulanan ikta sistemi bu durumu destekler örnekler olarak değerlendirilebilir. Esasında bu yönetim anlayışının Sâ mânîler devrinde gelişmeye başladığı da söylenebilir. Ancak bu husus Türk devlet geleneğinden kopuş olarak değil bu geleneğin gelişen toplumsal ve siyasal şartlar çerçevesinde düzenlenerek merkezî otoritenin güçlendirilmeye çalışılması olarak anlaşılmalıdır.

Karahanlı Devleti, anlatılanlar bağlamında ele alındığında Ali Tegin İsyanı'na kadar bir bütün olarak görülmektedir. Eyaletlerin yönetimi ülüş sisteminin de gereği olarak bölgeyi fetheden hanedan üyelerine bakılmıştır. Neticede bu teginler hakim oldukları

---

⁴⁵¹ Reşat Genç, (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, s. 78-87.

⁴⁵² Omelyan Pritsak, (1977), "Kara-Hanlılar", **MEB İA**, Cilt VI, İstanbul, s. 253.

⁴⁵³ İbrahim Kafesoğlu, (1999), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, s. 271-278; Genç, **a.g.e.**, s. 183.

sahanın genişliği oranında güç ve itibar kazanmışlardır⁴⁵⁴. Dolayısıyla Mâverâünnehir'in fethi için batıdaki hanlara verilen geniş yetkiler ve bölgenin zenginliği buradaki teginlerin statülerini farklılaştırmıştır. Bu bağlamda İlig Han Nasr Mâverâünnehir'i ele geçirdikten sonra Balasagunda ikamet eden büyük hakanın otoritesi altında Özkent'i merkez edinirken Semerkant ve Buhara başta olmak üzere bölgenin büyük şehirlerine hanedan üyeleri ve askerî valiler görevlendirmiştir. Ancak yine İlig Han'dan başlayarak Mâverâünnehir'e egemen olan hanedan üyeleri Gök-Türkler devrini hatırlatırcasına doğunun otoritesine başkaldırmışlardır. Bu durum bölgenin sahip olduğu imkânların bölge yöneticilerine sağladığı gücün sonucu olduğu gibi diğer yandan sonu gelmez mücadelelere de kapı aralamıştır⁴⁵⁵. İlig Han'ın ölümüyle (1013) birlikte Mâverâünnehir, dâhili otoritenin bozulmasına ve hanedan üyelerinin mücadelesi neticesi şehirlerin Karahanlı teginleri arasında sık sık el değiştirmesine sahne olmuştur⁴⁵⁶. Yaşanan mücadeleler merkezî otoritenin ciddi anlamda sarsılmasına ve en nihayetinde Mâverâünnehir'de doğudan tamamen bağımsız bir devletin kurulmasına (1042) yol açmıştır. Batı Karahanlı Devleti'nin teşekkülünden sonra da aynı yönetim anlayışının devam ettiği ve teginlerin şehirlerin yönetimini üstlendikleri görülmektedir⁴⁵⁷.

⁴⁵⁴ Ekber N. Necef, (2005), **Karahanlılar**, İstanbul, s. 238.

⁴⁵⁵ İlig Han'ın büyük hakan Togan Han'a karşı olan mücadelesi için Bkz. İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt IX, Çev. Abdülkerim Özyayın, İstanbul, s. 180; Ömer Soner Hunkan, (2011), **Türk Hakanlığı**, İstanbul, s. 146-147; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 293; Erdoğan Merçil, (1989), **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara, s. 33; Necef, **a.g.e.**, s. 287-288; M. F. Grenard, (2012), "Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarihi", **Selçuklular ve İslâmiyet**, Çev. Osman Turan, İstanbul, s. 194.

⁴⁵⁶ İlig Han'ın öldüğü sırada Buhara'da Mansur Arslan Han, Taraz, İlak, Hocend ve Uşruşene'de Muhammed b. Ali, Semerkant'ta Togan Han'ın naibi ve veliahdı sıfatıyla Yusuf Kadir Han'ın yönetici olduğu bilinmektedir. Gelişen olaylar neticesi Şaş, Fergana, Semerkant ve Buhara'da egemen olan Mansur'un kendini hakan ilan etmesi Togan Han'la savaşmasına neden olmuştur. Togan Han ve Mansur Arslan Han'ın mücadelesi ve Mansur'un bağımsız yönetimi için Bkz. İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, s. 192; el-Utbî, (1858), **Kitab-ı Yeminî**, İng. Çev. James Reynolds, Londra, s. 432; Hunkan, **a.g.e.**, s. 239; Reşat Genç, (1989), "Karahanlılar", **DGBİT**, Cilt VI, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, s. 147; Omelyan Pritsak, (1977), "Kara-Hanlılar", **MEB İA**, Cilt VI, İstanbul, s. 255; Necef, **a.g.e.**, s. 287; Mansur Han devrinde Yusuf Kadir Han'ın Semerkant'ta, Muhammed b. Ali'nin Ali Tegin'in şehri ele geçirmesine kadar Buhara'da, Muhammed b. Ali'nin el koyduğu Semerkant'ı alan Muhammed Togan Han aynı zamanda Özkent ve Ahsikes'te, Ahmed b. Hasan Kuşaniye'de ve Çağrı Tegin'in İlak'ta egemen olduğu görülür, Bkz. Hunkan, **a.g.e.**, s. 245; Ömer Soner Hunkan, (2007), "Mâverâünnehir'de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)", **Bilig**, Sayı 40, Ankara, s. 42-43; Büyük hakan olarak, İsficab, Şaş, İlak, Fergana, Hocend ve merkezî Mâverâünnehir bölgelerine hakim olan II. Togan Han tahta çıkınca, kendi aralarındaki ittifak gereği batı Mâverâünnehir de Ali Tegin'in yönetimine verildi. Ancak bir süre sonra Ali Tegin, hakimiyet alanını Semerkant, Tunkes, Şaş ve Hocend'i kapsayacak şekilde genişletmiştir, Bkz. Pritsak, **a.g.m.**, s. 256; Reşat Genç, (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, s. 148; Ömer Soner Hunkan, (2011), **Türk Hakanlığı**, İstanbul, s. 151; Barthold, **a.g.e.**, s. 301; Necef, **a.g.e.**, s. 303.

⁴⁵⁷ Reşat Genç, (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, s. 185.

Vilayetlerde merkezî idareyi temsil eden kurumların olduğuna dair net bilgiler olmamasına rağmen hanedan üyeleri veya valilerin emrinde çalışan küçük divanların olduğu sanılmaktadır. Kethüda ünvanlı mahalli vezirin olduğu aktaran kaynaklar bu hususta yorum yapılmasına olanak sağlamaktadır⁴⁵⁸. Ayrıca Karahanlı vilayet yönetiminde yer alan âmil, kadı, reis ve muhtesiplere bakarak Sâmânîler devriyle birlikte Türk yönetim sistemi içerisine giren İslâmî kurum ve görevlilerin, Mâverâünnehir'deki varlığına işaret ettiğini düşündüğümüzde anılan divanların olduğunu da söylememiz mümkün olmaktadır. Adı geçen yöneticilerin tayinleri hükümdar veya vezir tarafından yapılmıştır. Bunların yanısıra merkezle vilayetler arasındaki her türlü haberleşmeyi sağlayan bir posta teşkilatı bulunmaktadır.

Şehirlerin dışında hayatlarına devam eden göçebe grupların idaresi başlarında farklı ünvanlar taşıyan beyleri eliyle yürütülmüştür. Bu boylar yaşadıkları sahaya göre hakanlara veya vilayetlerdeki tegin ve valilere bağlı oldukları bilinmektedir. Köy ve daha küçük yerleşim birimlerinde Türkmen büyükleri olan kökyuk ve su dağıtımı gibi işlerden sorumlu olan tudunların idarî makamda oldukları söylenebilmektedir⁴⁵⁹. Tudun ünvanının Gök-Türkler devrinde şehirlerdeki malî görevliler için kullanıldığı hatırlanırsa zaman içerisinde geçirdiği değişim anlaşılmaktadır. Bu durum Türk devletlerinin zamana ve şartlara göre kendini güncelleyen dinamik yapısına örnek olarak gösterilebilir. Zira bölgenin siyasî ve sosyal hayatını elinde tutan dihkanların kaybolmasıyla bu alanlarda devlet otoritesinin bu yolla sağlandığı görülmektedir. Ayrıca Mâverâünnehir'de güçlü bir devlet otoritesinin hissedilmediği dönemin ürünü olan dihkan sınıfının kaybolması Sâmânîler ve sonrasında Karahanlılar zamanında Türklerin merkezî yönetim anlayışını geliştirdiklerine de işaret etmektedir.

2.2.4 VIII-XII Yüzyıllar arası idarî, malî, askerî ve adlî kurumlar

Mâverâünnehir siyasî tarihinin incelediğimiz kesiti mevcut Türk yönetim anlayışının, Arap hâkimiyetiyle birlikte İslâm idare sistemiyle harmanlandığı dönemi oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında mevcut kurumların bir kısmının İslâm devlet geleneğinin ürünü olduğu görülürken bir kısmının da bölgede köklü bir şekilde varolan devlet anlayışı içerisinde yer edinmiş kurumlar ve bu kurumların

---

⁴⁵⁸ Reşat Genç, (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, s. 188.

⁴⁵⁹ Genç, **a.g.e.**, s. 190-191; Kökyuk unvanı için Bkz. Kaşgarlı Mahmud, (2015), **Dîvânu Lugâti't-Türk**, Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara, s. 402.

İslâmî form eklenmiş hali olduğu söylenebilmektedir. Hal böyle olunca, aşağıda VIII. yüzyıldan sonraki kurumlar ele alınmış olsa da farklı dönemler ve devletler eliyle oluşturulan kurumların aslında Mâverâünnehir’de İslâm öncesi ve sonrası ayrımı yapılmadan bir süreklilik bağlamında ele alınması doğru olacaktır.

2.2.4.1 İdarî ve bürokratik kurumlar

Vezaret kurumu

İslâm devlet anlayışından hükümdardan sonraki en yetkili görevli olduğu belirtilen vezirlik kurumunun Abbasîler öncesinde emareleri görülse de kurumsal yapıya bürünmesi Abbasîler devrinde gerçekleşmiştir⁴⁶⁰. Sahip olduğu hiyerarşik konumun gereği yasama, yürütme ve yargı yetkilerini kayıtsız şartsız elinde bulunduran vezirler devletin bütün işlerini sevk ve idare etmişlerdir⁴⁶¹. Vezir kelimesinin Farsça olduğu gerekçesiyle kurumsal olarak Sâsânîlerden alındığı görüşüne karşılık kelimenin Arapça olduğu ve Arap kabilevî geleneklerin devamı olarak ortaya çıktığı ve zamanla müesses bir yapı haline geldiği öne sürülmüştür. Buradan hareketle vezirlik kurumunun, Araplar içinde tarihsel kökleri olduğu ancak Abbasîler döneminde İranî unsurların eklenmesiyle ve mevcut idarî sorunlara çözüm bulma gayretiyle tesis edildiği de ifade edilmiştir⁴⁶².

Ebu’l-Abbas (750-754) döneminde görülmeye başlayan vezirlik kurumu, Mansur’un (754-775) idareyi kendi elinde toplama tavrı nedeniyle gelişme imkânı bulamamıştır. Vezirlerin devlet içerisinde gerçek anlamda otorite ve yetki sahibi olmaları Halife Mehdi (775-785) devrine rastlamaktadır. Mehdi ve sonrasında gelen

---

⁴⁶⁰ İbnü’t-Tiktaka, (2016), **el-Fahrî**, Çev. R. Şeşen, İstanbul, s. 116; Kudâme İbn Cafer, (2018), **Kitabü’l- Harâc**, Çev. R. Şeşen, İstanbul, s. 205; F. Yahya Ayaz, (2013), “Vezir”, **DİA**, Cilt 43, Ankara, s. 80; Abbasîler devrinde vezir ünvanını taşıyan ilk kişi Ebû Selemetü’l-Hallâl için Bkz. Dineverî, (2017), **el-Ahbâru’t-Tıval**, Çev. Z. Akman, H. Aytemür, Ankara, s. 339; Mesudî, (2018), **Kitâbü’t-Tenbih ve’l-İşraf**, Çev. R. Şeşen, İstanbul, s. 240; İbnü’t-Tiktaka, **a.g.e.**, s. 117.

⁴⁶¹ Tahrir Heyeti, (1979), “Vezir”, **MEB İA**, Cilt XIII, İstanbul, s. 309; İ. Hakkı Uzunçarşılı, (1988), **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal**, Ankara, s. 6.

⁴⁶² Vezir kelimesinin linguistik kökü ve vezirlik kurumunun menşei ile ilgili tartışmalar için Bkz. H. İbrahim Hançabab, (2017), **Abbasîler Döneminde Vezirlik**, İstanbul, s. 39-48; F. Yahya Ayaz, (2012), “Abbasîler’den Mısır’da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi”, **İAD**, Sayı 28, İstanbul, s. 118-123; Vezirlik kurumunun Sâsânîlerden alındığı görüşleri için Bkz. Corci Zeydan, (2013), **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, Cilt I, Çev. Nejdî Gök, İstanbul, s. 201-202; Philip K. Hitti, (1989), **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi**, Cilt 1-2, Çev. S. Tuğ, İstanbul, s. 490; Montgomery Watt, (2001), **İslamda Siyasal Düşüncenin Oluşumu**, Çev. U. Murat Kılavuz, İstanbul, s. 125; M. Fuad Köprülü, (2005), **Türkiye Tarihi**, Ankara, s. 119; Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 6; Vezirlik kurumunun Araplar içindeki tarihsel kökleri için Bkz. İbn Haldun, **Mukaddime**, (2007), Cilt I, Haz. S. Uludağ, İstanbul, s. 484-485; Kettânî, (2003), **et-Terâfibu’l-İdâriyye**, Cilt I, Çev. A. Özel, İstanbul, s. 148-149; Julius Wellhausen, (1963), **Arap Devleti ve Sukutu**, Çev. F. Işıltan, Ankara, s. 61.

halifelerin tayin ve azil, vergi işlerinin yürütülmesi ve devlet gelirlerinin denetlenmesi gibi idarî anlamdaki görevlerinin bir kısmını vezirlere devrettikleri görülmektedir. Vezirler de kendilerine verilen bu yetkilerin bir kısmını gelişen şartlar neticesi kâtiplere devrederek oluşan bürokratik ve idarî yapının başı olmuşlardır. Oluşan bu bürokratik yapı içerisinde tesis edilen ve divan olarak adlandırılan devlet kurumları da vezir denetimine bırakılmıştır⁴⁶³.

Abbasî vezirleri yukarda kısaca değinildiği üzere iki sınıf olarak görev yapmışlardır. Halifenin naibi sıfatıyla hilafet mührünü taşıyan tefviz vezirleri tam ve sınırsız yetkiye sahip olmuşlardır. Veliahd tayini, halifenin tayin ettiği memuru görevden alma ve halifenin imamlık hakları hariç devlet teşkilatının her noktasında söz sahibi olan tefviz vezirlerinin en bilindik örneği Bermekî ailesidir. Daha sınırlı yetkilere sahip olan tenvîz vezirleri sadece yürütme ile ilgili yetkilere sahiptir. Yetenekli katipler ve parlak zekalı kişilerden seçilen tenvîz vezirleri önemli işlerde ve tayinlerde halifelere danışmanlık görevi de yapmışlardır. Vezirlik müessesesi Abbasîler'in son devirlerinde halifenin otoritesinin azalmasıyla ortaya çıkan Emîru'l-Ümeralık kurumu karşısında etkisini yitirmiştir⁴⁶⁴.

Vezaret kurumu Mâverâünnehir'de IX. yüzyıldan itibaren egemenlik kurduğunu belirttiğimiz Sâ mânîlerde de görülmektedir. Devlet teşkilatı bağlamında Abbasî tesirinin fazla olduğu söylenen Sâ mânîler'in bu kurumu da onlardan aldığı genel kanıdır. İdarî teşkilatın başı olan vezirlerin devlet işlerini yürüttüğü kendilerine mahsus bir divanları vardır. Devlet teşkilatını oluşturan diğer divanların üzerinde olan bu divandan vezir imzasıyla çıkan belgeler ülkede hükümdar fermanından sonraki en geçerli belge olarak kabul görmüştür. Vezir, Abbasîlerde olduğu gibi hükümdarın yaptığı tayin ve azilleri yapabilmektedir. İdaresi altındaki divanda mevcut ve evrakları kaleme alan kâtiplerin olduğu da bilinmektedir⁴⁶⁵. Gelen elçilik heyetleriyle ilgilenmek ve devletlerarası anlaşmalar gibi diplomatik ve asker maaşlarının ödenmesi gibi ekonomik hususlarda vezirlerin görev tanımı içinde yer

---

⁴⁶³ İbnü't-Tıktaka, (2016), **el-Fahrî**, Çev. R. Şeşen, İstanbul, s. 131, 136; Mehmet Aykaç, (1997), **Abbasî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar**, Ankara, s. 19-20; Corci Zeydan, (2013), **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, Cilt I, Çev. Nejdet Gök, İstanbul, s. 203; İbrahim Hançabab, (2017), **Abbasîler Döneminde Vezirlik**, İstanbul, s. 49.

⁴⁶⁴ Maverdî, (2015), **el-Ahkâmü's Sultaniye**, Çev. A. Şafak, İstanbul, s. 63-74; Ayrıca Bkz. Zeydan, **a.g.e.**, s. 201-207; Philip K. Hitti, (1989), **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi**, Cilt 1-2, Çev. S. Tuğ, İstanbul, s. 491. Aykaç, **a.g.e.**, s. 21.

⁴⁶⁵ Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 344-345.

almıştır⁴⁶⁶. Bu haliyle Sâ mânî idarî sistemini elinde tutan vezirler tenvîz vezirleri olarak konumlandırılmalarına rağmen gelişen şartlara göre tefviz yetkilerini kullanmaktan çekinmedikleri de daha önce belirtilmiştir.

Karahanlı idarî sisteminde görülen vezirlerin kullandıkları “yuğruş” ünvanına bakılırsa bu kurumun Türklerde eskiden beri kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak kaynakların azlığı vezirler hakkında ayrıntılı bilgi verilmesine olanak sağlamamaktadır. *Kutadgu Bilig*’ten anlaşıldığı üzere vezirlerin ülkenin düzenini sağlamak, halkın huzurunu temin etmek, devlet maliyesini düzenlemek, ülke sınırlarını genişletmek ve hizmetinde bulunanlara hoş muamelede bulunmak gibi görev ve sorumlulukları vardır⁴⁶⁷. Vezirlik alametinin siyah çetir olduğunu belirten Kaşgarlı ayrıca komutanların ve İranlıların bu makama gelemeyeceklerini belirtmektedir⁴⁶⁸. Bu husus Karahanlı devlet yapısının millî karakter sergilediğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

İnşa dîvânı (Resâil/Amîdülmülk dîvânı)

İslâm Devletinde Hz. Muhammed’in İslâm’a davet mektupları çerçevesinde ilk örnekleri görülen dış yazışmalardan dolayı Resâil Dîvânı olarak adlandırılan yazı işleri, Emevîler devrinde Muaviye tarafından kurumsallaştırılmıştır. Abbasîler döneminde geliştirilen bu kurum devletin önemli birimlerinden biri haline gelmiştir. Görev alanı Emevîlerden itibaren valilere gönderilen talimatları, halkla ilgili bildirimleri ve tüm yazılı evrakları kaleme almak olan Resâil Dîvânı devletin iç ve dış yazışmalarını yürüten kurumu olmuştur. Dış yazışmalarla birlikte dış ilişkileri ve karşılıklı elçilik münasebetlerini düzenlemekte bu dîvânın uhdesine verilmiştir⁴⁶⁹.

Sâ mânî devlet teşkilatında da önemli yeri olan inşa işlerini yürüten kurum Amîdülmülk Dîvânı olarak bilinmektedir. Bu kurumun yöneticisi olan kişinin kullandığı Hâce Amid ünvanı bir memuriyet olarak ilk olarak Sâ mânîlerde görülmektedir. Bunun yanında Sâhib-i Dîvân el-Resâil ünvanının kullanıldığı da

---

⁴⁶⁶ Nizâmü’l-mülk, (2016), *Siyaset-nâme*, Haz. M. Altay Köymen, Ankara, s. 83; İbnü’l-Esir, (1991), *el-Kâmil fit-Târih*, Cilt VIII, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, s. 219; Gerdizî, (1928), *Zeynü’l-Ahbâr*, Ed. M. Nazim, Londra, s. 34; Aydın Usta, (2013), *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, İstanbul, s. 328-331.

⁴⁶⁷ Yusuf Has Hacib, (1998), *Kutadgu Bilig*, Çev. R. Rahmeti Arat, Ankara, s. 163.

⁴⁶⁸ Kaşgarlı Mahmud, (2015), *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara, s. 366.

⁴⁶⁹ Kudâme İbn Cafer, (2018), *Kitabü’l-Harâc*, Çev. R. Şeşen, İstanbul, s. 210-211; Mehmet Aykaç, (1997), *Abbasî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar*, Ankara, s. 41; İsmail Durmuş, (2000), “İnşa”, *DİA*, Cilt XXII, Ankara, s. 355.

bilinmektedir. Görevleri gereği hükümdarla yakın ilişki içinde olan bu dîvân başkanları alınan kararlarda etkili olmuşlardır. Yürütülen işin önemine binaen Abbâsî devlet teşkilatında da güvenilir isimlerin getirildiği bu memuriyet, vezirlerin yetkisine bırakılırken son devirlerinde müstakil bir hale getirilmiştir. Dîvân başkanının emrindeki yardımcıları ve kâtipleri kurumun diğer personelini oluşturmuştur. Dîvân reisleri terfi aldıklarında vezirlik makamına geldikleri de görülmüştür⁴⁷⁰.

Karahanlılar'ın yazışmalarını yürüten kurumunun esas itibariyle anlatılan sistemi devam ettirdiği görülmektedir. Hakanların sözlü emirleri ile buyruk ve fermanları olan “yarlığ”ın yazılmasını ve hükümdarın “tamga”sıyla mühürlenmesini sağlayan bir devlet dairesinin varlığı bilinmektedir⁴⁷¹. Bu yazışmaları “ılmğa” adlı kâtipler yazarken aynı kurum içinde tamgaçı ve bitigçi ünvanlı diğer memurlarında görev yaptığı aktarılmıştır⁴⁷². Konuyla alakalı Ferman ve mektupların mühürlenmesi Emevîlerden itibaren İslâm Devleti'nde ayrı bir kurum tarafından yapılırken Abbâsîler devrinde Resâil Dîvânı ile birleştiği öngörülmüştür⁴⁷³. Sâ mânîlerde de ayrı bir mühür dairesi görülmemesi yazışmalarda ki bürokratik iş yükünü azaltmak amacına yönelik olduğunu düşündürmektedir.

Gerek yazışmaların gizliliği ve gerekse hakanların en mahrem sırlarına vakıf olmasından dolayı ılmğalar da güvenilir kimselerden seçilmiştir. Türk idarî anlayışındaki ülkelerin kılıçla alınıp kalemlle yönetilmesi esasına göre resmî yazışmaları yürüten kâtiplerin yönetim alanında yetkin olmasının yanında hat ve belagat sahibi olması gerektiği vurgulanmıştır⁴⁷⁴. Bu husus sadece Karahanlılara has olmayıp her devir ve devlette görev yapan kâtiplerin bu meziyetleri göstermesi

---

⁴⁷⁰ Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 40; Beyhakî, (2019), **Târîh-i Beyhakî**, Çev. N. Lugal, Ankara, s. 54; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 351-352; Corci Zeydan, (2013), **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, Cilt I, Çev. Nejdet Gök, İstanbul, s. 319; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 247; Abdülaziz ed-DÜRÎ, (1994), “Divan”, **DİA**, Cilt IX, Ankara, s. 380; Erdoğan Merçil, (1991), “Amîd”, **DİA**, Cilt III, Ankara, s. 55; M. Fuad Köprülü, (1978), “Amîd”, **MEB İA**, Cilt I, İstanbul, s. 399-400.

⁴⁷¹ Kaşgarlı Mahmud, (2015), **Dîvânü Lugâti't-Türk**, Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara, s. 184, 366; Yusuf Has Hacib, (1998), **Kutadgu Bilig**, Çev. R. Rahmeti Arat, Ankara, s. 240, 286.

⁴⁷² Yusuf Has Hacib, **a.g.e.**, s. 293, 295, 300; Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, s. 74; Reşat Genç, (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, s. 174-175.

⁴⁷³ Mehmet Aykaç, (1997), **Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar**, Ankara, s. 46-49.

⁴⁷⁴ Yusuf Has Hacib, **a.g.e.**, s. 200-201; Genç, **a.g.e.**, s. 176.

beklenmiştir⁴⁷⁵. Konuyla alakalı olarak Muhammed b. Abdullah'ın Harun Buğra Han'ın yazışmalarını yürütmesinin yanısıra el-Kâtib es-Semerkindî'nin Kılıç Tamgaç Han İbrahim b. Hüseyin (1178-1204) devrinde İnşâ dîvanında görev yaptığı bilinmektedir⁴⁷⁶.

Haberleşme teşkilatı (Berîd dîvânı)

İslâm Devleti'nde haberleşme ve istihbarat işleri Berîd Dîvânı adı verilen kurum tarafından yürütülmüştür. Berîd kelimesinin aslının Arapça, Farsça ve Latince kökten geldiği söylenmektedir. Hangi kökten gelirse gelsin genel olarak süvari, postacı, elçi, ulak, iki posta arası mesafe, postaya verilen yazı ve dosyalar, resmi dosya gibi anlamlara sahiptir⁴⁷⁷. Posta teşkilatının Hz. Muhammed devrinde ilk örneklerinin vücuda gelmeye başladığı ve halifeler devrinde geliştirildiği düşünülmektedir. Bizans'ın posta teşkilatı örnek alınarak oluşturulan ilk sistemli posta teşkilatı Emeviler zamanında Muaviye (661-680) devrinde⁴⁷⁸. Muaviye'nin oluşturduğu bu teşkilatın öncekilerden farkı, halife ile valiler arasındaki haberleşmeyi sağlama görevinin yanında istihbarat toplama ve merkeze ulaştırma yükümlülüğünün eklenmesi olmuştur.

Horasandaki Arap kabileleri üzerindeki otoriteyi ve düzeni sağlamak amacıyla Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz (717-720) devrinde yolların düzenlenmesi ve posta menzillerinin yapılması işine önem verildiği görülmektedir⁴⁷⁹. Emevîler'in son devrinde çıkan karışıklıklardan ötürü kesintiye uğrayan posta hizmetleri Halife Mehdi (775-785) zamanına kadar istenilen düzeye ulaşmamıştır. Bu süreçte Abbasîlerden Halife Mansûr (754-775) özellikle istihbarat tarafına önem vermiş ve vilayetlerden hergün iki istihbarî rapor istemiştir. Bu raporlarla ülkenin her noktasında olan biteni anında haber alma fırsatı olan Mansûr, bu şekilde herhangi bir olumsuzluğa da hızlı müdahale edebilmiştir. Teşkilatın Mehdi devrinde tam

⁴⁷⁵ Konu ile ilgili açıklama ve örnekler için Bkz Nizamî Aruzî, (1900), **Çehâr Makâle**, İng. Çev. E. G. Browne, Londra, s. 22-42.

⁴⁷⁶ Nizamî Aruzî, **a.g.e.**, s. 42; Avfi, (1906), **Lubâbu'l-Elbâb**, Cilt I, Neşr. E. G. Browne, M. Kazvînî, Leiden, s. 91.

⁴⁷⁷ M. Fuad Köprülü, (1979), "Berîd", **MEB İA**, İstanbul, s. 541; Aynı makalenin farklı yerde yayını için Bkz. M. Fuad Köprülü - W. Barthold, (2004), "Türk-İslâm Devletlerinde Resmî Posta ve İstihbarat Teşkilatı", **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Ankara, s. 273-288; Mehmet Aykaç, (1997), **Abbasî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar**, Ankara, s. 50; İbrahim Harekât, (1995), "Berîd", **DİA**, Cilt V, Ankara, s. 498.

⁴⁷⁸ İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt IV, çev. M. Beşir Eryaysoy, İstanbul, s. 19; İbnü't-Tiktaka, (2016), **el-Fahrî**, Çev. R. Şeşen, İstanbul, s. 88.

⁴⁷⁹ Taberî, (1989), **The History of Tabarî**, Vol. XXIV, İng. Çev. David Stephan Powers, Newyork, s. 94.

anlamıyla işlerlik kazanması Mansûr'un başlattığı çalışmaların sonucudur. Mehdî bu dönemde bütün vilayetlerde teşkilatın şubelerinin kurulmasını istemiş ve şehirlerarası yollar üzerine posta istasyonları kurduştur⁴⁸⁰.

Teşkilatın tepesinde halife tarafından tayin edilen berîd reisi bulunurken, vilayetlerde berîd âmili merkezî idarenin temsilcisi olmuştur. Bunların dışında muvakkiler, mürettepler, fervânîkiler, vükelâ ve muhbirler personel kadrosunu oluşturmaktadır. Berîd reisi merkez görevlilerinin yanında vilayetlerdeki memurları yönetme ve uyum içinde çalışmasını sağlamakla yükümlüken vilayetlerdeki reislerin dışındaki diğer görevlilerin atamasını da yapmaktadır. Özellikle ülke istihbaratından sorumlu olmasından dolayı halifeyle doğrudan görüşme yetkisine sahip olan berîd reisini Halife Mansur (754-775), vezire denk kabul etmiştir. Diğer tüm divanlarda olduğu gibi inşa, nûsah, esküdar, tahrîr meclislerine, ülke içerisinde yaygın ve sistemli bir organizasyona ve görevli kadrosuna sahip olan berîd divanı, merkezden vilayetlere gönderilen emir ve talimatların, vilayetlerden gelen bilgi ve istibarî malzemenin gerekli incelemelerin sonucu halifeye ulaştırılmasından sorumlu olmuştur. Bunların yanında hükümete ve saraya ait eşyaların taşınması ve resmî görev nedeniyle seyahat eden memurların nakli hususları da görev alanları içerisinde yer almıştır⁴⁸¹.

Haberleşme teşkilatının vilayetlerdeki temsilcisi ve en yetkilisi berîd âmilidir. Taşra yönetiminde valilerin yönetimde yardımcı olarak verdiğimiz âmil ile vali ve diğer yüksek dereceli memurlar arasında hassas bir denge bulunmaktadır. Vali ve diğer memurların bir anlamda denetlemesini yapan berîd âmilleri büyük nüfuza da sahip olmuşlardır. Ülkenin uzak vilayetlerinde bu nüfuzun suiistimal edildiği, yolsuzluk yapan vali ya da diğer yöneticilerin merkezin durumdan haberdar olmaması için berîd âmilleri ile bir şekilde uyuştukları kimi kaynaklar tarafından aktarılmıştır. Öte yandan valilerin âmiller üzerindeki etkisinden kaynaklı olarak olumsuz raporların

---

⁴⁸⁰ Taberî, (1990), **The History of Tabarî**, Vol. XXIX, İng. Çev. H. Kennedy, Newyork, s. 199; Kudâme İbn Cafer, (2018), **Kitabü'l- Harâc**, Çev. R. Şeşen, İstanbul, s. 205; İbrahim Harekât, (1995), "Berîd", **DİA**, Cilt V, Ankara, s. 499; Mehmet Aykaç, (1997), **Abbasî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar**, Ankara, s. 53.

⁴⁸¹ M. Fuad Köprülü, (1979), "Berîd", **MEB İA**, İstanbul, s. 543; Aykaç, **a.g.e.**, s. 54-55; Emevîler'in Horasan valilerinden Cüneyd b. Abdurrahman'ın Mâverâünnehir'de devam eden savaş ortamında Buhara'ya berîd kontrolünde gitmiştir, Bkz. İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt V, Çev. Y. Apaydın, İstanbul, s. 131; Hasan Kurt, (1998), **Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci**, Ankara, s. 120.

tanzim edilerek gönderilmesine karşılık âmillerin görünenin haricinde alternatif araçlara sahip oldukları da anlaşılmaktadır⁴⁸².

İslâm Devleti'nin vilayetlerinde oluşturulan berîd teşkilatının Semerkant ve Buhara'da da tesis edildiği anlaşılmaktadır. Ömer b. Abdülaziz'in bölgedeki berîd yollarının ve konaklama binalarının yapımı için emir verdiği Süleyman b. Ebu el-Sarî'nin adının Semerkant'ta bulunan bir belgede geçmesi teşkilatın buradaki varlığına işaret etmektedir⁴⁸³. Halife Mehdi devrinde Buhara ve civarında çıkan isyancılarla birlikte hareket ettiği görülen Bünyat b. Tuğşad'ın bu hallerini halifeye bildiren sâhib-i berîdden bahseden kaynaklar şehirdeki haberleşme teşkilatından da haber vermiş olmaktadır⁴⁸⁴. Mâverâünnehir'deki Sâmânî egemenliği devrinde bu kurumlar gelişerek devam etmiştir. Sâmânî ülkesinde yaygın bir teşkilat ağına sahip olduğu anlaşılan berîd dîvanının merkez ve taşra yönetimi Abbasîlerde görüldüğü gibi gerçekleşmiştir. Devletin merkez dîvânları arasında görülen sahib-i berîd dîvânının vilayetlerdeki görevlileri haberleşmenin yanısıra istihbarî bilgi ve belgeleri merkeze göndermek suretiyle ülkenin huzur, güven ve istikrarına katkı sağlamışlardır⁴⁸⁵.

Mâverâünnehir'de Karahanlı hâkimiyeti devrinde gelişmiş bir posta teşkilatı olduğu görülmektedir. Devletin genel politikasıyla alakalı konuları merkezden taşraya hakanların ferman ve mektuplarını ulaştıran bu posta teşkilatının bölgede, mevcut yapısının yanında Türklerin öteden beri idarî sahada kullandıkları bir kurum olduğu bilinmektedir. Ulağ adı verilen bu teşkilatın görevlilerinin ünvanlarının Kaşgarlı'da verildiği kadarıyla Türkçe olması anılan kurumun eskiliğine delil olmaktadır⁴⁸⁶.

Emniyet teşkilatı (Sahibü'l-Şurta dîvânı)

İslâm devletlerinde başkent ve diğer şehirlerin asayişini teminle yükümlü olan Şurta Dîvânı, Emevîlerden itibaren taşra teşkilatı içerisinde görülmektedir. En basit

---

⁴⁸² M. Fuad Köprülü, (1979), "Berîd", **MEB İA**, İstanbul, s. 544; Mehmet Aykaç, (1997), **Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar**, Ankara, s. 57.

⁴⁸³ Abdülkadir İnan, (1943), "Orta Asya'da Muğkale Hafriyatında Bulunan Vesikalar", **Belleten**, Cilt VII, Sayı 27, Ankara, s. 615-619; Taberî, (1989), **The History of Tabarî**, Vol. XXIV, İng. Çev. David Stephan Powers, Newyork, s. 94; Köprülü, **a.g.m.**, s. 542.

⁴⁸⁴ Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 15.

⁴⁸⁵ İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 326, 353; Nizâmü'l-mülk, (2016), **Siyaset-nâme**, Haz. M. Altay Köymen, Ankara, s. 64; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 352; Köprülü, **a.g.m.**, s. 544.

⁴⁸⁶ M. Fuad Köprülü, (2005), **Türkiye Tarihi**, Ankara, s. 150; Reşat Genç, (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, s. 190.

ifadeyle sanıkları yakalayıp sorguya çekme ve suçu sabit olanlar hakkında verilen cezayı infaz etmekle görevli bir kurum olması kadımlarla ortak hareket edildiği ve dolayısıyla adli kurumlara yardımcı olarak konumlandırıldığını göstermektedir. Ancak zamanla bu görevlerine yargılama yetkisinin eklenmesi şurta divanının adli kurumlardan bağımsız hareket etmesine de olanak sağlamıştır⁴⁸⁷.

Şurta Dîvânı'nın kurumsal yapısı hakkında farklı görüşler öne sürülmüş⁴⁸⁸ olsa da kaynaklar tarafından teyit edilmemiştir. Abbasîler ve Sâmâniler devri şehir yönetim birimlerinden olan ve ülke genelinde yaygın bir teşkilat ağına sahip olan Şurta Dîvânı valiler tarafından tayin ve azledilen Sahibü'l-Şurta tarafından idare edilmektedir. Şehirlerde huzur ve emniyeti sağlamakla görevli olan askerî birlik Sahibü'l-Şurta'ya vekâlet eden bir komutanın emrinde görev yapmışlardır. Nüfuzlu ailelere mensup ve kılıç ehlinden olanlar arasından seçilen Sahibü'l-Şurta'lar aynı zamanda şurta memurlarının göreve alınma ve uzaklaştırılmasından sorumlu olmuşlardır⁴⁸⁹.

Belediye teşkilatı (Muhtesib dîvânı)

Muhtesibler şehirlerde belediye işleri yanında sosyal ve ticarî düzenin sağlanmasından sorumlu olmuşlardır. Dinî açıdan iyiliği tavsiye ve kötülükten korumak olarak çerçevesi çizilmiş sosyal denetim mekanizmasının yürütülmesinden sorumlu olmasından dolayı teşkilatın amiri olan muhtesibler, genellikle din adamları arasından seçilmiştir. Genel ahlak, asayiş ve şehrin ekonomik konularıyla ilgilenen muhtesibler hızlı sonuçlanması gereken davalara bakar ya da kuvvet kullanarak sorunu çözerlerdi. Çarşı ve pazarların, satılan ürünlerin kalitesi ile ölçü ve tartı aletlerinin kontrolü de muhtesibler tarafından yürütülmüştür. Çarşı, yol, sokak, camî

---

⁴⁸⁷ İbnü't-Tıktaka, (2016), **el-Fahrî**, Çev. R. Şeşen, İstanbul, s. 142; Mehmet Aykaç, (1997), **Abbasi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar**, Ankara, s. 28; H. Dursun Yıldız, (1998), "Abbasîler", **DİA**, Cilt I, Ankara, s. 39; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 357-358; Philip K. Hitti, (1989), **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi**, Cilt 1-2, Çev. S. Tuğ, İstanbul, s. 495; Corci Zeydan, (2013), **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, Cilt I, Çev. N. Gök, İstanbul, s.315.

⁴⁸⁸ V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 248.

⁴⁸⁹ İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 326, 353; Aykaç, **a.g.e.**, s. 28; Usta, **a.g.e.**, s. 358.

ve medreselerin bakım ve imar işleriyle de ilgilenen muhtesibler şehrin yiyecek temininden de sorumlu olmuşlardır⁴⁹⁰.

Muhtesiblerin diğer görevleri sosyal hayatta çıkabilen tüm sorunların çözümü, ibadet ve dinî vecibelerin yerine getirilmesine nezaret, sokak ve caddelerin temiz tutulmasını sağlamak, çeşitli işlerde çalışanlara ve hayvanlara fena davrananları cezalandırmak olarak sıralanabilir. Muhtesiblerin belediye hizmetleri yanında yürüttükleri diğer vazifeleri esasında kadınların görev tanımına girmesine rağmen bunların iş yükünü hafifletmek için muhtesiblerin amiri oldukları hisbe teşkilatına devredilmiştir. Mâverâünnehir’de belirtilen işlerin genel yönetimini ve muhtesiblerin atamasını Muhtesib Dîvânı yürütmüştür⁴⁹¹. Sâ mâniler devrinde Buhara’da görev yapan Muhtesiblerle ilgili kayıtlar mevcuttur⁴⁹². Ancak Karahanlılar zamanında kurumsal olarak varlığı bilinmekle birlikte görevlileri ile ilgili ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.

Vakıfların idaresi (Evkaf dîvânı)

Mâverâünnehir sosyal ve kültürel hayatında ribatlar ve vakıfların önemli yeri olduğu daha önce de belirtilmiştir. Bölgenin coğrafi konumu ve ticaret yollarının üzerinde yer alması demografik olarak canlılığa neden olmuştur. Yine İslâm ülkelerinin doğu sınırı olması hasebiyle farklı coğrafyalardan savaşmak için gazilerin devamlı surette gelmeleri bu canlılığı artırmıştır⁴⁹³. Halkın ve ülke dışından gelenlerin beslenme ve barınma ihtiyaçlarını gidermek adına hükümdar ve ileri gelenler tarafından çok sayıda ribat yapılmıştır⁴⁹⁴. Bunların paralelinde tesis edilen vakıflarla belirtilen ihtiyaçlar giderilmesinin yanında eğitim ve sağlık gibi alanlarda önemli hizmetler yürütülmüştür⁴⁹⁵.

---

⁴⁹⁰ Maverdî, (2015), *el-Ahkâmü’s Sultaniye*, Çev. A. Şafak, İstanbul, s. 448-457; Yusuf Has Hacib, (1998), *Kutadgu Bilig*, Çev. R. Rahmeti Arat, Ankara, s. 398; Reşat Genç, (2002), *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara, s. 189; Mehmet Aykaç, (1997), *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar*, Ankara, s. 27; Aydın Usta, (2013), *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, İstanbul, s. 338; Corci Zeydan, (2013), *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, Cilt I, Çev. N. Gök, İstanbul, s. 313.

⁴⁹¹ Nerşahî, (2013), *Tarih-i Buhara*, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 40; Zeydan, *a.g.e.*, s. 313, Usta, *a.g.e.*, s. 312.

⁴⁹² Sem’ânî, (1984), *el-Ensâb*, Cilt XI, Ed. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Kahire, s. 160-161.

⁴⁹³ Örnekler için Bkz. en-Neseffî, (1991), *el-Kand fi Zikri Ulemaî Semerkand*, Neşr. M. Fâryâbî, S. Arabistan, s. 204-205, 286.

⁴⁹⁴ İbn Havkal, (2014), *Suret el-Arz*, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 350, 370; İstahrî, (2015), *Mesâlikü’l-Memalik*, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 247; Nerşahî, *a.g.e.*, s. 18, 31.

⁴⁹⁵ Emel Esin, (1979), “Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim’in Samarkand’da yaptırdığı Abîdeler”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul, s. 38-39; Genç, *a.g.e.*, s. XVI; Vakıfların kuruluş ve

Hükümdarlar gibi komutan ve devlet adamlarının da vakıfları olduğu görülmektedir⁴⁹⁶. Belirtilen alanların haricinde askerî amaçlarla teşekkül ettirilmiş vakıflar Sâmânîler devrinde hizmet vermişlerdir⁴⁹⁷. Bunların yanında Semerkant'ta Mecûsîlere ve Hristiyanlara ait vakıfların olduğu da bilinmektedir⁴⁹⁸. Vakıf ve ribatların kontrol ve idaresi Evkaf Dîvânı tarafından sağlanmıştır. İlmiye sınıfından bir yöneticinin idaresinde olan bu divan, ülkedeki tüm vakıfları denetimini ve yöneticilerinin tayinini yapmışlardır⁴⁹⁹.

2.2.4.2 Malî kurumlar

Vergi yönetimi (Harac/Müstevfi dîvânı)

İslâm Devletinde Hz. Muhammed (622-632) devrinden itibaren devletin gelirini oluşturan vergilerin toplandığı ve halifeler devrinde bu sistemin devam ettirildiği görülmektedir. Maliyenin kurumsal bir yapıya bürünmesi ve diğer malî işlerden ayrılması Hz. Ömer dönemi (634-644) çalışmaları arasında daha önce belirtilmişti. Harâc Dîvânı olarak tanzim edilen bu daire, Emevîler devrinde Muaviye tarafından devletin en büyük gelir kaynağı olarak idarenin merkezinde tutulmuştur. Abbasîler üsulde ve teşkilatlanma anlamında farklı uygulamalarla birlikte bu daireye büyük önem vermişlerdir⁵⁰⁰.

Abbasîlerin, Emevîlere nazaran daha merkeziyetçi olan yönetim anlayışları çerçevesinde konumlandırılan Harâc Dîvânı, devletin gelirleriyle ilgili bütün mahallî kayıtları ve işleri takip edecek geniş bir teşkilat olmuştur. Vezirin sorumluluğunda olan bu teşkilatın merkezinde kâtipler ve diğer görevliler ile inşâ, istinsah, esküdar, hesap, cehbez, ceşş, tafsil ve asıl gibi alt meclisleriyle devletin malî işlerini yürütmüşlerdir. Arazîlerin öşrî ve haracî olarak sınıflandırılması, bunların kaydedilmesi ve vergi tutarlarının belirlenmesi dîvânın görevlerindedir. Harâc

---

çalışmaları ile ilgili ayrıntı için Bkz. İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, (2015), **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Ankara, s. 223-229.

⁴⁹⁶ Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 24, 42; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 126; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 347.

⁴⁹⁷ Nerşahî, **a.g.e.**, s. 42.

⁴⁹⁸ İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 373.

⁴⁹⁹ Usta, **a.g.e.**, s. 345; Sâmânîler ve çağdaşı ülkelerle karşılaştırmak için Bkz. Barthold, **a.g.e.**, s. 249; Bahaaddin Yediyıldız, (1986), "Vakıf", **MEB İA**, Cilt XIII, İstanbul, s. 161.

⁵⁰⁰ Mehmet Aykaç, (1997), **Abbasî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar**, Ankara, s. 118-132; Kettânî, (2003), **et-Terâtîbu'l-İdâriyye**, Cilt I, Çev. A. Özel, İstanbul, s. 377-379; Corci Zeydan, (2013), **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, Cilt I, Çev. N. Gök, İstanbul, s. 288; Sarıçam, Erşahin, **a.g.e.**, s. 111-119; Abdulaziz Dûrî, (1994), "Dîvan", **DİA**, Cilt IX, Ankara, s. 378.

Dîvânı âmillerce temsil edildiği vilayetlerde devletin gelirini tahsil edilmesini, vilayetin giderleri karşılandıktan sonra kalan miktarı merkeze gönderilmesini temin etmiştir. Vergilerin toplanabilmesi için harâc arazilerinin ölçümü, mahsul çeşitliliğinin belirlenmesi taşra teşkilatının görevleridir⁵⁰¹. Vilayetlerde görev yapan âmillere bu işlerin yürütülmesinde harâc kâtibi, müstahriç, cehbez ve dihkanlar yardımcı olarak görev yapmışlardır⁵⁰².

Sâmânî malî sistemini yöneten Müstevfî Dîvânı esas itibarıyla Abbasîlerin ortaya koyduğu kurumsal yapı içerisinde görev anlayışlarında herhangi bir değişiklik olmadan ülkedeki vergilerin toplanması ve devlet giderlerinin karşılanması temelinde hizmet vermiştir. Ancak Abbasîlerin sıklıkla vurguladığımız merkezî yapısı içerisinde taşradaki yönetimi idarî ve malî alanlarda birbirinden ayrılmasının yanında malî dîvânlar doğrudan merkeze karşı sorumludur. Sâmânîler bu uygulamayı devam ettirmemişler ve malî işleri valilerin uhdesine bırakmışlardır. Divanda âmiller, hasipler⁵⁰³ ve katipler kurumun yöneticisi olan Müstevfî'nin kontrolünde çalışmalarını sürdürmüştür. Bu memurların görevleri Abbasîler devrinde olduğu gibi vergilerin takdiri, tahsili ve kaydelmesi dolayısıyla devletin gelir ve gider hesaplarını tutmaktır⁵⁰⁴. Yaygınlık ve işlevsellik açısından önemli olan bu divanın her şehirde şubeleri mevcuttur⁵⁰⁵.

Karahanlı malî sistemi hakkında detaylı bilgilerin olmayışı XI. yüzyıl sonrası için kesin ifadeler kullanılmasının önüne geçmektedir. Ancak bölgede mevcut sistem ve çağdaşı olan Türk devletlerine bakıldığında benzer bir sistemin varlığından söz edilebilir. Karahanlıların Horasan akınları sırasında (1005-1006) Nişabur'a vergi işlerinin düzeni için görevli gönderilmesi kurumsal olarak malî işlerin yürütüldüğünü göstermektedir⁵⁰⁶. Hazine ve devletin malî işlerinden sorumlu görevlinin "Ağıcı" ünvanına sahip olduğu ve emrinde hazinenin gelir ve gider hesaplarını tutan

---

⁵⁰¹ Maverdî, (2015), **el-Ahkâmü's Sultaniye**, Çev. A. Şafak, İstanbul, s. 278-288, 389-393; Ayrıntılı bilgi için Bkz. Kudâme İbn Cafer, (2018), **Kitabü'l- Harâc**, Çev. R. Şeşen, İstanbul, s. 183-204; Mehmet Aykaç, (1997), **Abbasî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar**, Ankara, s. 138-141.

⁵⁰² Aykaç, **a.g.e.**, s. 142.

⁵⁰³ Sem'ânî, (1980), **el-Ensâb**, Cilt IV, Ed. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Kahire, s. 18.

⁵⁰⁴ Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 347-349.

⁵⁰⁵ İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 353.

⁵⁰⁶ Ömer Soner Hunkan, (2011), **Türk Hakanlığı**, İstanbul, s. 141.

“bitigçi”ler olduğu bilinmektedir⁵⁰⁷. Sistemin taşra teşkilatını ağıcı adına vergileri toplayan “ımgâ”lar meydana getirmiştir. Türk devlet geleneğinde yer edinen bu görevlilerin ünvanların yerine Mâverâünnehir’de İslâmî terminolojinin tesiri ile müstevfi ve âmil gibi adlandırmalar kullanılmıştır.

Merkezî giderlerin idaresi (Dîvânu Memleketi’l-Hass)

Abbasîler’in devlet merkezinde Hilafet sarayı, merkez dairelerde çalışan memurların maaşlarını ve dairelerin diğer ihtiyaçlarının karşılanmasını Nafakât Dîvânı üstlenmiştir⁵⁰⁸. Ülkenin tüm bölgeleri değilde sadece merkezin giderleriyle ilgilenmesi, Harâc Dîvânı’nın vilayetlerdeki harcamaları yapması sonucudur. Görev alanı itibariyle beytülmal olarak adlandırılan devlet hazinesiyle sıkı ilişki içinde olan Nafakât Dîvânı X. yüzyılın ilk yarısına kadar hizmet vermiştir. Bu dîvânın başında olacak görevlinin geniş idarî tecrübesi olmasının yanında hesap, ölçü, tartı, fiyat, vergi çeşitlerini ve protokol kurallarını bilmesi gerekirdi⁵⁰⁹.

Abbasî merkezî idaresi içindeki bir kurumun burada anlatılma nedeni Sâ mânî malî sisteminin bir parçası olan ve Dîvânu Memleketi’l-Hass olarak adlandırılan dairenin anlaşılması içindir. Nafakât divanıyla birlikte devlet arazilerinden şahıslara iktâ olarak verilen arazilerin vergisini toplayan Ziyâ Dîvânı’nın görevlerinin tek kurum altında birleşmiş formu olmuştur. Sâ mânî hükümdarı ve ailesinin masrafları için ayrılmış toprakların kontrolünden sorumlu olan ve vekildâr’ın yönetiminde çalışan bu kurumun Abbasîlerde görülen nafakat dîvânıyla görev alanı ve yapılan iş ve işlemler bakımından aynı olduğu görülmektedir⁵¹⁰.

Müsadere dîvânı

Sâ mânîler devrinde devlet kurumları arasında görülen Müsadere Dîvânı⁵¹¹, devlete karşı suç işleyenlerin el koyulmak suretiyle elde edilen mallarının kaydedilmesini ve değerlendirilmesini sağlamıştır⁵¹².

---

⁵⁰⁷ Yusuf Has Hacib, (1998), **Kutadgu Bilig**, Çev. R. Rahmeti Arat, Ankara, s. 203-208, 300; Kaşgarlı Mahmud, (2015), **Dîvânu Lugâti’t-Türk**, Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara, s. 43, 64, 69; Reşat Genç, (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, s. 189.

⁵⁰⁸ Kudâme İbn Cafer, (2018), **Kitabü’l- Harâc**, Çev. R. Şeşen, İstanbul, s. 209; Mehmet Aykaç, (1997), **Abbasî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar**, Ankara, s. 145.

⁵⁰⁹ Abdulaziz Dürî, (1994), “Dîvan”, **DİA**, Cilt IX, Ankara, s. 379; Aykaç, **a.g.e.**, s. 146.

⁵¹⁰ Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 356; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 249.

⁵¹¹ Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 40

⁵¹² Usta, **a.g.e.**, s. 360.

İsyan eden veya devletin herhangi bir zarara uğramasına neden olan komutan ya da devlet adamının örnekleri görüldüğü üzere⁵¹³ mallarına el konularak cezalandırılması usulü caydırıcı ve teşvik edici bir önlem olarak uygulandığını söyleyebiliriz. Bu usul sonraki Türk devletlerinde uygulanmak suretiyle XIX. yüzyıla kadar yaşatılmıştır.

Müşrif dîvânı

Nerşahî'nin haberinin verdiği dîvânlar arasında görülen ve hakkında fazla bilgi olmayan müşrif divanı, saraya idaresine tahsis edilen ödenek ve harcamalarından sorumlu olmuştur. Yöneticisi olarak bilinen müşriften başka herhangi bir personeli olmayan dîvânın belirtilen görevinden başka malî ve idarî konularda müfettişlik yapma gibi bir yükümlülüğü vardır⁵¹⁴.

2.2.4.3 Askerî kurumlar

Ordu dîvânı (Dîvânü'l-Ceyş)

İslâm Devleti'nde Halife Ömer devrinde oluşturulan devletin gelirlerinin kaydedildiği ve ordu mensuplarına verilen maaşları düzenleyen divan harâc ve ordu işlerinin yürütüldüğü kurumların kaynağı olarak görülmektedir. İlk dönemlerde savaş zamanı her müslümanın katılımıyla meydana gelen ordu diğer birçok teşkilatta olduğu gibi Emevîler devrinde kurumsal bir yapıya bürününce ordunun idarî, ekonomik ve diğer meselelerine bakan divan da daha sistemli bir yapıya kavuşmuştur. Abbasîler zamanında da Ceyş Dîvânı olarak adlandırılan bu kurum, devlet ve toplum hayatında görülen değişimler neticesi ortaya çıkan yeni ihtiyaçlara cevap verebilmek adına kendini güncellemiştir. Abbasîlerin devlet yapısı içinde hizmet veren bu kurumun Sâ mânîler tarafından da kullanıldığı görülmektedir⁵¹⁵.

Kurumun yöneticisi olan Sâhibü Dîvânî'l-Ceyş vezire karşı sorumlu olmakla birlikte divanın genel politikasını vezirle birlikte belirleyip uygulamışlardır. Sistemin bu şekilde kurulması aynı zamanda ordudan vezirin sorumlu olması sonucunu doğurmuştur ki askerlerin hoşnutsuzluğuna yol açan durumlarda vezirlerinde zarar

---

⁵¹³ Gerdizî, (1928), **Zeynü'l-Ahbâr**, Ed. M. Nazim, Londra, s. 36; Erdoğan Merçil, (1985), "Simcuriler IV", **Bellefen**, Sayı 195, Cilt XLIX, Ankara, s. 551.

⁵¹⁴ Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 358; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 248-249.

⁵¹⁵ Mehmet Aykaç, (1997), **Abbasî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar**, Ankara, s. 76-81.

gördüğü örnekler yaşanmıştır⁵¹⁶. İç yazışma, malî ve arşiv hizmetlerini kapsamında çeşitli iş ve işlemleri yürüten alt dîvânlar kurumun merkez teşkilatını oluşturmuştur⁵¹⁷. Bunlardan her türlü yazışmalarla ilgili işler İnşâ Meclisi'nin görev tanımı içinde olmuştur. Tahrir Meclisi onaylanan yazıların temize çekilmesinden sorumludur. Yazıların çoğaltılarak bir nüshasının arşivlenmesi İstinsah Meclisi'nin diğer nüshaları ilgili yerlere ulaştırması Esküdar Meclisi'nin görevidir. Askerlerin maaşlarını ve ödeme zamanlarını tespit eden Takrir Meclisi, askere alınanların kayıtlarını tutan Mukabele Meclisi ve orduyu denetime hazırlayan Arz Meclisi diğer birimlerdir⁵¹⁸. Merkez teşkilatın yanında büyük şehirlerde valilerin kontrolünde olan şubeleri merkezi temsil etmiştir. Valiler bu sorumlulukları karşısında sınırların korunması için sur, kale, gözetleme kulesi ve sığınakların yapılmasının yanında gerekli yerlere askerî birlikler ve devriyeler yerleştirilmesinden sorumlu olmuşlardır⁵¹⁹.

Karahanlılar devrinde de benzeri bir kurumun olduğu Kaşgarlı'nın kayıtlarından anlaşılmaktadır⁵²⁰. Ayrıntılı bilgidен mahrum oluşumuz Karahanlı devlet teşkilatının diğer konularında olduğu gibi burada da net bilgiler verilmesini engellemektedir. Ancak Kaşgarlı'nın aktardığı “ay bitiği” denilen defterin adının Türkçe oluşundan yola çıkarak bu kurumun Türklerde eskiye dayandığı yorumu yapılabilirken, maaşların aylık olara ödenmesi dolayısıyla bu adın verilebileceği de düşünülmektedir⁵²¹. Öte yandan çağdaşı olan Selçuklular'da bir askerî dîvânın varlığı Karahanlılar'da da benzer bir kurumun varlığına işaret olarak kabul edilebilir⁵²².

---

⁵¹⁶ İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt VIII, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, s. 380; Erdoğan Merçil, (2006), “Muhtacoğulları”, **DİA**, Cilt XXXI, Ankara, s. 50.

⁵¹⁷ Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 381- 383; Mehmet Aykaç, (1997), **Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar**, Ankara, s. 82-88.

⁵¹⁸ Belirtilen meclislerin uygulama örnekleri için Bkz., İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 352; İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt VIII, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, s. 392; Nizâmü'l-mülk, (2009), **Siyasetname**, Çev. M. Taha Ayar, İstanbul, s. 312; el-Utbî, (1858), **Kitab-ı Yeminî**, İng. Çev. James Reynolds, Londra, s. 108.

⁵¹⁹ Aykaç, **a.g.e.**, s. 78-88, 92; Usta, **a.g.e.**, s. 381.

⁵²⁰ Kaşgarlı Mahmud, (2015), **Dîvânü Lugâti't-Türk**, Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara, s. 18.

⁵²¹ Reşat Genç, (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, s. 200.

⁵²² İbrahim Kafesoğlu, (2014), **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul, s. 157; İ. Hakkı Uzunçarşılı, (1988), **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal**, Ankara, s. 44; Ali Sevim, Eroğan Merçil, (2014), **Selçuklu Devletleri Tarihi**, Ankara, s. 625; M. Altay Köymen, (2011), **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, Cilt III, Ankara, s.186.

Askerî teşkilat

Birçok alanda olduğu gibi askerî teşkilat açısından da Abbasî ordu yapısını koruyan Sâ mânîlerde büyük oranda Türklerden müteşekkil⁵²³ olan ordu genel olarak üç başlık altında toplanmıştır. Ordunun ağırlıklı gücünü oluşturan eyalet askerleri, Abbasîlerin ekonomik sıkıntılarının başladığı IX. yüzyılda asker maaşlarını karşılamak için başlattığı iktâ sistemine dayanmaktadır. Devlete ait arazilerin gelirlerinin maaş olarak askerlere bırakıldığı bu sistemin pratikte birçok yararı olduğu gözlenirken bazı olumsuzluklara da yol açmıştır⁵²⁴. Daha önce de belirtildiği üzere esir edilen genç erkeklerin eğitimden geçirilerek istihdam edildiği gulâm ya da Hassa ordusu Abbasî halifelerinin ülke içindeki Arap unsurlara ve diğer muhalif gruplara karşı güç unsuru olarak kullanılmıştır. Askerî bir sınıf olarak Sâ mânîlerde ve Karahanlılarda da görülen Hassa Ordusu sarayı ve hükümdarı korumakla görevli maaşlı askerlerdir⁵²⁵. Sâ mânîlerde Abbasî ordu sistemine göre dizayn edilen Hassa Ordusu, Karahanlılar'da benzer unsurlar taşımakla birlikte askerlere verilen ünvanlara bakılarak kökünün Türk askerî teşkilatı içinde eskilere dayandığı fikrini uyandırmaktadır.

Sâ mânî ordusunun üçüncü sınıfını oluşturan gönüllüler, devletin coğrafi konumundan dolayı yani İslâm Dünyasının sınırını teşkil etmesi nedeniyle Müslüman olmayan milletlere karşı savaşmak niyetiyle farklı yerlerden gelen gazilerden müteşekkildir. Genellikle Müslüman olmayan Türklere karşı girişilen seferler ve sınırların korunmasında bu birlikler kullanılmıştır. Bunun yanı sıra çevre devletlerin askerlerinin Sâ mânî ordusuna yardımcı birlikler olarak katıldığı görülmektedir⁵²⁶. Karahanlılarda yardımcı birlik olarak devlete bağlı Türk boylarının kuvvetleri görülmektedir. Devlet içindeki boyların çeşitli savaşlarda Karahanlı Ordusuna katıldığına işaret eden örnekler olmasına karşın bunların ordu içindeki konumlarını aydınlatacak yeterli bilgi bulunmamaktadır⁵²⁷.

---

⁵²³ Miskeveyh, (2016), **Tecâribü'l-Ümem**, Çev. K. Burslan, Ankara, s. 951; Mukaddesî, (2015), **Ahsenü't-Tekasim**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 360; İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 354.

⁵²⁴ Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 372; Sâ mânîlerle çağdaş devletler için Bkz. Osman Turan, (1979), "İktâ", **MEB İA**, Cilt V/II, İstanbul, s. 951.

⁵²⁵ Nizâmü'l-mülk, (2016), **Siyaset-nâme**, Haz. M. Altay Köymen, Ankara, s. 88-89.

⁵²⁶ Usta, **a.g.e.**, s. 377.

⁵²⁷ İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt X, Çev. A. Özyayın, İstanbul, s. 155; Kaşgarlı Mahmud, (2015), **Dîvânu Lugâti't-Türk**, Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara, s. 426; Omelyan Pritsak, (1977), "Kara-Hanlılar", **MEB İA**, Cilt VI, İstanbul, s. 263.

Karahanlılar'da hanedan üyesi teginlerin ülke siyasetinde etkin olmaları sağlayan orduları aynı zamanda Karahanlı ordusunun parçalarından birini oluşturmaktadır⁵²⁸. Merkezin kuvvetli olduğu devirlerde orduya katılan ve Karahanlı ordusunu meydana getiren bu birlikler otoritenin zayıfladığı dönemlerde iktidar mücadelelerinde kullanılarak dahili problemlerin yaşanmasında aktif rol almışlardır. Bu orduların büyüklüğü teginlerin idaresine bırakılmış sahanın genişliğiyle orantılı olmuştur⁵²⁹. Teginlerin orduları belki yukarda anlatılan devlete bağlı boyların birlikleriyle de birlikte ele alınabilir. Ali Tegin'in kurduğu başkentinin adının Karluk-Ordu⁵³⁰ olmasına bakılarak yönetim sahalarındaki boyların kuvvetleri teginlerin ordularının kaynağını teşkil ettiğini söylememize olanak sağlamaktadır. Benzer şekilde valiler ve diğer devlet görevlilerinin de emrinde askerî kuvvetlerin bulunduğu dair bilgiler bulunsa da hem bunların hem de teginlerin ordularının yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler yoktur⁵³¹.

2.2.4.4 Adlî kurumlar

Kudât dîvânı

Yargı ve yürütme yetkilerinin birbirinden ayrılmadan kullanılan İslâm Devleti'nde ilk yargılamaların Hz. Muhammed tarafından yapıldığı bilinmektedir. Halifelerin de devam ettirdiği bu anlayış çerçevesinde şehirlerdeki valilerin de halife adına yargı yetkisini kullanmışlardır. Artan iş yükü ve genişleyen sınırlar karşısında Halife Ömer zamanından başlayarak yargı faaliyetlerini yürütecek kadılar tayin edilmeye başlanmıştır⁵³². Zamanla her vilayete kadılar gönderilirken büyük şehirlere birden fazla kadı görevlendirilmiştir. Görevlendirilen bu kadılar Abbasîler'in merkezî idare anlayışının yansıması olarak halifeler tarafından atanmıştır. Harun Reşîd devrinde Bağdat'ta görev yapan kadıların üzerine Ebû Yusuf baş kadı olarak atanmıştır. Ebû Yusuf'tan sonra bu makama gelenler önceleri sadece Bağdat kadılarını sonrasında tüm ülkedeki kadıları atamaya başlamışlardır. Bu meyanda Kâdî'l-kudât olarak

---

⁵²⁸ İbrahim Tamgaç Buğra Han'ın oğlu Şemsülmülk'ün kardeşiyle girdiği mücadelede kullandığı gulam ordusu örneği için Bkz. İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt IX, Çev. A. Özaydın, İstanbul, s. 155.

⁵²⁹ Reşat Genç, (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, s. 202.

⁵³⁰ Omelyan Pritsak, (1977), "Kara-Hanlılar", **MEB İA**, Cilt VI, İstanbul, s. 259; Ömer Soner Hunkan, (2011), **Türk Hakanlığı**, İstanbul, s. 182.

⁵³¹ Genç, **a.g.e.**, s. 202.

⁵³² Adam MEZ, (2014), **Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti**, Çev. S. Şaban, İstanbul, s. 257, Corci Zeydan, (2013), **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, Cilt I, Çev. N. Gök, İstanbul, s. 305.

adlandırılan baş kadılar, ülke genelinde kadıların tayin ve görevden uzaklaştırma işlerinden sorumlu olmuşlardır⁵³³.

Abbasîlerde görülen adli işlemlerin, Mâverâünnehir’de egemen olan Sâ mânî ve Karahanlı devirleri için ayrıntılı bilgi olmasa da aynı kurum uhdesinde yürütüldüğü görülmektedir. Sâ mânîlerde Mansur b. Nuh (961-976) devrinde Kâdî’l-kudât’lık makamında aynı zamanda Buhara kadısı olan Ebû Ahmed’in oturduğu bilinmektedir⁵³⁴. Nuh b. Nasr’ın (943-954) ilk veziri Ebu’l-Fazl Muhammed el-Sülemî de Buhara kadılığı yapmıştır⁵³⁵. Hakîm es-Semerkandî’nin de hangi tarihler arasında olduğu bilinmemesine rağmen uzun yıllar Semerkant kadılığı yaptığı bilinmektedir⁵³⁶. Sâ mânîler Hanefî mezhebini benimsemelerinden dolayı kadı atamalarında genelde bu mezhepten olanları tercih etmelerine rağmen Şafîîlerden de göreve getirdikleri olmuştur. Öte yandan Horasan valisi Ebû Ali el-Simcurî, bağımsızlık niyetini gerçekleştirmek için Şafîîlerin desteğini almak adına Nişabur’a Ebû Bekr Ahmed el-Hirî el-Hareşî adlı Şafîî alimi kadı olarak tayin etmiştir. Ancak devlet merkezinin tepkisi ve baskısı neticesinde Ebû Â’la Said b. Muhammed Nişabur kadısı olmuştur⁵³⁷.

Karahanlılar da aynı kurum ve ünvanın kullanıldığını belirten kayıtlardan Tamgaç Han İbrahim (1041-1068) devrinde Hasan el-Merginanî Buhara kadılığı yaptığı öğrenilmektedir⁵³⁸. Tamgaç Han Hızır b. İbrahim de (1080-108?) Ebû Nasr Ahmed b. Süleymân el-Kâsânî’yi Kâdî’l-kudât’lık makamına getirmiştir⁵³⁹. Ebi’l Hasan Ali b. Hüseyin b. Muhammed el Mervezî’nin 1114 yılından önceki bir dönemde Mâverâünnehir baş kadılığı yaptığı da bilinmektedir⁵⁴⁰. Şer’i davalara bakan Kâdî’l-kudât’ın haricinde askerî davaları gören Kâdî’l-asker’den de bahsedilmektedir. Aslan Han Muhammed devrinde (1102-1130) Ebi Hafs Ömer b. Şuayb b. Ebi’l-Kasım ed-

---

⁵³³ en-Nedîm, (2017), **el-Fihrist**, Çev. Mehmet Yolcu, İstanbul, s. 536; Salim Öğüt, (1994), “Ebû Yûsuf”, **DİA**, Cilt X, İstanbul, s. 261; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 361-362.

⁵³⁴ Nizâmü’l-mülk, (2009), **Siyasetname**, Çev. M. Taha Ayar, İstanbul, s. 316.

⁵³⁵ Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 7.

⁵³⁶ Fatih M. Şeker, (2012), **İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru**, Ankara, s. 279.

⁵³⁷ Usta, **a.g.e.**, s. 362; Richard W. Bulliet, (1972), **The Patricians of Nishapur**, Cambridge, s. 62-63.

⁵³⁸ Reşat Genç, (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, s. 181-182.

⁵³⁹ Sem’ânî, (1980), **el-Ensâb**, Cilt X, Ed. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Kahire, s. 320; Kureşî, (1993), **el-Cevahirü’l-Mudiyye fi Tabakâti’l-Hanefiyye**, Cilt I, Thk. M. el-Hulv, Kahire, s. 171.

⁵⁴⁰ en-Neseî, (1991), **el-Kand fi Zikri Ulemaî Semerkand**, Neşr. M. Fâryâbî, S. Arabistan, s. 423.

Dizekî ordu kadılığı yapmıştır⁵⁴¹. Buradan sivil ve askerî davaların farklı kurumlar tarafından takip edildiği de anlaşılmaktadır.

İlk devirlerde kadılar kişiler arasında olan davaları görüp çözüme görevinin paralelinde halifelerin diğer işlerle meşgul olmalarına bağlı olarak başka işlerle de uğraşmışlardır. Zamanla Müslümanların genel hukukuyla ilgili tüm işleri görüp gözetmek eklenen görevleri arasına yollar ve binaların kontrolü gibi belediye işleri ve vakıfların idaresi de dâhil edilmiştir⁵⁴². Kadı olarak atanan şahıslarda ilmî yeterlilik, olumlu sosyal ilişkilere sahip olması ve mal hırsı olmaması aranan şartlar olarak sıralanmıştır⁵⁴³.

Şikâyet mahkemesi (Yüksek mahkeme/Mezalim dîvânı)

İslâm devletlerinde yüksek yargı ve temyiz makamı olarak halkın şikâyetleri doğrultusunda vali, âmil, kadı ve diğer devlet görevlerinin işledikleri suçların görüşlülüp karara bağlandığı mezalim mahkemesinin ilk örneğinin Hz. Muhammed'in uygulamaları olduğu ileri sürülmüştür. Halifeler ve sonrasında Emevîler devirlerinde de varlığını sürdürülmüş ve diğer eyaletlerde olduğu gibi Horasanda da mezalim mahkemesi tesis edilmiştir. Mezalim mahkemesine halifeler başkanlık ederken Abbasîler zamanında tanınmış kâtiplerin idaresine bırakılmıştır. Mahkemenin başkanlığını halifeye vekâleten vezirler yürütürken zaman içerisinde asaleten bu görevi üstlenmişlerdir⁵⁴⁴. Abbasî Halifesi Mehdî ve ardıllarının mahkemeye bizzat nezaret ettikleri de bilinmektedir⁵⁴⁵.

Sâmânîler ve Karahanlılar'da da görülen Mezalim Mahkemesinin kurumsal yapısına bakıldığında dîvân reisinin kontrol ve sorumluluğunda işlerin yürütüldüğü görülmektedir. Gelen şikâyetlerin özetini çıkarıp Abbasîlerde halifeye sunulması ve dava dosyalarının ayrıntılı bir şekilde hazırlanıp arşivlenmesinden sorumlu olmuşlardır. Tespit Kâtibi dîvâna gelen davaların taraflara ait iddiaları tespit edip reise sunarken davalarla ilgili yazıları istenilen sayıda çoğaltmak İstinsah Katibi'nin

---

⁵⁴¹ en-Nesefî, (1991), **el-Kand fi Zikri Ulemaî Semerkand**, Neşr. M. Fâryâbî, S. Arabistan, s. 356.

⁵⁴² Corci Zeydan, (2013), **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, Cilt I, Çev. N. Gök, İstanbul, s. 306; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. H. Dursun Yıldız, Ankara, s. 249.

⁵⁴³ Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 362.

⁵⁴⁴ Maverdî, (2015), **el-Ahkâmü's Sultaniye**, Çev. A. Şafak, İstanbul, s. 156-168; Mehmet Aykaç, (1997), **Abbasî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar**, Ankara, s. 62-63; Zeydan, **a.g.e.**, s. 309-311; Adam MEZ, (2014), **Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti**, Çev. S. Şaban, İstanbul, s. 269.

⁵⁴⁵ İbnü't-Tiktaka, (2016), **el-Fahrî**, Çev. R. Şeşen, İstanbul, s. 134.

sorumluluğudur. Çeşitli kurumlara gönderilecek yazıları kaleme alan İnşâ Katibi ve mahkeme sırasında gerekli hususları kaydeden Tahrirat Katibi dîvânın diğer görevlileridir⁵⁴⁶.

Kadı ve âlimlerin hazır bulunduğu mezalim dîvânına Sâmânîler ve Karahanlılarda hükümdar başkanlık yapmaktadır. Sâmânî hükümdarının başkanlık yapmadığı durumlarda hanedana mensub bir ferdin mezalime nezaret ettiği görülmektedir⁵⁴⁷. Haftanın belli günlerine toplanan mezalim mahkemesine şehirlerde kadı, reis, alimler ve şehrin ileri gelenleri de katılmaktadır. İlim adamlarının başkanlık yaptığı örnekler görülmektedir⁵⁴⁸. Karahanlı hükümdarı Tamgaç İbrahim Han'ın bizzat mezalime katılmasının yanında⁵⁴⁹ Semerkand ve havalisinin mezalim başkanlığına kadı tayin ettiği bilinmektedir⁵⁵⁰.

2.3 Türk, Arap ve İran yönetim anlayışlarında etkileşimler

Kültür, toplumların yaşadıkları coğrafya üzerindeki mücadelesinin bir eseri olarak meydana getirdikleri maddî ve manevî değerler bütünü şeklinde kabaca ifade edilebilmektedir. Kültür hakkında yapılan tanımlamalardan⁵⁵¹ çıkarılabilecek iki

⁵⁴⁶ Mehmet Aykaç, (1997), **Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar**, Ankara, s. 64.

⁵⁴⁷ Maverdî, (2015), **el-Ahkâmü's Sultaniye**, Çev. A. Şafak, İstanbul, s. 85-103; İsmail b. Ahmed'in kardeşi Semerkant Valisi İshak b. Ahmed ile beraber Semerkant'ta mezalime başkanlık yaptığı görülürken, Bkz. İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt VII, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, s. 234; İshak b. Ahmed'in Buhara'da mezalime başkanlık yaptığı da bilinmektedir, Bkz. Sem'ânî, (1980), **el-Ensâb**, Cilt VII, Ed. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Kahire, s. 14; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 249; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 363.

⁵⁴⁸ Usta, **a.g.e.**, s. 364.

⁵⁴⁹ Ömer Soner Hunkan, (2011), **Türk Hakanlığı**, İstanbul, s. 261.

⁵⁵⁰ Reşat Genç, (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, s. 181.

⁵⁵¹ E.B.Taylor'a göre kültür; bilgiyi imanı sanatı, ahlakı, örf ve adetleri, ferdin mensup olduğu cemiyetin bir uzvu olması itibariyle kazandığı itiyatlarını ve bütün diğer maharetlerini ihtiva eden girift bir bütündür. C.Wissler'e göre kültür; bir halkın yaşam tarzıdır. Thurnwald'a göre kültür; tavırlardan, davranış tarzlarından, örf ve adetlerden, düşüncelerden, ifade şekillerinden, kıymet biçimlerinden, tesislerden ve teşkilattan mürekkep öyle bir sistemdir ki, tarihi bir mahsul olmak üzere teşekkül etmiş, an'aneyle bağlı bir cemiyet içinde onun medeni teşhizatı ve vasıtaları ile karşılıklı tesisler neticesinde meydan çıkmış ve bütün unsurlarının zamanla yekdiğerine kaynaması sayesinde ahenkli bir haline gelmiştir. Mümtaz Turhan'a göre kültür, bir cemiyetin sahip olduğu maddi ve manevi kıymetlerden teşekkül eden öyle bir bütündür ki, cemiyet içinde mevcut her nevi bilgiyi alakaları, itiyatları, kıymet ölçülerini, umumi atitud, görüş ve zihniyet ile her nevi davranış şeklini içine alır. Bütün bunlar birlikte o cemiyet mensuplarının ekserisinde müşterek olan ve onu diğer cemiyetlerden ayırt eden, hususi bir hayat tarzı temin eder. Bkz., Mümtaz Turhan, (1997), **Kültür Değişmeleri**, İstanbul, s.37-38, 48; Erol Güngör'e göre bir topluluğun ihtiyaçlarını karşılamak üzere benimsenmiş bulunduğu hayat tarzı, bütün maddi ve manevi unsurlarıyla birlikte onun kültürünü teşkil etmektedir. Bkz. Erol Güngör, (1999), **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, İstanbul, s. 68; Gökalp'e göre, bir milletin din, ahlâk, hukuk, akıl, estetik, dil, ekonomi ve fen hayatlarının ahenkli mecmuasıdır. Bkz.

ortak husus bulunmaktadır. Coğrafi bölgenin sunduğu imkânları biçimlendiren insanların meydana getirdiği toplumsal tecrübe ve değerleri yansıtması bakımından millî bir karakter sergilemesi bu hususların ilkinin oluşturmaktadır. İkincisi ise siyasî, iktisadî ya da askerî nedenlerden dolayı ilişkiye girilen başka toplumların kültür unsurlarını, değişen ihtiyaçlar çerçevesinde bünyesine alabilecek dinamik ve değişken bir yapıda olmasıdır.

Toplumların bu şekilde diğer kültürlerden ihtiyacı olan unsurları ithal etmesi tarihin her devrinde karşılaşılan bir husustur. Kültürlerin birbirinden etkilenmelerinin yönü mitolojik unsurlar, dil, sanat, mimarî gibi alanlarda olmasının yanında kurumsal yapı bağlamında da görülmektedir. Bu meyanda gerek coğrafi konumları ve gerekse siyasî, ekonomik ve dinî bakımdan yoğun ilişki içinde olan Türk, İran ve Arap milletlerinin sahip oldukları kültürel malzemenin bir diğerinde görülmesi olağan bir durumdur. İslâm Medeniyeti, Müslüman toplumların ve İslâm Devleti'nin egemenliğindeki gayrimüslim unsurların karşılıklı etkileşimleriyle bunun neticesi ortaya çıkan ürünler üzerinde vücuda gelmiştir. Ancak burada Müslüman toplumlardan her birinin sahip olduğu kültürel birikimi İslâmî bir form çerçevesinde yeniden şekillendirerek ve dolayısıyla millî karakterlerini yitirmeden bu medeniyetin oluşumuna katkı sunmaları dikkat edilmesi gereken önemli bir noktadır.

İslâm Medeniyetine katkı sunan Türk Kültürünün Altay ve Ural Dağları arasındaki sahada vücut bulduğu ve buradan etrafa yayıldığı kabul edilmektedir⁵⁵². Anılan saha Türkler'in ağırlık merkezini teşkil ederken Tanrı Dağları'nın kuzey ve batı kesimleri ile Aral Gölü arasındaki alan yönetim merkezleri olarak konumlanmıştır. Diğer bir ifade ile Sakalardan başlayarak K'ang-chü, Gök-Türk, Türgiş ve Karahanlı hanedanları devirlerinde Türk Devleti'nin siyasî, ekonomik ve demografik kaynağını oluşturmuştur. Dolayısıyla bu bölgenin doğal uzantısı olan Mâverâünnehir'deki devlet teşkilatının temelini bu siyasî yapı içinde aramak gerekmektedir.

Ziya Gökalp, (1996), **Türkçülüğün Esasları**, İstanbul, s. 34; A. K. Kohen'e göre, Umumî olarak inaçlar, değer hükümleri, örf ve adetler, zevkler kısaca insan tarafından yapılmış e yaratılmış herşeydir. F. A. Wolf ise, bir mill fertlerinin iştirak halinde bulunduğu manevî hayat olarak tanımlar. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, (1999), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, s. 15; T.S.Eliot'a göre kültür, aslında herhangi bir toplumun dininin vücut bulmuş bir şeklidir, Bkz. Mehmet Kaplan, (2002), **Kültür ve Dil**, İstanbul, s. 15.

⁵⁵² Wilhelm Koppers, (1941), "İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik", **Bellekten**, Cilt V, Sayı 20, Ankara, s. 455-458, 471; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 220-226.

Belirtilen devirlerde Choular zamanında şekillenen siyasî egemenlik, devlet fikri ve yapısı, zaman ve ihtiyaçlara göre gelişerek varlığını korumuştur. Sakaların, Orta Asya'da güç kazanmaları neticesi batıya doğru yayılmaları ve daha öncede belirtildiği üzere Medler'in egemenlik altına alınması sonucu bu kültürün İran coğrafyasına da tesir ettiği öne sürülebilir. Dolayısıyla İran devletlerinde görülen egemenlik anlayışının Türk devlet geleneğiyle olan benzerliğini belki bu dönemin bir neticesi olarak düşünülebilir. Bu bağlamda İran gök tanrılarına dayanan ve hükümdarın tanrının yeryüzündeki temsilcisi olduğu anlayışının gelişmesinde Med ve Perslerden daha önce devlet fikrine ulaşmış Türklerin tesiri olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır⁵⁵³. Ancak buradaki fark Türk devlet geleneğinde kağanlar Tanrı tarafından görevlendirildiği inancına karşılık İran'da iyilik tanrısı Mazdanın gökyüzünde bir tahtın üzerinde oturduğuna ve yanında dört büyük gücün bulunduğu inanılmaktadır. Bu dört kuvvetin yeryüzündeki temsilcileri Mobadan-ı mobad, Hirbadan-ı hirbad, Aspahbad, Vozorg farmadardır⁵⁵⁴. Bu haliyle İran tanrıları yönetme gücünü dağıtmış gibi görünmektedir. Öte yandan bu anlayış Abbasîler devrinde halife unvanlarında görülen değişiklikte de kendini göstermektedir. İlk halifeler ve Emevîler zamanında kullanılan "Allah Resulünün Halifesi" ünvanı yerini "Allah'ın Halifesi" veya Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak anlamlandırılan "Zillulâh-i fi'l-Arz" ifadelerine bıraktığı bilinmektedir⁵⁵⁵. Bunun yanı sıra saray teşrifatı ve halifelerin yaşadığı gösterişli hayatın gelişmesinde Sâsânî ve Türklerin etkisi bulunmaktadır⁵⁵⁶.

İran devletlerinin yönetim anlayışının Abbasîleri etkilediği ve Emevîlere nazaran daha merkezîyetçi bir idarî sistemin uygulandığı genel olarak kabul edilen bir görüştür. Abbasîlerin merkezlerini Irak topraklarına taşımaları ve devlet

---

⁵⁵³ Pers egemenlik anlayışı için Bkz. Gene R. Garthwaite, (2018), **İran Tarihi**, Çev. F. Aytuna, İstanbul, s. 37-38; Josef Wiesehöfer, (2003), **Antik Pers Tarihi**, Çev. M. Ali İnci, İstanbul, s. 55-58; Sâsânîlerde de aynı anlayış devam etmiştir, Bkz. Nimet Yıldırım, (2012), **İran Mitolojisi**, İstanbul, s. 144.

⁵⁵⁴ Ahmet Altungök, (2015), **İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, s. 166; Abdulkadir Donuk, (1990), **Türk Hükümdarı**, İstanbul, s. 43; İran Gök Tanrıları için Bkz. Mircea Eliade, (2003), **Dinler Tarihine Giriş**, Çev. Lale Arslan, İstanbul, s. 91-93.

⁵⁵⁵ Muhammed Âbid el-Câbirî, (2018), **Arap Siyasal Aklı**, Çev. V. Akyüz, İstanbul, s. 417-418; Montgomery Watt, (2001), **İslamda Siyasal Düşüncenin Oluşumu**, Çev. U. Murat Kılavuz, İstanbul, s. 61; Patricia Crone, (2007), **Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce**, Çev. H. Köni, İstanbul, s. 27;

⁵⁵⁶ Mesudî, (2014), **Muruc ez-Zeheb**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 214; Emel Esin, (1978), "İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş", **Türk Kültürü El Kitabı**, Seri II, Cild 1/b, İstanbul, s. 127.

kademelerinde Sâsânilerin, eski memurlarını istihdam etmeleri neticesi idarî yapıyı etkilediği söylenmektedir. Sâmânîler de Abbasî idare sisteminden kaynaklı olarak merkeziyetçi yönetim anlayışını benimsemişlerdir. Ancak Medler ve Perslerin ilk devirlerine bakıldığında büyük oranda göçebe konfederasyonu şeklinde örgütlendikleri görülmektedir. Partların da aynı şekilde göçebe boylar üzerinde yükseldiği bilinmektedir. Bununla birlikte İskender istilasından sonra ortaya çıkan mülük-ü tavaif adı verilen mahallî yönetimler Partlar zamanında varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bunları tek bir çatı altında birleştirme gayretinde olan Sâsânî hükümdarları itaat eden ülkelerin yöneticilerine şah ünvanı verirken kendileri de şahlar şahı anlamındaki şehinşah adını kullanmışlardır. Burada Saka hükümdarı Alp Er Tunga'nın oğullarının han kendisinin de han-ı hanân ünvanını⁵⁵⁷ kullandığı belirtilirse Sâsânîlerin bu konuda Türklerden etkilendiği söylenebilir. Zira Saka boylarının içinden çıkan Partların uyguladıkları devlet ve eyalet yönetim sistemi Sâsânîler tarafından aynen tatbik edilmiştir⁵⁵⁸. Öte yandan Sâsânîlerin merkeziyetçi bir yapıya bürünmesi I. Hüsrev (531-579) devrinde yapılan düzenlemeler sayesinde gerçekleştiğini söylememiz mümkündür. Bunun dönem itibariyle bakıldığında ticaretin ve şehirleşmenin artması paralelinde şekillendiği görülmektedir. Abbâsiler'in benzer yapıyı meydana getirmeleri de göçebe Arap aşiretlerinin daha önce de belirtildiği üzere şehirlere yerleşip tarım ve ticaretle meşgul olmaya başlamalarıyla da açıklanabilir.

Sâmânî ve Karahanlı devirlerinde Mâverâünnehir'de göçebeler varlığını korumalarına rağmen İslâm'ın yayılmasıyla birlikte önemli miktarda nüfusun şehir hayatına dâhil oldukları bilinmektedir. Gök-Türkler zamanından itibaren Seyhun'un kuzey bölgelerinde gelişmeye başlayan ve Türgişler döneminde artarak devam eden şehir hayatının neticesi Türk yönetim geleneğinde yer edinen ve daha önce hakkında bilgi verilen "Yabgu"luk makamında düzenleme yapıp tüm şehirlerin kağana bağlanması⁵⁵⁹ Türkler arasında da merkeziyetçi yönetim tarzının gelişmeye başladığını göstermektedir. Bu bağlamda Karahanlı yönetim yapısı önceki Türk devletlerinde görülen boylar birliği şeklinde değil merkezde bulunan hakan ve buna bağlı teginlerin yönettiği şehirler etrafında oluşmuştur. Dolayısıyla

---

⁵⁵⁷ Hârizmî, (1895), **Mefâtihu'l-Ulûm**, Nşr. G. V. Vloten, Leiden, s. 120; Kaşgarlı Mahmud, (2015), **Dîvânu Lugâti't-Türk**, Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara, s. 412.

⁵⁵⁸ Ahmet Altungök, (2015), **İslâm Öncesi İnan'da Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, s.164.

⁵⁵⁹ Bahaeddin Ögel, (2001), **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, s. 145.

Mâverâünnehir’de uygulanmaya çalışılan merkezîyetçi yönetim anlayışı İran- İslâm tesirinden ziyade yaşanan toplumsal değişim neticesi ortaya çıkan bir sonuçtur. Ancak bölgedeki göçebe boylar ve Karahanlı teginleri arasındaki mücadeleler bu idare tarzının tam olarak uygulanmasının önünde engel olmuştur.

I. Hüsrev’in yaptığı düzenlemeler kapsamında ülkesini yönlere göre dört bölgeye ayırıp askerî ve sivil idareciler göndermiştir⁵⁶⁰. Partlar devrinde de görülen bu sistem Türkler’in cihan hakimiyeti hedefleri kapsamında geliştirdikleri dinî ve mitolojik temelleri olan dört yön kavramının siyasî sahadaki yansımasıdır⁵⁶¹. Türk devlet geleneğinde kağanın otağının merkeze alınarak bunun kuzey, güney, doğu ve batı yönlerindeki tüm alanların Türk devletinin toprağı ve bundan dolayı Türk devletinin dört köşeli olduğu kabul edilmektedir. Bu dört köşe anlayışı kitabelerde de kendini gösterirken sanatsal ve mimarî alanlara da sirayet etmiştir⁵⁶². Önceki bölümde bahsi geçen Türk ordu kalelerinin dört köşe yapılması bu anlayışın tezahürlerinden biridir. Sâsânî hükümdarı Hüsrev’in ülkesini dört ana yönetim merkezine ayırırken yönleri dikkate alması, bu bağlamda Türk devlet düşüncesinin İran’daki etkisi olarak görülmektedir.

Türk devletlerinde kağanın devlet işlerini görüştüğü ancak son sözün kendine ait olduğu ve toy olarak adlandırılan kurulun varlığı bilinmektedir. Yasama organı olarak görev yapan bu meclise kağanın olmadığı zamanlarda Aygucı ve Ügeler başkanlık yapmaktadır. Anılan görevliler hanedan dışından olup aynı zamanda “Ayukı” adı verilen hükümetin de idaresini üstlenmişlerdir. Toy’un coğrafi ve siyasî şartlar doğrultusunda toplanamadığı durumlarda devreye giren Ayukı, Gök-Türkler devrinde “Buyruk” ünvanlı dokuz bakandan oluşmaktadır⁵⁶³. Bu yapı çeşitli değişikliklerle tüm Türk devletlerinde ve dolayısıyla Karahanlılarda da görülmektedir. İran hükümdarlarının yanında da benzer bir kurulun olduğu görülmektedir. İşleyiş ve üyeleri bakımından Toy’a benzerliği olan bu kurulun farkı

---

⁵⁶⁰ Dineverî, (2017), **el-Ahbâru’t-Tıval**, Çev. Z. Akman, H. Aytemür, Ankara, s. 122; Mesudî, (2014), **Muruc ez-Zeheb**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 215; Gene R. Garthwaite, (2018), **İran Tarihi**, Çev. F. Aytuna, İstanbul, s. 99; Arthur Christensen, (1939), “Sassanid Persia”, **The Cambridge Ancient History**, Vol. XII, Cambirdge, s. 116; Clement Huart, (1927), **Ancient Persia and Iranian Civilization**, Londra, s. 141.

⁵⁶¹ Bahaeddin Ögel, (2016), **Türklerde Devlet Anlayışı**, İstanbul, s. 50-52;

⁵⁶² Muharrem Ergin, (1998), **Orhun Abideleri**, İstanbul, s. 3, 9, 33.

⁵⁶³ Ahmet Taşağıl, (2016), **Ergenekondan Kağanlığa**, İstanbul, s. 31-33; Aygucı, Üge ve Buyruk ünvanları için Bkz. Abdulkadir Donuk, (1988), **Eski Türk Devletlerinde İdari ve Askeri Ünvan ve Terimler**, İstanbul, s. 2-3, 11-12, 54-55.

din adamlarının da yer almasıdır. Öte yandan Sâsânîler merkezden taşraya doğru iç içe geçmiş farklı birçok kurumla ülkeyi idare ederken Abbasîler bu kurumları divan adıyla devlet örgütlenmelerine dâhil etmişlerdir⁵⁶⁴.

Merkezîyetçi yönetim anlayışında sahip devletlerde vezirlik kurumu ön plana çıktığı ve yukarıda da ifade edildiği üzere farklı tartışmalara da yol açtığı görülmektedir. Abbasî vezirleri konumlandırılırken Sâsânîlerden etkilendikleri düşünülse de Abbasî devlet teşkilatının izlerini taşıyan Sâmânî vezirlerinin konumları farklıdır. Vezirler yaşanan problemler paralelinde tevfiz yetkilerini kullanırken aslında Tenfiz yetkilerine haizlerdir. Bu uygulama açıkça Mâverâünnehir'deki Türk devlet yapısından kaynaklanmaktadır. Zira Türk devletlerinde görevli olan Aygucu ve Ügeler'in yürütme yetkisi olmadığı ancak danışman konumunda oldukları bilinmektedir⁵⁶⁵. Bunların İslâm Devleti'ndeki karşılığının tenfiz vezirleri olduğu düşünülebilir. Bu geleneğin devamı olan Sâmânî vezirlerinin gelişen şartlar çerçevesinde yetkileri genişletilmiştir. Karahanlı devlet teşkilatında Kök Ayuk ve Er Öge olarak görev yapan müşavirler bu kurumun devam ettiğini göstermektedir. Karahanlılar devrinde Yuğruş ünvanıyla karşımıza çıkan vezirlerin yürütme yetkilerine sahip olmaları devletin bürokratik ve kurumsal yapısında ki gelişmenin sonucu olarak değerlendirilebilir.

Partların askerî teşkilatını devam ettiren Sâsânîler, I. Hüsrev devri reformlarında bu yapıyı değiştirmişlerdir. Eyalet yapılanmasına paralel olduğu anlaşılan düzenlemelerle Sâsânî ordusu birbirinden bağımsız dört bölüme ayrılmış ve doğrudan hükümdarın idaresine alınmıştır⁵⁶⁶. Yapılan düzenlemelerde gerek teşkilat ve gerekse savaş teknolojisinde Bizans etkisi görülmesinin yanında en fazla Orta Asya'dan faydalandığı da belirtilmelidir⁵⁶⁷. Oluşturulan bu dört ordunun komutanların sivil idareyle ilgili yetkilerinin olmaması taşra yönetiminde asker ve sivil yöneticilerin birlikte görev yaptıklarını göstermektedir. Bu uygulama Abbasî

---

⁵⁶⁴ Ahmet Altungök, (2015), **İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, s.162.

⁵⁶⁵ Bahaeddin Ögel, (2001), **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, s. 615; Oğuz Kağan'ın vezirleri olarak destanda adları geçen Uluğ Türk ve Kara Sülek ile Gün-Han devrinde de görevine devam eden Irkıl Hoca bahislerinde yaptıklarından ziyade adı geçen kağanlara müşavirlik hizmeti sundukları anlaşılmaktadır, Bkz. Zeki Velidi Togan, (1982), **Oğuz Destanı**, İstanbul, s. 139; Ebu'l Gazi Bahadır Han, (2009), **Şecere-i Türk**, Çev. Rıza Nur, İstanbul, s. 32; Baheddin Ögel, (2014), **Türk Mitolojisi**, Cilt I, Ankara, s. 143, 218, 231.

⁵⁶⁶ Josef Wieschöfer, (2003), **Antik Pers Tarihi**, Çev. M. Ali İnci, İstanbul, s. 283; Altungök, **a.g.e.**, s. 190.

⁵⁶⁷ Ulaş Töre Sivrioğlu, (2013), "Sâsânîlerde Askerî Teşkilat, Silah Teknolojisi ve Savaş Stratejisi", **Turkish Studies**, Vol. 8/5, Ankara, s. 681, 686, 688.

vilayet yönetiminde devam ettirilmiştir. Merkezî yapının gereği olarak hükümdarın emrinde bulunan merkez ordusu da Abbasîler devrinde görülen bir kurumdur. Bunun nedenleri yukarıda da belirtildiği üzere Abbasîler'in Emevîler gibi kabile yapısına değil oluşturulan aristokrasiye dayalı yönetim biçimini benimsedikleri için ihtiyaç duyulmuştur. Hanedanın dayanağını oluşturan ordunun tesis edilmesinde Sâsânî ordusu örnek alınmış olabileceği ilk akla gelen durumdur. Bir devlet ve ordu yapısına sahip olmayan Araplar'ın etkilenmeleri doğal olmakla birlikte askerî nitelikleri ile temayüz etmiş olan Türkler için aynı durum söz konusu değildir.

Askerî bir yapı üzerine tesis edilen Türk devletlerinde vilayet yöneticilerinde asker ve sivil ayrımı görülmemektedir. Gök-Türkler ve sonrasını ele aldığımızda Sâmânî ve Karahanlı devirlerinde hanedana mensup prenslerin ülüş olarak yönetimini üstledikleri şehirlerde askerî ve mülkî tüm yetkileri elinde bulundurdukları bilinmektedir. Türk ordu sisteminin genel karakterinin korunduğu bu devirlerde görülen Gulâm / Hassa Ordusu ilk bakışta İslâm Devleti'nin etkisi gibi görülürken Abbasîler için belirtilen zorunluluklar burada da söylenebilir. Satın alınan kölelerin istihdam edildiği hassa ordusu ücretli ve hükümdara bağlı olarak tanzim edilmesi daha önceki Türk devletlerinde görülmeyen bir husustur. Fakat Hassa Ordusu gibi önemli bir askerî sınıfı teşkil eden saray muhafızlarının Türklerdeki varlığı eskilere dayanmaktadır. Kaynaklarda “Börü” olarak geçen saray muhafızlarına Karahanlılar devrinde “yatgak” ve “turgak” adları verilmiştir⁵⁶⁸.

İlk Türk Devletlerinden itibaren bürokratik yapı içinde yer alan “tamgacı” ve “bitigçiler” sonraki devirlerde görülen inşa, maliye ve haberleşme kurumlarının varlığını işaret etmektedir. Mâverâünnehir egemenliği ile birlikte İpek Yolu'nun önemli aktörü haline gelen Gök-Türkler'in gelişmiş bir malî sistemlerinin olması olağandır. Yine aynı dönemde itibaren Türkler'in posta teşkilatına sahip oldukları da bilinmektedir. Bu kurumun farklı bir kültürden ithal edildiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Perslerden itibaren gelişmiş bir posta sistemine sahip olan İran bunun kaynağı olabileceği gibi Persler'in de bu sistemi kurarken örnek aldıkları ve Gök-Türklerin müttefiki olan Bizans ta ihtimal dâhilinde tutulabilir. Bunların yanı sıra Türk devlet düşüncesinin temel unsurlarından kabul edilen adaletin sağlanması

---

⁵⁶⁸ Yusuf Has Hacib, (1998), **Kutadgu Bilig**, Çev. R. Rahmeti Arat, Ankara, s. 54-124; Kaşgarlı Mahmud, (2015), **Dîvânü Lugâti't-Türk**, Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara, s. 367; Reşat Genç, (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, s. 194-196; Bahaeddin Ögel, (2001), **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, s. 644.

içinde kağan ve yarganların eliyle yürütülen bir adli teşkilatın olduğu görülmektedir. İslâmî devirde bunların yerini şer’i kadılara bırakması kurumsal anlamda olmasa da unvanların değiştiğini göstermektedir. Kağanların yaptıkları yargılamalar sonraki devirlerin mezalim mahkemelerini hatırlatmaktadır. Saray teşkilatı içerisinde gördüğümüz birçok görevli gibi haciblik görevinin Türk devletlerinde “tayangu” unvanıyla⁵⁶⁹ varlığının bilinmesi diğerlerinde de olduğu gibi ithal edilmediğini göstermektedir.

Yerleşik ve göçebe nüfusun birlikte yaşadığı bir toplum yapısına sahip olmalarında dolayı İran ve Türk devletlerinin eyalet yönetim sistemleri farklılıklarına rağmen büyük oranda benzer bir yapıya sahiptir. Hanedan mensupları, komutanlar yada yerel hanedanların yönettiği taşrada merkezî yönetim birimlerinin şubelerinin olması her dönemde gerekli olan bir husustur. Bahsi geçen kurumların Türk devlet sistemi içerisinde yer edinmesi ve dolayısıyla Mâverâünnehir’deki mevcudiyeti ile ilgili İslâm öncesi devirlere ait ayrıntılı bilgi olmamasına karşın İslâmî dönemde yaygınlaşmış olduğu görülmektedir. Sâ mânî ve Karahanlı devirlerinde daha yaygın ve kurumsal çerçeveye oturtulan bu yapıların gelişiminde Abbâsî ve Sâsânilerin etkisi düşünülebilir.

---

⁵⁶⁹ Kaşgarlı Mahmud, (2015), **Dîvânu Lugâti’t-Türk**, Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara, s. 503.

3. TÜRK-İSLÂM DEVRİNDE TÜRKLERİN SOSYAL ve İDARÎ YAPISI

Tarihin her devrinde sahip olduğu imkânlar nedeniyle zengin bir kültüre ev sahipliği yaptığını vurguladığımız Mâverâünnehir, coğrafi konumunun gereği olarak da farklı kültürlerin ve dinlerin de kaynaşma alanı olmuştur. Bölge kültürünün oluşmasında temel rollerden birini üstlenen Türklerin bu dinlerin hemen hepsini kabul ettiği yukarıda izah edilmiştir. Türklerin kendi inanç sistemleri olmasına rağmen her gelen dinin benimsenmesi lokal bazda gerçekleşmiş ve muhakkak surette siyasî ve kültürel anlamda etkileri olmuştur. Ancak en son gelen din olan İslâm'a geçiş süreçleri daha uzun ve sonuçları bakımından daha etkili olduğu herkesçe kabul edilen bir gerçektir. Bu sonuçların gerek Türk gerekse İslâm ve Dünya Tarihi boyutunda ele alınması gerekmektedir.

Türklerin, İslâm'la karşılaştığı alanlardan olması ve halkın zaman içinde bu dini benimsemesi bakımından önemli coğrafyalardan biri olan Mâverâünnehir, mevcut kültürün İslâmî karakter kazanmak suretiyle meydana gelen Türk-İslâm kültürünün bir nevi laboratuvarı olmuştur. Mâverâünnehir'de oluşan Müslüman Türklerin siyasî ve sosyal kültürü batıya doğru kayan gruplar aracılığıyla Anadolu'ya kadar uzanmış ve burada kurulan Türk devletlerinin şekillenmesi sağlamıştır. Ama bunun öncesinde farklı inanç sistemlerine sahip ve dağınık vaziyetteki Türklerin toparlanmasına ve Türklerin millet olarak varlığını devam ettirmesine neden olmuştur.

3.1 Türklerin İslâm'a Geçiş Süreçleri

Mâverâünnehir'de yaşayan Türklerin daha önce kabul ettikleri dinlere nazaran oldukça sancılı bir sürecin sonunda kabul ettikleri İslâm'la, Müslüman Arap ordularının Nihavend Savaşı'nda⁵⁷⁰ Sâsâniler'i ortadan kaldırıp Ceyhun'a kadar ilerlemeleri sonucu tanışmışlardır. Halife Ömer ve Osman devirlerinde Horasan ve

---

⁵⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için Bkz. İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt III, Çev. Ahmet Ağrakça, İstanbul, s. 11; Belâruzî, (2013), **Fütûhu'l Büldan**, Çev. Mustafa Fayda, İstanbul, s. 347; İbn Kesîr, (2000), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt VII, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul, s. 176; Taberî, (1989), **The History of Taberî**, Vol. XIII, İng. Çev. Gautier H. A. Juynboll, Newyork, s. 179-200; Dineverî, (2017), **el-Ahbâru't-Tıval**, Çev. Z. Akman, H. Aytemür, Ankara, s. 195-200; İbnü't-Tıktaka, (2016), **el-Fahrî**, Çev. R. Şeşen, İstanbul, s. 68-72.

Toharistan'da sağlanan egemenliğin⁵⁷¹ Emevîler zamanında Mâverâünnehir'e de taşınmaya çalışılması Türkler ile Araplar arasında uzun bir mücadele başlatmıştır. Ziyad b. Ebihi ve oğlu Ubeydullah eliyle başlatılan ve sonraki valiler döneminde de sürdürülen Mâverâünnehir seferleri Araplar için siyasî ve askerî getirilerin ötesinde iktisadî yararlar sağlamıştır⁵⁷². Siyasî kazanımları VIII. yüzyılın başlarında Kuteybe'nin fetihlerinden sonra elde etmişlerdir⁵⁷³. Ömer b. Abdülaziz'in (717-720) huzur ve asayişin sağlanması amacıyla başlattığı ekonomik politikalar bölge halkının İslâm'ı kabul etmeye başlamasıyla sonuçlanmıştır. Ancak ardıllarının eskiye dönen uygulamaları nedeniyle sürdürülemeyen bu süreç Türkişler tarafından desteklenen bölge idarecilerinin isyan ve mücadelelerine neden olmuştur⁵⁷⁴. Abbasî ihtilalinin başlaması ve gerçekleşen iktidar değişimiyle Arap yönetimi, Emevîlerin son dönemlerinde ortaya koydukları anlayış doğrultusunda bölge politikasını değiştirmiş ve ilerleyen dönemde Mâverâünnehir'de Müslüman sayısı artmaya başlamıştır⁵⁷⁵.

---

⁵⁷¹ İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt III, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, s. 129, 131; Belâruzî, (2013), **Fütûhu'l Büldan**, Çev. Mustafa Fayda, İstanbul, s. 467-468; Hakkı Dursun Yıldız, (2015), **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul, s. 40; H. A. R. Gibb, (2005), **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 29; Hüseyin Salman, (2012), "Toharistan", **DİA**, Cilt XLI, Ankara, s. 214.

⁵⁷² Ubeydullah b. Ziyad'ın ilk Buhara seferi ve yaptığı anlaşma için Bkz. Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 13, 55-57; Belâruzî, **a.g.e.**, s. 471; 36; İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, s. 498; Taberî, (1987), **The History of Tabarî**, Vol. XVIII, İng. Çev. Michael G. Morony, Newyork, s. 178; Hasan Kurt, (1998), **Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci**, Ankara, s. 144-146; Ramazan Şeşen, (1992), "Buhara", **DİA**, Cilt VI, Ankara, s. 363; W. Barthold, (1979), "Buhara", **MEB İA**, Cilt II, İstanbul, s. 762; Said b. Osman'ın seferi ve yaptığı anlaşmalar için Bkz. Belâruzî, **a.g.e.**, s. 471-472; Nerşahî, **a.g.e.**, s. 59; İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, s. 514; Yıldız, **a.g.e.**, s. 45; Gibb, **a.g.e.**, s. 35; Kurt, **a.g.e.**, s. 146-148; Osman Aydın, (2011), **Semerkant Tarihi**, İstanbul, s. 184-189; Selm b. Ziyad'ın seferleri için Bkz. Nerşahî, **a.g.e.**, s. 63-67; Belâruzî, **a.g.e.**, s. 474; İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt IV, Çev. M. Beşir Eryaysoy, İstanbul, s. 96; Kurt, **a.g.e.**, s. 149-152; Aydın, **a.g.e.**, s. 189-193; Osman Aydın, (2009), "Semerkant", **DİA**, Cilt XXXVI, Ankara, s. 482.

⁵⁷³ Kuteybe'nin askerî faaliyetleri için Bkz. Nerşahî, **a.g.e.**, s. 70, 72, 75; Taberî, (1990), **The History of Tabarî**, Vol. XXIII, İng. Çev. Martin Hinds, Newyork, s. 134-140, 143-145, 193, 205; İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, s. 474, 477, 485, 521; Belâruzî, **a.g.e.**, s. 482-483.

⁵⁷⁴ İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt V, Çev. Y. Apaydın, İstanbul, s. 84, 107, 109-110, 118; Belâruzî, **a.g.e.**, s. 490-491; Taberî, (1989), **The History of Tabarî**, Vol. XXIV, İng. Çev. David Stephan Powers, Newyork, s. 152-153, 193; Taberî, (1989), **The History of Tabarî**, Vol. XXV, İng. Çev. Khalid Yahya Blankinship, Newyork, s. 14-18, 30-31; Hüseyin Salman, (1998), **Türkişler**, Ankara, s. 47-51; Eyüp Sarıtaş, (1996), **Çin Kaynaklarına Göre Türkişler Boyu ve Hakimiyeti**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, s. 42; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. H. D. Yıldız, Ankara, s. 204; Ömürkul Karayev, (2008), **Türkler ve Kağanlıkları**, Çev. Mustafa Kalkan, İstanbul, s. 59.

⁵⁷⁵ A. Zeki Velidi Togan, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, s. 75; Abdülkerim Özaydın, (2002), "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", **Türkler**, Cilt IV, Ankara, s. 250.

Abbasî idaresi altında sağlanan dâhilî huzur ve asayiş bölgenin farklı yerlerinde çıkan isyanlar⁵⁷⁶ ile Karluk ve Oğuz akınları nedeniyle sekteye uğrasa da genel olarak bakıldığında istenen hedefe ulaşıldığı söylenebilmektedir. Türklerin Abbasî ordusunda görev almaya başlamasıyla ilişkiler daha da gelişmiş ve Türkler arasında İslâm'ı kabul edenlerin sayısı artmıştır. Sâ mânîlerin Mâverâünnehir'de tesis ettikleri yönetim devrinde bölge halkının İslâmlaşma süreci neredeyse tamamlanmıştır⁵⁷⁷. Sâ mânîler zamanında yerli ve doğudan bu sırada bölgeye gelen Türklerin Müslüman olmasına paralel olarak Kaşgar'da bulunan bir Sâ mânî prensi İslâm'ı Mâverâünnehir ötesine taşımıştır. Karahanlı Satuk Buğra Han'ın⁵⁷⁸ (921-955) İslâm'ı kabul ettikten sonra tahtı elde etmesiyle Orta Asya'daki Türkler arasında İslâm'ın yayılışı hızlanmıştır. Süleyman Baytaş Han devrinde (955-960) yaşanan toplu ihtidalar Müslüman Türk sayısında ciddi bir artış yaşanmasına neden olmuştur⁵⁷⁹. Bununla birlikte Türlerin İslâmlaşma süreci sona ermeyip daha yüzyıllar boyunca devam etmiştir.

Genel olarak bu şekilde özetlenebilecek Mâverâünnehir ve Orta Asya'daki Türklerin İslâmlaşma sürecinin neden ve sonuçları hakkında birçok tarihçi değerli araştırmalar ortaya koymuştur⁵⁸⁰. Bunların genelini ele aldığımızda siyasî ve ekonomik ilişkilerin yanında sufi dervişlerin faaliyetleri ve Türklerin sahip olduğu eski inanışlarının İslâm'la olan yakınlığı bu süreci şekillendirdiği yönünde görüşler göze çarpmaktadır. Anılan gelişmeler ve durumlar Türklerin İslâm'ı kabulü yönünde tesirleri olsa da tüm Türk toplulukları için aynı derecede etkili olduğu elbette söylenemez.

---

⁵⁷⁶ Mâverâünnehir'de çıkan isyanlar için Bkz. Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 94-104; İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt V, Çev. Yunus Apaydın, İstanbul, s. 364, 368; İbn Kesir, (2000), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt X, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul, s. 100-101, 221, 244, Taberî, (1985), **The History of Tabarî**, Vol. XXVII, İng. Çev. John Alden Williams, Newyork, s. 205-208; Taberî, (1990), **The History of Tabarî**, Vol. XXVIII, İng. Çev. Hugh Kennedy, Newyork, s. 196, 209.

⁵⁷⁷ Osman Turan, (2000), **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi**, Cilt I, İstanbul, s. 146.

⁵⁷⁸ Cemal el-Karşî, (1898), "Mülhakâtü's-Surâh", Neşr. V. V. Barthold, **Turkestan I**, Petersburg, s. 130-132; M. F. Grenard, (2012), "Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarihi", **Selçuklular ve İslâmiyet**, Çev. Osman Turan, İstanbul, s. 159-164; Necati Demir, (2017), **Satuk Buğra Han Destanı**, İstanbul, s. 46-56.

⁵⁷⁹ İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt VIII, Çev. A. Ağırakça, İstanbul, s. 460.

⁵⁸⁰ Sönmez Kutlu, (2011), **Türkler ve İslâm Tasavvuru**, İstanbul, s. 45-88; Fatih M. Şeker, (2012), **İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru**, Ankara, s. 113-180; Osman Turan, (2000), **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi**, Cilt I, İstanbul, s. 142-162; Abdülkerim Özyayın, (2002), "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", **Türkler**, Cilt IV, Ankara, s. 239-262; Aydın Usta, (2016), "Türklerin İslâmlaşması Üzerine Bir Tetkik", **Asos Journal**, Elazığ, s. 13-29.

Öncelikle VIII. yüzyıl ortalarına baktığımızda tüm dünyada siyasî ve ekonomik problemler ve bunun neticesi yeni hanedanlar görülmektedir⁵⁸¹. Bu durum uzunca bir süredir siyasî hâkimiyet ve ekonomik kazançlar ekseninde imparatorluklar arasında yapılan savaşların getirdiği yıkımın doğal bir sonucudur. Yaşanan bunalımın ardından devletler eski siyasî fikirlerini değiştirmek ve yeni döneme ayak uydurmak zorunda kalmışlardır. Aslında dünyanın dört bir yanının hâkimi olma iddiasındaki bu imparatorluklar, yaşanan süreç içerisinde rakipleriyle diyaloga geçme ve karşılıklı etkileşimler neticesinde kendilerini revize etme ihtiyacı duydukları anlaşılmaktadır. Öte yandan IX. yüzyılın başlarında görülen iklim değişikliğinin neden olduğunu sandığımız ekonomik sorunların getirdiği savaşlar devletleri daha küçük birimlere ayırmıştır. Gelineen noktada eski hâkimiyet anlayışından kaynaklanan geniş alanlara hükmetme hedeflerinin yerini evrensel dinlerin hedefleri almış ve bu dönemden sonra din değiştirmeler hız kazanmıştır⁵⁸².

Türkler özelinde baktığımızda ise onların her dönemde uluslararası ilişkilerde karşılaştıkları sorunları benzer uygulamalarla çözdükleri görülmektedir. Sorun yaşanan durum karşısında gösterilen refleks zaman içerisinde oluşturulan kurumların yeni işlevlere uyarlanması beraberinde getirmiştir. Bu yenilenme dönemlerinde kimi zaman Hazarlar ve Uygurlarda olduğu gibi mücadele edilen güce rakip kültür unsurları kabul edilmiştir⁵⁸³. Hazarlara karşı İdil Bulgarları da aynı yolu izlemiştir⁵⁸⁴. Mâverâünnehir ve ötesindeki Türkler ile Balkanlara yerleşen Bulgarlarda bir dönem yoğun savaşlar yaptıkları kültür dünyasına adım atmışlardır⁵⁸⁵. Osmanlıların XVIII. yüzyıl sonrasındaki Avrupa Kültürü ile ilişkilerini de aynı bağlamda düşünebiliriz. Osmanlılar hariç din değiştirmeyi de içine alan bu kültür temaslarını Türklerin çağdaşlaşma kabiliyeti olarak adlandırmak yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla Türklerin Müslüman olma süreçlerini bu doğrultuda düşünmemiz yerinde olacaktır.

---

⁵⁸¹ William H. McNeill, (2001), **Dünya Tarihi**, Çev. A. Şenel, İstanbul, s. 354-365; Christoper I. Beckwith, (2011), **İpek Yolu İmparatorlukları**, Çev. Kürşat Yıldırım, Ankara, s. 121-125; Georg Ostrogorsky, (1995), **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, s. 145-153; John Julius Norwich, (2013), **Bizans**, Cilt I, Hamide Koyukan, İstanbul, s. 282-296; Ahmet Taşağıl, (2012), **Gök-Türkler I-II-III**, Ankara, s. 354-359.

⁵⁸² Beckwith, **a.g.e.**, s. 120-121, 135-137.

⁵⁸³ M. İ. Artamonov, (2008), **Hazar Tarihi**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 343-367; Özkan İzgi, (1987), **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi**, Ankara, s. 18-19.

⁵⁸⁴ İbn Fazlan, (1995), **Seyahatnâme**, Haz. R. Şeşen, İstanbul, s. 23-25.

⁵⁸⁵ İbrahim Kafesoğlu, (1999), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, s. 206; Laszlo Rasonyi, (1988), **Tarihte Türklük**, Ankara, s. 93; Peter B. Golden (2004), **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. Osman Karatay, İstanbul, s. 263.

Belirtilen çerçeveden bakıldığında Türklerin Müslüman olma nedenlerinden ziyade öncelikle İslâmlaşma sürecinin bu kadar uzun zaman almasının üzerinde daha çok durulması gerekmektedir. İslâm ordularının Mâverâünnehir'e ulaştıkları dönemde bölge siyasetinin karışık olmasından kaynaklı parçalı yapısı bu hususta ilk akla gelen nedendir. Türk dünyası içindeki liderlik sorunu topyekûn bir kültürel hareketin önüne geçmiş gibi görünmektedir. Siyasî vaziyete paralel olarak bölgenin dinî yapısının da parçalı oluşunu da buna ekleyebiliriz. Bunların yanısıra Emevî yöneticileri ve ordularının İslâm'ı temsil noktasında gösterdikleri zaaflar ve Türkler nezdinde yeni dinin tam olarak anlaşılmasının önüne geçmesi daha önemli bir etken olmuştur. Emevîler devrinde başlayıp Abbasîler zamanında nispeten olgunlaşan devlet içerisindeki diğer milletlerle birlikte yaşama fikrinin neticesi değişen yönetim anlayışının Mâverâünnehir'de İslâm'a geçişleri hızlandırmasını buna delil olarak gösterebiliriz. Diğer yandan bu husus Türklerin din değişiminin rastgele olmadığını ancak istedikleri şartlar oluştuğunda harekete geçtiklerini de göstermektedir.

Emevî ordularının Mâverâünnehir'e başlattıkları seferlerin amacı ne olursa olsun bölge halkı ve yöneticileri için daha evvel batıdan gelen istila ordularını anımsattığını belirtmek gerekir. Bu doğrultuda İskender ve İran hükümdarlarının Mâverâünnehir seferlerinde gösterilen direncin Emevî ordularına da gösterildiğini söylememiz mümkündür. Diğer bir ifade ile Sâsânîlerin yerini alarak İran'ı temsil eden Araplara karşı Turan'ın müdafaası şekline bürünmüştür. Hal böyle olunca Emevîlerin temsil ettikleri din ikinci planda kalmıştır. Dolayısıyla daha önce kolaylıkla kabul edilen dinlerle İslâm'ın farkı bölgeye geliş şekli olarak görünmektedir. Bu bağlamda İslâm'ın Mâverâünnehir'de tepkiyle karşılaşma nedenleri arasında din adamlarından önce ordularıyla gelmesi gösterilebilir.

Mâverâünnehir'e daha önce farklı bölgelerden yayılan dinler genelde misyonerler eliyle ulaşmıştır. Herhangi bir devlet gücü ve ordu tehdidi olmadan bölgeye gelen dinlerin eski Türk inancı zemininde farklı topluluklar tarafından kolayca kabul edilmesi Mâverâünnehir'in kültürel zenginliğinin kaynağı olarak yukarıda belirtilmiştir. Ayrıca Türklerin herhangi bir dinî taassuba sahip olmadıklarını da göstermektedir. Ancak daha da önemlisi bu dinler ve din adamları Türk siyasî hayatına ve egemenlik haklarına hiçbir surette müdahale kaygısı taşımamışlardır. Hz. Muhammed'den itibaren cemaat olarak yapılanan İslâm'ın bir devlet dini olarak tanıtılması ve halifenin egemenliğinin tanınması gerektiği yönünde yapılan askerî

faaliyetler Türkler tarafından siyasî bağımsızlık ve egemenlik kaybı şeklinde anlaşılması olmalıdır. Bu algı da Türklerin Müslüman olmasını geciktiren etkenler arasında sayılabilir.

Türklerin eski inanışlarına birçok noktada yakın olması, İslâm'ın kabulünde kolaylık sağladığı genel kanıdır⁵⁸⁶. En başta Türklerin Müslüman olmadan önceki inançları çerçevesinde sahip oldukları yaratıcı, mutlak kudret sahibi ve benzeri olmayan Tanrı tasavvuru⁵⁸⁷ ile İslâm'ın Allah inancı arasında büyük benzerlik bulunmaktadır. Bunun yanısıra bireysel ve toplumsal birçok uygulama ve inançta bu örnekler çoğaltılabilir. Ancak bu kadar benzerliğin olduğu onlarca yıl süren savaşlar ve mücadelelerden sonra anlaşılması olduğu da düşünülemez. Öte yandan din değişiminin de içinde olduğu kültürel etkileşimin temelinde toplumların kendilerinde olmayan ve işlevsel çözümler üreten araçların ithal edilmesi vardır. Konuya bu şekilde yaklaşıldığında Türklerin dinî hayatları içerisinde yer edinmiş unsurları içeren yeni dinin temsilcileri ile önce mücadele edip sonra neden bu dini kabul ettikleri sorusu cevapsız kalmaktadır. Ayrıca Türklerin tamamı aynı dine mensup olmadığı hatırlanırsa benzerliklerin kurulması ve tüm Türk boyları için genellenmesi zorlaşmaktadır.

Türklerin sahip olduğu Tanrı tasavvurunun İslâm'la benzerliğinden ziyade kendine özgü anlayışı üzerinde durulduğunda bu durum netleşmektedir. Kitabelerde bahsi geçen Türk Tanrısı⁵⁸⁸ ifadesinden anlaşıldığı üzere Gök-Tanrı dininin Türklerle has bir inanç sistemi olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla millî bir karakter gösteren bu din dünyadaki diğer milli dinler gibi evrensel dinler tarafından tamamlanmıştır. Bu açıdan bakıldığında Türkler arasında yaygın olan Gök-Tanrı inancının kitabî ve sistematik bir din olmaması ve farklı bölgelerde yeni dinlerle harmanlanıp yerel nitelik kazanmış olması İslâm karşısında direncinin düşmesine neden olduğu söylenebilir. Zira millî dine sahip toplumların yeni bir dini kabul etmeleri dinî

---

⁵⁸⁶ Osman Turan, (2000), **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi**, Cilt I, İstanbul, s. 150-151; İbrahim Kafesoğlu, (1999), **Türk İslam Sentezi**, İstanbul, s. 144-145; Sönmez Kutlu, (2011), **Türkler ve İslâm Tasavvuru**, İstanbul, s. 69; Hikmet Tanyu, (1998), **Türklerin Dini Tarihçesi**, İstanbul, s. 105; Fatih M. Şeker, (2012), **İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru**, Ankara, s. 173-175; M. Saffet Sarıkaya, (2003), **Anadolu Alevîliğinin Tarihi Arka Planı**, İstanbul, s. 83; Yusuf Ziya Yörükkan, (2016), **Türklerin Müslüman Olmadan Evvel Benimsediği Dinler ve Şamanizmin Bu Dinler Üzerinde Görülen Tesirleri**, İstanbul, s. 215-229; Aydın Usta, (2016), "Türklerin İslamlaşması Üzerine Bir Tetkik", **Asos Journal**, Elazığ, s. 19.

⁵⁸⁷ Jean-Paul Roux, (1994), **Türklerin ve Moğlların Eski Dini**, Çev. A. Kazancıgil, İstanbul, s. 92-96; İbrahim Kafesoğlu, (1999), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, s. 296-297.

⁵⁸⁸ Muharrem Ergin, (1998), **Orhun Abideleri**, İstanbul, s. 13.

şartların ve manevîyatın uygun olduğu durumlarda mümkün olmaktadır. Dolayısıyla Türklerin kendi içinde yaşadığı siyasî ve toplumsal problemlerin yoğunlaştığı bir dönemde başlayan İslâmlaşma süreci bahsi geçen sorunların sonucunda oluşan şartların eseri olmuştur. Ancak Türklerin sahip olduğu inanç sistemi hepten kaybolmamış eski dinlerinden kaynaklı ritüelleri İslâmî bir karaktere büründürerek yaşatmışlardır⁵⁸⁹. Öte yandan eski Türk inancının İslâm'la olan yakınlığı belki İslâmlaşma sürecinin nedenlerinden ziyade sonucuna etki etmiştir. Zira aynı dönemlerde farklı dinleri seçen diğer Türk topluluklarının aksine Müslüman olan Türklerin millî kimliklerini muhafaza etmeleri bu yakınlığın doğrudan sonucu olarak görülebilir.

Türklerin VII. yüzyıldan başlayarak yaşadığı sosyal değişim ve buna bağlı olarak değişen ekonomik faaliyetler de İslâmlaşma sürecinde etkili olmuştur. Gök-Türk egemenliği ile Mâverâünnehir'de artan göçebe Türk nüfusu şehirlerin etrafına yerleşmiş ve zamanla yerleşik yaşam biçimine geçmiştir. Yaşanan savaşların ardından Emevîlerin önceki döneme nispeten daha dengeli bir politika izlemeye çalıştığı VIII. yüzyılın ortalarına doğru Mâverâünnehir şehirlerindeki Türklerin Müslüman olmalarında yeni yaşam biçimleri kolaylık sağlamıştır. Yine aynı sürecin devamında Seyhun'un kuzeyindeki sahada Türgişler döneminde artan şehirleşme⁵⁹⁰ zamanla toplumsal yapının değişmesine yol açmıştır. Bu durum en başta Türgiş Kağanının, kendisini ve halkını İslâm'a davet eden halifenin elçisine verdiği olumsuz yanıtında⁵⁹¹ ifade ettiği çekincelerini ortadan kaldırmıştır.

Sâmânîler devrinde Mâverâünnehir'in nerdeyse tamamının İslâmlaşması ve Seyhun boyları ile kuzeyindeki Oğuzlar ve Karluklarla öncelikle ekonomik yönlü münasebetleri⁵⁹² İslâm'ın anılan bölgelerde normal yollarla tanınmasına neden olmuştur. Müslüman olan Satuk Buğra Han'ın (921-955) Karahanlı tahtına

---

⁵⁸⁹ Millî dinlerle ilgili genel bir değerlendirme için Bkz. Gustav Mensching, (2012), **Din Sosyolojisi**, Çev. M. Aydın, Konya, s. 31, 87-94.

⁵⁹⁰ Bahaeddin Ögel, (2001), **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, s. 140; Faruk Sümer, (2014), **Eski Türklerde Şehircilik**, Ankara, s. 21; S. G. Klyashtorny, T. İ. Sultanov, (2004), **Türkün Üç Bin Yılı**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 105.

⁵⁹¹ Ramazan Şeşen, (2001), **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, s. 136.

⁵⁹² İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 363; İstahrî, (2015), **Mesâlikü'l-Memalik**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, s. 245; Mukaddesî, (2015), **Ahsenü't-Tekasim**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 335; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslâmlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 449; Peter B. Golden, (2008), "The Karakhanids and Early Islam", **The Cambridge History of Early Inner Asia**, Ed. D.Sinor, Cambridge, s. 353.

çıkmasıyla devlet dini haline gelen İslâm bu süreçte göçebe boylar arasında da yayılmaya başlamıştır. Öte yandan Türklerin kitleler halinde İslâm'a geçmeye başladıkları tarihler aynı zamanda Abbasî hilafetinin etkisini yitirdiği ve Sâ mânîlerin zayıflamaya başladığı döneme denk gelmektedir. Dolayısıyla bu ihtida hareketlerinde Müslüman olmayan Türklere karşı İslâm Dünyasının desteğini alma gibi bir amaç söz konusu değildir. Ancak Satuk Buğra Han'ın iktidar mücadelesinde böyle bir niyet aranabilirse de sonrası için aynı şey söylenemez. Burada devlet olarak Karahanlılar'ın destek çabasının olmadığı, göçebeler açısından Müslüman olan Karahanlılar'ın yanında yer alma isteği şeklinde bir ayırım yapılabilir. Yine bu devirde artık Türklerin günümüz Ortadoğu'sunda etkin konuma gelmeleri Orta Asya ile batısının yoğun ilişkilerine neden olmuştur⁵⁹³. Bu durum Orta Asya Türklerinin siyasî egemenleri noktasındaki endişeleri ortadan kaldırdığı gibi Akdeniz limanlarına kolay ulaşım anlamına gelmektedir. Zira IX. yüzyılda baş gösteren ekonomik krizden dâhili üretimleri sayesinde çıkmayı başaran Mâverâünnehir şehirleri İslâm Dünyası'nın birleştirdiği ticaret yollarını kullanarak Akdeniz ve Basra limanlarına ulaşmıştır. Sâ mânîler devrinde Müslüman nüfusun artması ve İslâm'ın nihaî olarak Mâverâünnehir'e yerleşmesi bu sürecin sonucudur. Horasan'da ortaya çıkan yeni hanedanların mücadelesinin neden olduğu karışıklıkların Doğu Avrupa ticaret yollarını hareketlendirmesine karşılık burada artan Rus baskısı ve Hazarların çöküşü Akdeniz'in önemini artırdığını düşünebiliriz. Dolayısıyla Türklerin İslâm Dünyasına ilgisi artınca geçişler de hızlandığı söylenebilir.

İslâm Dünyası içinde yaşanan sosyal ve siyasal sorunlar çerçevesinde ortaya çıkan farklı düşünce akımlarının sistematik hali olan mezheplerin Mâverâünnehir'e ulaşması Türklerin İslâm'ı daha kolay anlamalarına neden olmuştur. Bu doğrultuda ilerde üzerinde durulacağı üzere Hanefilik mezhebinin Türk din anlayışına uygun pratik çözümler ortaya koyan düşünce yapısı Türklerin Müslüman olmasını kolaylaştırırken Mâverâünnehir'de de genel kabul görmüştür. Ebû Hanife'nin öğrencisi olan Ebû Yusuf'un Harun Reşid tarafından baş kadılık makamına getirilmesiyle diğer bölgelerle birlikte Mâverâünnehir'de de görevlendirilen Hanefî kadılar İslâm'ı kabul eden kitlelere Ebû Hanife'nin itikadî ve fikhî görüşlerini

---

⁵⁹³ Türklerin Abbasîler içinde üstlendikleri roller ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, (2015), **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul, s. 81-244.

aktarmışlardır⁵⁹⁴. Buhara ve Semerkant'ta ortaya çıkan medreselerde eğitim faaliyetlerini sürdüren haneî âlimler aynı zamanda Türklerin sahip olduğu sünnî/ortodoks ve kitabî din algısının da temelini oluşturmuşlardır⁵⁹⁵. Bu şekilde medreseler etrafında şekillenen İslâm yorumu ilerleyen devirler için şehirli din anlayışı olarakta yorumlanmıştır.

İslâm'ın yayılması nasıl ki tüm Türkler için aynı nedenlerle gerçekleşmemişse İslâm'ı kabul eden her Türk toplumu içinde aynı şekilde anlaşıldığı da söylenememektedir. Bölgede daha önce yayılan dinlerde de görüldüğü gibi farklı bölgelerde farklı yaşam biçimlerine ve ideallere sahip olan Türk topluluklarının İslâm'ı algılama şekillerinde de farklılıklar görülmektedir. Türklerin VII. yüzyıl ve sonrasında hızlanan şehirleşme eğilimi yerleşik ve göçebeler arasında sorunlara kapı araladığı gibi bakış açılarından kaynaklı olarak birbirine paralel İslâm anlayışları ortaya çıkmıştır⁵⁹⁶. Şehirlerdeki Türklerin içinde buldukları ortam ve imkanlar sonucu ulaştıkları dinî eğitimden mahrum olan göçebeler eski inançlarından kalan ritüelleri yaşatmaya devam etmiştir. Zira sosyolojik bir durum olarak yüzyıllar boyunca kendine ait bir inanç sistemi ve buna bağlı olarak gelişen kültürle yaşamış olan toplumlar farklı bir kültüre geçtiklerinde eskiyle olan bağını koparmadıkları gibi ondan aldıkları unsurları yeni kültür içinde yaşatmaya devam etmişlerdir⁵⁹⁷. Bu doğrultuda bakıldığında Mâverâünnehir'de İslâm'dan önce yayılma fırsatı yakalamış olan dinler içinde aynı şey söz konusu olmuştur. Eski devirden kalan inanç unsurlarından yeni girdikleri dinin genel akidesine uyanlarını aynen, uymaları ise girdikleri yeni dinden aldıkları formlarla besleyerek yaşatmışlardır⁵⁹⁸. Mecûsilik örneğinde de işaret edildiği üzere aynı süreç yaşanmış ve netice itibarıyla anılan

---

⁵⁹⁴ Sönmez Kutlu, (2011), **Türkler ve İslâm Tasavvuru**, İstanbul, s. 98; M. Saffet Sarıkaya, (2003), **Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı**, İstanbul, s. 109.

⁵⁹⁵ Ahmet Yaşar Ocak, (2018), **Türkler, Türkiye ve İslâm**, İstanbul, s. 41-43.

⁵⁹⁶ Sarıkaya, **a.g.e.**, s. 103; Ocak, **a.g.e.**, s. 48-51; Ahmet Yaşar Ocak, (2018), **Türk Suffiliğine Bakışlar**, İstanbul, s. 39.

⁵⁹⁷ Gustav Mensching, (2012), **Din Sosyolojisi**, Çev. M. Aydın, Konya, s. 93-94.

⁵⁹⁸ Ahmet Yaşar Ocak, (2017), **Alevî-Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri**, İstanbul, s. 53; X. yüzyılın başlarında Mâverâünnehir'e gelen Ebû Dülef bölge halklarından bahsederken sıraladığı topluluklar arsında Buğraç Kabilesi'nden de bahseder. İleride de bahsedileceği üzere Alevî bir hükümdarın idaresinde yaşadıklarını belirtirken bunun da Yahya b. Zeyd'in neslinden olduğunu söyler. Bu kabilenin yanlarında bulunan süslü bir mushafa ibadet ettiklerinin yanı sıra Hz. Ali'yi de ilah olarak kabul ettiklerini aktarır. Bkz. İbn Fazlan, (1995), **Seyahatnâme**, Haz. R. Şeşen, İstanbul, s. 89; Köprülü, Ebû Dülef'in gözlemlerini Türklerin İslâm öncesi inancıyla birlikte yorumlamıştır. Konuyu Türklerin eski inancının İslâmî bir şekle bürünerek Hz. Ali'yi Gök-Tanrı'nın yerine koyduklarını belirtmiştir, Bkz. M. Fuad Köprülü, (2005), **Türkiye Tarihi**, Ankara, s. 211; Melikoff da aynı görüştedir, Bkz. Irene Melikoff, (2015), "Bektaşîler Tarikatı ve Hacı Bektaş'a Bağlı Zümreler: Probleme Toplu Bakış", **Uyur İdik Uyardılar**, Çev. T. Alptekin, İstanbul, s. 24.

dinin şehirlerdeki algılanma biçimiyle şehirleşmemiş nüfusun anlama ve uygulaması arasında farklar oluşmuştur. Yukarıda da temas edildiği gibi Türkler İslâm'ı kabul etmelerinden sonra da eski inançlarını ve farklı zamanlarda girdikleri muhtelif dinlerin kimi âdetlerini özellikle kırsal kesimde sürdürmeye devam etmiştir. Dolayısıyla köylü ve göçebe Türkler kitabî İslâm anlayışını tam olarak özümseyememiştir. Gayri sünnî/heterodoks olarak adlandırılan bu anlayış Türklerin İslâmlaşma sürecinin farklı bir yönünü oluşturmuştur. Bu farklılık İslâm'ın tam olarak anlaşılıp uygulanmamasından kaynaklı olarak, İslâm Dünyasında ortaya çıkan farklı mezheplerin öğretilerinin kolayca benimsenmesine de neden olmuştur. Konumuz itibarıyla burada ayrıntısına girmeyeceğimiz Anadolu'da oluşan Alevîlik ve Bektaşîlik gibi tarikat ve oluşumlar kaynağını bu noktadan almışlardır⁵⁹⁹. Ancak burada gözden kaçırılmaması gereken husus İslâm öncesi devrin inanç ve kültür yapısının sadece heterodoks kabul edilen gayri sünnî gruplar arasında değil sünnî ve şehirli Müslümanlar arasında da yaşamaya devam ettiği⁶⁰⁰. Dolayısıyla Türklerin İslâm öncesi dinî ve kültürel birikiminin sadece göçebelere devam ettiği yerleşik hayata geçenlerin tamamen sünnî gelenek içerisinde bu birikimi terkettikleri söylenemez. Yukarıda belirtildiği gibi Türk topluluklarının yaşam biçimlerinden kaynaklı olarak farklı İslâm algıları oluşmasına rağmen eski inançların izleri az ya da çok sünnî gruplarda da görülmeye devam etmiştir.

Bölgede irşat faaliyetlerini yürüten sufi dervişlerin⁶⁰¹ çabası da İslâmlaşma sürecinin önemli noktalarından olarak görülmektedir. Türklerin İslâm öncesi inanç

---

⁵⁹⁹ Ahmet Yaşar Ocak, (2018), **Türk Sufiliğine Bakışlar**, İstanbul, s. 72; Kutlu, İslâm dünyası içindeki farklı grupları ortodoks ve heterodoks kavramlarıyla açıklanmasının doğru olmadığı kanaatindedir. Zira Ortodoks kelimesinin Avrupa kültür hayatı içinde dinî ve toplumsal yapısını açıklarken kilisenin temsil ettiği dinî anlayışı ifade ettiğini ve bunun haricindeki her türlü grubu sapık statüsünde görüldüğünü aktarmaktadır. Bunun aynı şekilde Müslümanlar için kullanılmasının İslâm Dünyası içindeki durumu doğru olarak yansıtması görüşündedir. İslâmî kültür içindeki siyasî, fikhî ve itikadî mezhepler ile tarikatların bu iki kavramla açıklanamayacak dinî ve teolojik çoğulculuğun olduğundan hareketle belirtilen gruplar içinde alt gruplar olduğunu ve bunların hepsinin genel başlıklar altında tasnif edilemediğini açıklar. Bu bağlamda kurumsallaşma sürecini tamamlayan tarikatlar ve benzeri sufi oluşumların ortodoks ya da heterodoks tanımlamalarıyla değil farklı mezhebi unsurları bünyesinde barındıran bağımsız zümreler olarak mezhepler üstü anlamında metadoksi kavramıyla açıklanabileceğini ve dolayısıyla diğer tarikat yapılanmalarıyla birlikte Alevî-Bektaşî grupları da bu şekilde değerlendirilebileceğini iddia etmektedir, Bkz. Sönmez Kutlu, (2016), **Alevîlik-Bektaşîlik Yazıları**, Ankara, s. 65-66.

⁶⁰⁰ Abdulkadir İnan, (1952), "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", **İFD**, Cilt I, Sayı IV, Ankara, s. 19-30; Aynı makale için Bkz. Abdulkadir İnan, (1998), "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", **Makaleler ve İncelemeler**, Cilt I, Ankara, s. 462-479; Yusuf Ziya Yörükân, (2017), **Şamanizm**, İstanbul, s. 27-40.

⁶⁰¹ Sufi kelimesinin ortaya çıkışı hakkında ilk dönem müellifler değişik tanımlar yapmıştır. Allah'ın huzurunda ilk safta buldukları, Hz. Peygamber zamanındaki Ehl-i Suffa'nın özelliklerine sahip

çerçevesinde yer edinmiş olan kùltlerle desteklenen şamanizm en temelde mistik bir büyü sistemi olarak sosyal hayatın içinde varolmuştur. Bunun yanı sıra yine Türklerin zaman ve mekan farklılıklarıyla girdikleri Budizm, Maniheizm ve Zerdüştlük'ünde mistik karakterli dinler olduğu bilinmektedir. Türkler arasında söz konusu dinlerin zemin oluşturduğu mistik düşünce sistemi Horasan'da ortaya çıkan sufi/tasavvufi İslâm anlayışının Mâverâünnehir'de kolayca kabullenilmesine neden olmuştur. Bölgeye gelen sufi dervişler vasıtasıyla yayılan tasavvufi İslâm algısı söz konusu inanç ve dinlerin mevcut ritüel, adet ve uygulamalarının İslâmî bir formda yeniden yorumlanmasıyla oluşmuştur⁶⁰². Bu meyanda heterodoks anlayışla doğrudan alakalı olarak gelişen tasavvuf öğretisi etrafında anlaşılan İslâm ve bunun taşıyıcısı olan dervişler Karahanlılar devrinde bireysel çabalarının yanında devlet tarafından desteklenince daha geniş ve rahat faaliyet alanı bulmuşlar ve neticede İslâm'ın Türkler arasında yayılması noktasında ciddi katkıları olmuştur⁶⁰³.

---

oldukları, yün manasına gelen softan elbise giydikleri için bu adına verildiği aktarılmıştır. Yine sufilerin içleri saf dışları pak olduğu sufilere "sufiyye" adının verildiği belirtilmiştir. Bunlar dünyayı terkederek vatanlarından ayrılan, dostlarını bırakarak memleket memleket dolaşan, beslenme ve giyinme ihtiyaçlarını asgarî düzeyde tutarak gerekli olan miktardan fazla kullanmamaya özen gösteren ve dünya nimetlerinden faydalanmayan zümrelerdir, Bkz. Kelâbâzî, (2019), **Doğuş Devrinde Tasavvuf**, Haz. S. Uludağ, İstanbul, s. 59; Hücvirî, (2018), **Hakikat Bilgisi**, Haz. S. Uludağ, İstanbul, s. 95; Bu hususta Horasan Emiri Ali b. İsa'nın önce Semerkand sonrasında ise Fergana'ya sürdüğü Ebî Ma'az'ın dönüş yolunda Tirmiz ve Sagoniyan bölgesinin kadısı Abdu'l-Azîz b. Halid'in tanıştırdığı el A'maş'la birlikte Fergana'ya giderek Fergana ve Şaş ahalisinden elliyle yüz bin kişinin Müslüman olmalarını sağladıklarının bilinmesi sufilerin faaliyetlerinin bir örneğidir, Bkz. en-Nesefî, (1991), **el-Kand fi Zikri Ulemaî Semerkand**, Neşr. M. Fâryâbî, S. Arabistan, s. 21; el-Karşî'nin Türk ülkeleri arasında İslâm'a ilk geçenin Şaş olduğu bilgisi, bu olayın Karahanlı hakanı Bilge Kül Kadir Han devrine denk geldiğini aktarması bu bilgiyi tamamlar görünmektedir, Bkz. Cemal Karşî, (1898), "Mülhakâtü's-Surâh", Neşr. V. V. Barthold, **Turkestan I**, Petersburg, s. 130; Bir başka örnekte 951-952 yılında Nişabur'dan ayrılarak önce Buhara'ya daha sonra Balasagun'a giden fıkıh ve kelam alimi el-Kelâmatî 961-962 yılında burada vefat etmiştir. İbnü'l Esir'in haber verdiği iki yüz bin obanın İslâm'ı kabul etmesinde el-Kelâmatî'nin büyük rolü olmuştur; Bkz. Sem'ânî, (1898), "Kitabü'l-Ensâb", Neşr. V. V. Barthold, **Turkestan I**, Petersburg, s. 65; Bunların yanı sıra daha birçok ismin Türklerin yaşadığı alanlara geldiği bilinmektedir, Bkz. en-Nesefî, **a.g.e.**, s. 475; Sem'ânî, **a.g.e.**, s. 52; Ancak şehirlerde meskun nüfusun İslâm'ı daha önce kabul ettiği gerçeği de göz önünde tutulduğunda bahsi geçen mutasavvıf ve alimler daha çok göçebe ahalinin Müslüman olmasında etkili olduklarını söyleyebilir, Bkz. Ömer Soner Huncan, (2015), "el-Kand Fî Zikri Ulemaî Semerkand'da Türk Hakanlığı", **TÜEFD**, Cilt 5, Sayı 9, Edirne, s. 5-6.

⁶⁰² M. Fuad Köprülü, (2013), **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara, s. 49-50; M. Fuad Köprülü, (2005), **Türkiye Tarihi**, Ankara, s. 212-213; Fuad Köprülü, (2004), "İslâm Sufi Tarikatlerine Türk-Moğol Şamanlığının Tesiri", **Marife**, Yıl IV, Sayı I, Konya, s. 267-275; Fatih M. Şeker, (2012), **İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru**, Ankara, s. 308-309; M. Saffet Sarıkaya, (2003), **Anadolu Alevîliğinin Tarihi Arka Planı**, İstanbul, s. 88-90

⁶⁰³ V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 274-275; Şeker, **a.g.e.**, s. 115-120, 243-394.

3.2 İslâmlaşmadan Sonra Türk Sosyal Yapısında Değişimler

Toplumların din değiştirme olgusunun sosyolojik ve psikolojik yönlü etkileri yaşam biçimi ekseninde sosyal yapının şekillenmesine neden olmuştur. Ancak bu etki toplumların yaşadıkları coğrafya temelinde gerçekleşmiştir. Coğrafya üzerinde biçimlenen ekonomik faaliyetler ve buna bağlı olarak gelişen yaşam biçimi sosyal ve siyasî yapı genelinde hukukî, sanatsal ve kültürel alanlarda toplumu bir arada tutan değerleri meydana getirmiştir. Bunların yanında toplumların yaşam biçimlerinin din değişiminde etkili olduğunu da göz ardı etmemek gerekmektedir.

Türklerin, Ural ve Altay arasında vücuda getirdikleri sosyal ve siyasal yapı çevre şartlarından dolayı göçebelik üzerine kurulmuştur. Ağırlıklı olarak hayvan yetiştiriciliğine bağlı bir ekonomik yapının sonucu olarak şekillenen bu yaşam biçimi Türkler arasında sosyal sınıfların oluşmasının önüne geçmiştir. Zira geniş toprak sahiplerinin, askerlik mesleğinin ve din adamlarının olmamasına bağlanan⁶⁰⁴ bu sınıfsız toplum düzeni aileden başlayarak devlete uzanan hiyerarşik bir yapı arz etmektedir. Ancak Mâverâünnehir başta olmak üzere tarım ve ticaretin yapılabildiği alanlarda durumun farklılık göstermesi kaçınılmazdır. Zira burada hükümdar ailesinden ya da geniş topraklara sahip olmaktan kaynaklı soyluların yanında gelişmiş ticarî faaliyetlerin ortaya çıkardığı tüccarlar birer sosyal sınıf olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gök-Türk egemenliğinin başlattığı şehir ve bozkır Türklerinin bütünleşme süreci Arap fetihleri döneminde kesintiye uğramış gibi görünmekle birlikte şehirlerde yaşayan Türk nüfusunun arttığı müşahede edilmektedir. Mâverâünnehir ve Toharistan'ın yanı sıra Türkiş ve Uygurlar'ın egemenliğindeki alanlarda da şehir hayatı yaygınlaşmıştır⁶⁰⁵. Türkler arasında şehirleşmenin artması Gök-Türkler devrinde ulaşılan kültürel gelişim ile alakalı görünmektedir⁶⁰⁶. Gök-Türklerin siyasal, sosyal ve ekonomik alanlarda oluşturdukları birikimden kaynağını alan bu gelişim aynı zamanda Türk toplum yapısında da değişim yaşandığını ve dolayısıyla şehir hayatının gereği olan sosyal sınıfların ortaya çıkmaya başladığını ifade

---

⁶⁰⁴ İbrahim Kafesoğlu, (1999), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, s. 240-241.

⁶⁰⁵ Uygurların yerleşik hayatı benimsemelerinde Maniheizm'in kabulü birincil etken gibi gösterilmesine rağmen şehirleşme din değişiminden önce başlamıştır, Bkz. Faruk Sümer, (2014), **Eski Türklerde Şehirleşme**, Ankara, s. 28; Istvan Vasary, (2007), **Eski İç Asya'nın Tarihi**, Çev. İsmail Doğan, İstanbul, s. 132; Ahmet Taşağıl, (2014), **Kök Tengri'nin Çocukları**, İstanbul, s. 213.

⁶⁰⁶ Bahaeddin Ögel, (2001), **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, s. 170-171.

etmektedir. Diğer yandan din değiştirmelerden bağımsız olarak başlayan bu süreci, kabul edilen dinlerin hızlandırdığını da söylemek gerekmektedir. Netice itibarıyla Türkler arasında başlayan yenilenme hareketi ve buna paralel olarak yaşanan İslâmlaşma süreci, VIII. yüzyıldan sonra önceki devirlerden farklı ancak şehir ve bozkır sosyal düzeninin harmanlandığı bir toplum yapısı meydana getirmiştir.

Mâverâünnehir'deki Türklerin, Gök-Türkler sonrası ve Arap hakimiyeti dönemindeki sosyal vaziyetleri hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Bu durum dönem kaynaklarında aktarılan malumatın etnik mensubiyet yerine din referanslı olması, Türk ifadesinin İslâm'ı kabul etmeyenler için kullanılmasından kaynaklanmaktadır⁶⁰⁷. Mâverâünnehir'in doğusundan Türk sınırı olarak bahsedilmesi bölgedeki Türk varlığını hiçe sayan anlayışın doğmasına da sebep olmuştur. Bu sebeple baştan beri vurguladığımız üzere Gök-Türkler öncesi bölgedeki Türk varlığının göçebe Türklerle bütünleşmesinin detayları Sâ mânîler dönemine kadar belirtilen nedenden ötürü tespit edilememektedir. Sâ mânîler zamanında askerî alanda etkili olduklarını⁶⁰⁸ gördüğümüz Türkler bakıldığında anılan devletin kaderini tayin eden güç olmuşlardır. Türkler arasında ayrı bir askerî sınıfın olmadığını hatırlarsak süreç içerisinde yaşanan değişimin bir yönüne ışık tutabiliriz.

Karahanlılar döneminde ve sonrasında Türkler arasında göçebe zümrelerin olmasına karşılık Gök-Türkler devrinde başlamış olan şehirleşme ve bozkır sosyal hayatıyla şehir hayatının bütünleşme süreci büyük ölçüde nihayete ermiştir. Burada elbette tüm Türklerin şehirlerde yaşadığı iddia edilmemektedir. Horasan ve Anadolu'ya geçen göçebe boylar uzunca bir süre bu yaşam biçimini devam ettirmişlerdir. Mâverâünnehir dâhilinde de göçebe Karluklar ve Oğuzlarla yaşanan sorunlar da bilinmektedir⁶⁰⁹. Ancak Karahanlılar'ın Karluklarla, Selçukluların Oğuzlarla ve

---

⁶⁰⁷ Taberî, (1989), **The History of Tabarî**, Vol. XXV, İng. Çev. Khalid Yahya Blankinship, Newyork, s. 47.

⁶⁰⁸ Miskeveyh, (2016), **Tecâribü'l-Ümem**, Çev. K. Burslan, Ankara, s. 951; Mukaddesî, (2015), **Ahsenü't-Tekasim**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 360; İbn Havkal, (2014), **Suret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, s. 354; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 366.

⁶⁰⁹ Karahanlılar devrinde Karluk ve Oğuz isyanları için Bkz. Kâtib es-Semerkandî, (1948), **Sindbâdnâme**, Neşr. A. Ateş, İstanbul, s. 16; Kâtib es-Semerkandî, (1349), **Agrâzu's-Siyâse fî Agrâzi'r-Riyâse**, Neşr. C. Şiar, Tahran, s. 420-421; Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 39; İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt XI, Çev. A. Özeydin, İstanbul, s. 173; Cüveynî, (2013), **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, s. 263-264; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. H. D. Yıldız, Ankara, s.352-359; İbrahim Kafesoğlu, (2000), **Harezmsahlr Devleti Tarihi**, Ankara, s. 80-83; Ömer Soner Hunkan, (2011), **Türk Hakanlığı**, İstanbul, s. 304-311, 353; Oğuzların faaliyetleri ve Horasan'a geçmeleri için Bkz.

Osmanlıların Anadolu'daki Türkmenlerle yaşadıkları sorunlar bu devletlerin artık toplum hayatının merkezine şehir hayatını koyduklarını ve bu sebeple anılan Türk zümrelerinin isyan ettiklerini söylememizi mümkün kılmaktadır.

Türk sosyal hayatının Karahanlılar devrinde artık şehirli ya da yerleşik karaktere sahip olduğunu dönem eserlerinden ve bugün yapılan çalışmalardan anlaşılmaktadır. Mâverâünnehir toplumu için sıraladığımız çiftçi, tüccar ve zanaatkar zümrelerinden *Kutadgu Bilig*'de bahsedilmesi Karahanlı sahasının doğu kesimlerinde de şehirleşmenin arttığını göstermektedir. Mâverâünnehir ve özellikle Fergana bölgesinde şehirlerin sayısında görülen artış⁶¹⁰ Karahanlıların ulaştığı medenî seviyeyi göstermektedir.

Mâverâünnehir'in sulanabilir alanlarının tarımın gelişmesine olanak sağladığı ve ticaretle birlikte ekonomik hayatın merkezinde yer aldığı bilinmektedir. Geniş toprak sahibi olan ve tarımsal üretime yön veren dihanların X. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan gelişmeler sonucu güç ve eski konumlarını kaybettikleri daha önce belirtilmiştir. Bu dönemde başlayan Karahanlı seferlerine destek vererek kaybettiklerini geri kazanmaya çalışmalarına karşılık durumlarında bir değişiklik olduğu görülmemektedir⁶¹¹. Sâ mânîler ve Karahanlıların uyguladığı ikta sistemi⁶¹² topraktan kaynaklı zenginliğin ve soylu sınıfın oluşmasının önüne geçmiştir. İkta toprakları haricinde toprak mülkiyetiyle ilgili ayrıntılı bilgi bulunmamakla beraber çiftçilerin sosyal bir sınıf olarak toplum hayatı içinde yer aldığı anlaşılmaktadır⁶¹³.

Çin'den başlayarak Avrupa'ya kadar İpek Yolu üzerindeki devletleri etkileyen VIII. yüzyıldaki ekonomik kriz ve IX. yüzyılda görülen iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin ortadan kalkmasıyla canlanan ticaret Mâverâünnehir'de zenginliğin artmasına neden olmuştur. Ticaretin hareketlenmesi şehirleşmenin artmasına,

---

Ravendî, (1999), **Rahat-üs-Sudûr ve Ayet'üs-Sürûr**, Cilt I, Çev. Ahmed Ateş, Ankara, s. 173-179; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, (2018), **Târih-i Güzide**, Çev. M. Öztürk, Ankara, s. 342-343; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, (2015), **Tarih-i Güzide**, Ed. Erkan Göksu, İstanbul, s. 74-76; el-Cüzcanî, (2015), **Tabakât-ı Nâsirî**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 95; Aksarayî, (2000), **Müsameratü'l-Ahbar**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, s. 17; Mîrhând(2015), **Ravzatu's-Safâ** (Tabakâ-i Selçukiye), Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 189-196.

⁶¹⁰ Farhad Maksudov, (2012), "Batı Türkistanda Karahanlı Kentlerinin Gelişimi Üzerine", **IRASSJ**, Vol. 3, s. 349; Bahaeddin Ögel, (2001), **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, s. 224-225.

⁶¹¹ M. Fuad Köprülü, (2005), **Türkiye Tarihi**, Ankara, s. 133; Ömer Soner Hunkan, (2011), **Türk Hakanlığı**, İstanbul, s. 112; Jürgen Paul, (2002), "Karahanlılar", **Türkler**, Cilt IV, Ankara, s. 462.

⁶¹² Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 451; Reşat Genç, (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, s. 191; Sâ mânîlerin ikta sistemi hakkındaki tartışma için Bkz. Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 142-144.

⁶¹³ Yusuf Has Hacib, (1998), **Kutadgu Bilig**, Çev. R. Rahmeti Arat, Ankara, s.318-319.

şehirleşme de ticaretin büyümesine neden olan ve birbirini tetikleyen iki süreç olarak gelişme göstermiştir. Bundan sebep önceki devirlerde ön planda olan tüccar sınıfı, Karahanlı toplumu içinde de varlığını devam ettirmiştir⁶¹⁴. Diğer yandan doğu-batı yönlü gelişen ticaretin sonucu olarak ithalat ve ihracatın artması ve madencilik ve sair hammadde kaynaklarının gelişmesi zanaatkar sınıfı sosyal hayatın önemli bir parçası haline getirmiştir⁶¹⁵. Anılan bu iktisadî sınıflar Mâverâünnehir için yeni bir olgu olmamakla birlikte burada dikkat çeken husus Türk toplum yapısı içinde anılmasıdır. Dolayısıyla Karahanlı sahasının tamamında yerleşik hayatın gerektirdiği sosyal sınıfların ve sonraki devirlere kaynaklık edecek kültürel birikimin zemininin oluştuğu anlaşılmaktadır.

Türklerin göçebe yaşamın nedeni olarak bilinen hayvancılık artık ayrı bir sınıfın ekonomik uğraşı olarak görülmektedir⁶¹⁶. Ancak Yusuf Has Hacib'in ifadelerinden göçebelere olan bakış açısı net bir şekilde anlaşılmaktadır. Hayvan yetiştirenlerin kültürsüz, usulsüz ve kaba oldukları ve bunlarla ilişkilerde mesafeli olunması gerektiğini aktaran mısralar aslında yöneticilerin göçebeler hakkındaki düşünceleri göstermektedir. Diğer yandan şehir ve yayla ahalisi arasındaki kültürel farkı da vurgulanmaktadır. Bu durum da Mâverâünnehir'de yerleşik hayata zorlanan göçebe Karluk, Kanglı ve Oğuzlarla olan sorunların kaynağını açıklamaktadır.

İslâm dininin kabulü ile Türkler arasında görülen mezhep ve tasavvuf ekollerinin gelişiminin yanında ilmî sahada faaliyet gösteren alimlerin sosyal hayat içerisinde bir sınıf olarak kabulü yeni görülen durumdur. Mezhep mensubiyeti dinî bir gereklilik değildir. Ancak ortalama bir ferdin inanç ve ibadet noktasında dinin kaynaklarını kullanarak hüküm çıkarma ve yeni bilgi üretme imkanı olsa da sosyal ve özel hayatını şekillendirirken bir fıkıh ekolünün prensiplerine uymasının kolaylık sağladığı kabul edilmektedir⁶¹⁷. Bu bağlamda Emevîler devrinde Yezid b. Muaviye'nin ölümü üzerine çıkan kargaşa ortamında filizlenen Mürcie⁶¹⁸ ekolü

---

⁶¹⁴ Yusuf Has Hacib, (1998), **Kutadgu Bilig**, Çev. R. Rahmeti Arat, Ankara, s. 320-321.

⁶¹⁵ Yusuf Has Hacib, **a.g.e.**, s. 322-323.

⁶¹⁶ Yusuf Has Hacib, **a.g.e.**, s. 321-322.

⁶¹⁷ Ali Bardakoğlu, (1997), "Hanefî Mezhebi", **DİA**, Cilt XVI, Ankara, s. 7.

⁶¹⁸ Mürcie hareketinin ortaya çıkışı ve gelişim süreci için Bkz. eş-Şehrîstânî, (2013), **Dinler ve Mezhepler Tarihi**, Çev. M. Tan, İstanbul, s. 116; Wilferd Madelung, (2018), "Horasan ve Mâverâünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefîliğin Yayılışı", **İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik**, Haz. S. Kutlu, Ankara, s. 89-90; Süleyman Uludağ, (2017), **İslâm'da İnanç Konuları ve İtikadî Mezhepler**, İstanbul, s. 290-293. Patricia Crone, (2007), **Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce**, Çev. H. Köni, İstanbul, s. 42, 80; Montgomery Watt, (2001), **İslamda Siyasal Düşüncenin Oluşumu**, Çev. U.

Basra ve Kûfe’de ortaya çıkmasına rağmen Horasan ve Mâverâünnehir’de de etkili olmuştur. Anılan bölgelerde yeni Müslüman olan toplumların İslâm Devleti içerisindeki eşitliğini savunan bu ekol, Emevîlerin zoraki aldığı cizye vergisinden muaf tutulmaları için bölge halkına destek vermiştir. Meveraünnehir’deki söz konusu destek Ömer b. Abdülazîz devrinde Ebû’s-Saydâ Sâlih b. Tarîf ed-Dabbî ve Sa’îd en-Nahvî’nin Horasan valisi Cerrâh b. Abdullah’ın zulüm derecesine varan uygulamalarını şikayet etmeleriyle başlamıştır. Daha öncesinde İslâm Devleti içinde yaşanan bazı isyanlara da destek veren Mürciiler’in Mâverâünnehir’de etkili olmaları Haris b. Süreyc isyanı dolayısıyla olmuştur. Ömer b. Abdulaziz’den sonra malî açıdan eski uygulamaları devreye sokan yöneticilere karşı isyan eden Haris b. Süreyc, Türğişlerle yaptığı ittifak neticesi Mâverâünnehir’de oldukça etkin bir rol oynamıştır. Abbasî ihtilalinden biraz önce ölen Haris’ten sonra lidersiz kalan ekolün siyasî olmasa da manevî liderliğini zaman içerisinde Ebû Hanife üstlenmiştir⁶¹⁹.

Irak fikhî ya da diğer adıyla Re’y ekolü⁶²⁰ içerisinde yetişen Ebû Hanife’nin⁶²¹ yukarıda da belirtildiği gibi Türklerin İslâmlaşması sürecine ciddi katkısı olmuştur. Bu katkı Ebû Hanife ve öğrencilerinin sahip olduğu ilmî mirası sistematik bir hale getirip zaman içerisinde yeni ictheadlarla zenginleştirerek oluşturdukları ve ilerleyen dönemde Hanefilik⁶²² adını alan mezhebin Mâverâünnehir’de yayılması sonucu gerçekleşmiştir. Zira mezhepler, toplumların sosyal, kültürel ve ekonomik yapıları içerisinde karşılaşılan günlük sorunların çözümü noktasında dinî hükümler ortaya koyma amacıyla ortaya çıkmıştır. İslâm dünyasının farklı coğrafyalarında ve farklı usullerle bulunan çözümlerin tüm Müslümanlar için pratik sonuçlar doğurmayacağı anlaşılabilir bir durumdur. Dolayısıyla Ebû Hanife ve öğrencilerinin akli kullanmayı öngören, özgürlükçü ve müsamahakâr düşüncelerinin Mâverâünnehir alimleri tarafından bölge halkına aktarılması İslâm’ın daha açık bir şekilde algılanmasına ve

---

Murat Kılavuz, İstanbul, s. 94-95; Muhammed Âbid el-Câbirî, (2018), **Arap Siyasal Aklı**, Çev. V. Akyüz, İstanbul, s. 374-377; M. G. S. Hodgson, (1993), **İslâm’ın Serüveni**, Cilt I, Çev. Komisyon, İstanbul, s. 215-216; Sönmez Kutlu, (2006), “Mürchie”, **DİA**, Cilt XXXII, Ankara, s. 41-45.

⁶¹⁹ Wilferd Madelung, (2018), “Horasan ve Mâverâünnehir’de İlk Mürchie ve Hanefiliğin Yayılışı”, **İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik**, Haz. S. Kutlu, Ankara, s. 89-94; Kutlu, **a.g.m.**, s. 41-42.

⁶²⁰ Re’y ekolünün oluşumu ve ayrılı bilgî için Bkz. eş-Şehristânî, (2013), **Dinler ve Mezhepler Tarihi**, Çev. M. Tan, İstanbul, s. 174-175; M. Esad Kılıçer, (1994), “Ehl-i Re’y”, **DİA**, Cilt X, Ankara, s. 520-521; Ali Bardakoğlu, (1997), “Hanefî Mezhebi”, **DİA**, Cilt XVI, Ankara, s. 1.

⁶²¹ İmam-ı Âzam Ebu Hanife için Bkz. en-Nedîm, (2017), **el-Fihrist**, Çev. Mehmet Yolcu, İstanbul, s. 533-534; Mustafa Uzunpostalcı, (1994), “Ebu Hanife”, **DİA**, Cilt 10, Ankara, s. 131-133.

⁶²² Hanefî Mezhebi’nin ortaya koyduğu görüşleri, ekolleşmesi ve Horasan ile Mâverâünnehir bölgesine yayılma süreci için Bkz. Bardakoğlu, **a.g.m.**, s. 1-7; Fatih M. Şeker, (2012), **İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru**, Ankara, s. 278-290.

kabulüne neden olmuştur. Zira Ebû Hanife'nin ortaya koyduğu metod yeni Müslüman olan toplumların dini anlama ve algılamaları noktasında en ideal yol olarak kabul edilmektedir. Milletlerin yaşadıkları çevre ve sahip oldukları kültürden kaynaklı olarak ihtiyaçlarının giderilmesi ve sorunlarının çözümünde bu yol işlevsel sonuçlar doğurmaktadır⁶²³. Bu bağlamda Hanefilik üzerinden İslâm'ın Mâverâünnehir'de ve özellikle Türkler arasında yayılması aslında söz konusu mezhebin uyguladığı metod ve ortaya koyduğu görüşlerle Arap toplumuna ait kültürel unsurların ağırlığını ortadan kaldırıp bölge halklarının değerlerini ön plana almasıyla ilişkilidir⁶²⁴.

Sâmânîler devrinde yapılan kadı atamalarında daha önce de belirtildiği üzere çoğunlukla Hanefî fikhini benimsemiş olanlar tercih edilmiştir⁶²⁵. Bunun neticesinde bölgede İslâmlaşma tamamlanmıştır. Dolayısıyla Türkler arasında Hanefiliğin yayılması da aynı devrin ürünüdür⁶²⁶. Sâmânîler zamanında ribatlar ve âlimlere tahsis edilen medreselerde yapılan eğitim faaliyetleri neticesi dönemin Hanefî eğitim merkezleri haline gelen Buhara ve Semerkant, yetişen çok sayıda fıkıh âlimine ev sahipliği yapmıştır. Bunlardan Semerkant'taki Cüzcâniye Medresesinde yetişen Mâtürîdî⁶²⁷, Ebû Hanife'nin görüşlerini daha anlaşılır şekilde yorumlamış, fıkıh, kelam ve tefsir alanlarında yaptığı çalışmalarla Türkler arasında kabul gören bir itikadî ekolün sahibi olmuştur⁶²⁸. Zira mezheplerin oluşum süreci ile ilgili yukarıda yapılan izah doğrultusunda Mâtürîdî, Ebû Hanife'nin açtığı yolda İslâm inancı ve akâidini rasyonel bir şekilde ve bölgesel şartlar çerçevesinde ele alarak pratikte uygulanabilir bir yorum ortaya koymuştur. Mâtürîdî ile birlikte aynı zamanda hocası

---

⁶²³ Hanifi Özcan, (2018), "Maturidiliğin Oluşumu ve Türkler Arasında Yayılışı", **İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik**, Haz. S. Kutlu, Ankara, s. 304-305.

⁶²⁴ Ali Bardakoğlu, (1997), "Hanefî Mezhebi", **DİA**, Cilt XVI, Ankara, s. 7.

⁶²⁵ Sönmez Kutlu, (2011), **Türkler ve İslâm Tasavvuru**, İstanbul, s. 97-105; Aydın Usta, (2016), "Türklerin İslamlaşması Üzerine Bir Tetkik", **Asos Journal**, Elazığ, s. 23; Fatih M. Şeker, (2015), **Türk Zihniyet Dünyası ve Hayat Felsefesi**, İstanbul, s. 85-88; Hanefiliğin bölgedeki etkisini ve algısını Selçuk Bey'in Müslüman olmasını "Hanefî dinine girmek saadetiyle mesud oldu" ifadesi net bir şekilde ortaya koyar, Bkz. el-Hüseynî, (1999), **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, Çev. Necati Lugal, Ankara, s. 2.

⁶²⁶ Wilferd Madelung, (2018), "Horasan ve Mâverâünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", **İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik**, Haz. S. Kutlu, Ankara, s. 97-98.

⁶²⁷ İmam Maturîdî için Bkz. Şükrü Özen, (2003), "Mâtürîdî", **DİA**, Cilt XXVIII, Ankara, s. 146-147; Sönmez Kutlu, (2018), "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî", **İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik**, Haz. S. Kutlu, Ankara, s. 25-27.

⁶²⁸ Mâtürîdiyye ekolü için Bkz. Yusuf Şeki Yavuz, (2003), "Mâtürîdiyye", **DİA**, Cilt XXVIII, Ankara, s. 165-167.

olan Ebû Nasr el-İyazî ve Hakim es-Semerkindî gibi Türk fakihler Hanefî İslâm inancının Türkler arasında yerleşmesini sağlamışlardır.

Hanefilik, Sâ mânîler devrinde Mâverâünnehir’de edindiği konumu Karahanlılar döneminde de sürdürdü. Buhara, Şaş, İlak, Taraz, Semerkant, Nesev ve Tirmiz’de görülen Şafî mezhebinin bağlıları olmasına rağmen⁶²⁹ XI. yüzyılda Mâverâünnehir’in hakim mezhebi olmuştur. Öyle ki özellikle Buhara’da güç kazanan ve belli bir aileden gelen Hanefî âlimler siyasî hayata müdahil olabilecek ve merkezî otoriteye sorun çıkaracak kadar güçlenmiştir⁶³⁰. Bu meyanda Tamgaç İbrahim Han devrinde (1041-1068) Ebu’l-Kasım Semerkandî’nin⁶³¹ ve Şemsü’l-Mülk Nasr (1068-1080) zamanında ise İmam Ebû İbrahim İsmail b. Ebi Nasr es-Saffar’ın⁶³² idam edilmesi iktidar-ulemâ çatışmasının önemli örneklerindedir. Yukarıda adı geçen Ebû Nasr Süleyman el-Kâsânî de buraya eklenebilir. Hanefilerin bu konuma gelmelerinde yukarıda anlatılan süreçlerde yaşananların etkisi olduğu gibi bölgede başgösteren Şîî⁶³³ propagandasına karşı denge unsuru olarak görülmelerinin de etkisi olduğu söylenebilir. Zira İslâm Devleti’nde Abbasîlerin iktidara gelmesinden sonra bir zaman beraber hareket ettikleri Ali taraftarları muhalif bir tutum içine girmişlerdir. Halifelik merkezine uzak olmasından dolayı Horasan’da faaliyet gösteren Şîî gruplar Sâ mânîler devrinde Mâverâünnehir’de de fikirlerini yaymaya çalışmışlardır⁶³⁴. İlk Sâ mânî hükümdarı İsmail b. Ahmed, Şîî propagandasına karşı sünni ve dolayısıyla hanefî din adamlarını görevlendirmiştir. İlerleyen süreçte İsmâîli

⁶²⁹ Mukaddesî, (2015), **Ahsenü’t-Tekasim**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, s. 333; Fatih M. Şeker, (2012), **İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru**, Ankara, s. 278-279.

⁶³⁰ en-Nesevî, (1991), **el-Kand fi Zikri Ulemaî Semerkand**, Neşr. M. Fâryâbî, S. Arabistan, s. 229; Ali Öngül, (1992), “Burhan Ailesi”, **DİA**, Cilt VI, Ankara, s. 431; Ömer Soner Hunkan, (2011), **Türk Hakanlığı**, İstanbul, s. 365-371; V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 334.

⁶³¹ Avfî, (1898), “Cevamiü’l-hikâyât ve’l-levâmi el-rivâyât”, Neşr. W. Barthold, **Turkestan I**, Petersburg, s. 85; Mu’înü’l-Fukarâ, (1370), **Târîh-i Mollâzâde der Zikr-i Mezârât-ı Buhârâ**, Neşr. A. G. Me’anî, Tahran, s. 59-60.

⁶³² Sem’ânî, (1980), **el-Ensâb**, Cilt VIII, Ed. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Kahire, s. 77; Mu’înü’l-Fukarâ, **a.g.e.**, s. 20.

⁶³³ Şîî/Şîa hareketinin başlaması, yayılması ve birbirinden ayrılarak oluşan kolları için Bkz. eş-Şehrîstânî, (2013), **Dinler ve Mezhepler Tarihi**, Çev. M. Tan, İstanbul, s. 121-159; en-Nedîm, (2017), **el-Fihrist**, Çev. Mehmet Yolcu, İstanbul, s. 479-486; Sıddık Korkmaz, (2015), **Şîa’nın Oluşumu**, İstanbul, s. 79-144; Mustafa Öz, (2010), “Şîa”, **DİA**, Cilt XXXIX, Ankara, s. 111-114; Süleyman Uludağ, (2017), **İslâm’da İnanç Konuları ve İtikadî Mezhepler**, İstanbul, s. 215-243; Habip Demir, (2017), **Horasan’da Şîilik**, Ankara, s. 59-100; Mustafa ÖZ, (2002), “Keysâniyye”, **DİA**, Cilt XXV, Ankara, s. 362-364; Mustafa Öz, (2000), “İmâmiyye”, **DİA**, Cilt XXII, Ankara, s. 207-209; Ethem Ruhi Fiğlalı, (2001), “İsnâşeriyye”, **DİA**, Cilt XXIII, Ankara, s. 142-143; Yusuf Gökalp, (2013), “Zeydiyye”, **DİA**, Cilt XXXIV, Ankara, s. 328-331.

⁶³⁴ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ali Gufranî, (2015), “Mâverâünnehir’de Şîiğin Tarihi, Sâ mânîlerin Çöküşünden Moğolların Gelişine Kadar”, **İÜİFD**, Sayı V, Çev. Ş. Ahmetoğlu, İğdır, s. 221-237.

Şiilerin⁶³⁵ artan faaliyetleri Sâmânîlerin merkezi Buhara'da artarken birçok devlet adamı ve komutanın yanı sıra Nasr b. Ahmed'in⁶³⁶ de Şiiliği kabul ettiği yönündeki rivayetler yapılan propagandanın geldiği noktayı göstermektedir. Nuh b. Nasr'ın iktidara gelmesiyle birlikte başlattığı takibât neticesi bölgeden çıkarılan İsmâîlîlerin bundan sonra siyasî ya da toplumsal bir etkinlikleri görülmezken çalışmalarını gizli olarak sürdürmüşlerdir⁶³⁷. Karahanlılar devrinde taraftarlarını artırma yönünde yaptıkları propaganda Tamgaç İbrahim Han'ın (1041-1068) girişimiyle sona erdirildi ve Mâverâünnehir İsmâîlîlerden temizlendi⁶³⁸.

Mâverâünnehir'de farklı tarihlerde yapılan göçlerle yerleşen ve toplumsal bir olarak görülen Alevîler'i bahsi geçen Şîî faaliyetlerden ayrı tutmak gerekmektedir. Peygamber ailesinden olmasından dolayı saygı duyulan ve Emir İsmail'in vergiden muaf tuttuğu ve vakıflar oluşturduğu Alevîler, Karahanlılar devrinde de sosyal bir sınıf olarak varlıklarını korudukları görülmektedir⁶³⁹. Ancak burada söz konusu Alevî kavramının günümüzde kullanılan anlamının ötesinde Hz. Ali'nin ve dolayısıyla Peygamberin soyundan gelen kimseler olarak anlamamız gerekmektedir. Türkler, Arapların siyasî ve ekonomik politikalarına karşı güç birliği oluşturmak amacıyla Emevî ve Abbasîlerin zulmünden kaçarak Mâverâünnehir'e gelen Peygamber soyundan ya da kendini böyle tanıtan kimseleri himaye etmişlerdir. Zamanla yeni göçlerle sayıları çoğalan Alevîler bu şekilde bölgeye yerleşmişlerdir. Bununla birlikte Alevîlerin Mâverâünnehir'deki varlıklarını olduğundan daha etkin

---

⁶³⁵ İsmâîliyye/Batınîyye mezhebinin Şiilik içerisinde oluşması, tarihsel süreci, Horasan ve Mâverâünnehir'de ki faaliyetleri için Bkz. eş-Şehristanî, (2013), **Dinler ve Mezhepler Tarihi**, Çev. M. Tan, İstanbul, s. 159-166; en-Nedîm, (2017), **el-Fihrist**, Çev. Mehmet Yolcu, İstanbul, s. 504-506; Mustafa Öz, M. Muhammed eş-Şek'a, (2001), "İsmâîliyye", **DİA**, Cilt XXIII, Ankara, s. 128-133; Süleyman Uludağ, (2017), **İslâm'da İnanç Konuları ve İtikadî Mezhepler**, İstanbul, s. 251-262; Habip Demir, (2017), **Horasan'da Şiilik**, Ankara, s. 76-78.

⁶³⁶ Emir'in Şiiliği kabul ettiği kayıtları için, Bkz. Nizâmü'l-mülk, (2009), **Siyasetname**, Çev. M. Taha Ayar, İstanbul, s. 304; en-Nedîm, **a.g.e.**, s. 506; Barthold, Nasr'ın Şiiliği kabul ettiğini belirtir, Bkz. V. V. Barthold, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s. 261; Usta, Batniliği kabul ettiği bilgisinin yakıştırma olduğu görüşündedir, Bkz. Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 142; Frye, Emir'in Şiiliği kabul ettiğini, bu rivayet doğru ise bu devlet politikası değil şahsi bir durum olduğunu ve Fatimi halifesine tabi olmasının mümkün olmadığını söylemektedir, Bkz. Richard N. Frye, (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s. 87-88.

⁶³⁷ İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt VIII, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, s. 343; Nizâmü'l-mülk, **a.g.e.**, s. 309-310; en-Nedîm, **a.g.e.**, s. 506; Barthold, **a.g.e.**, s. 262; Usta, **a.g.e.**, s. 144.

⁶³⁸ İbnü'l-Esir, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt IX, Çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, s. 399.

⁶³⁹ Yusuf Has Hacib, (1998), **Kutadgu Bilig**, Çev. R. Rahmeti Arat, Ankara, s. 313; Nerşahî, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, Ankara, s. 26.

bir şekilde görenler de olmuştur. Zira Ebû Dülef'in kayıtlarındaki⁶⁴⁰ “Buğraç” kavminin Yahya b. Zeyd⁶⁴¹ neslinden olan hükümdarı Alevîlerin bölgede siyasi olarak egemen oldukları gibi anlaşılmasına neden olmuştur. Daha öncede bahsi geçen kayıtlardan Türklerin inançları hakkında da farklı yorumların yapılmasına kapı aralamıştır. Adı geçen Buğraçların Karahanlılar olduğu göz önüne alındığında hükümdarlarının Hz. Ali neslinden gelmediklerini izaha kalkışmak gereksiz bir uğraş olacaktır. Ancak burada Karahanlı sülalesinin Peygamber soyuna olan muhabbeti ve saygısı gereği belki Osmanlılar'daki Nakibül Eşraflık⁶⁴² müessesesi benzeri bir yapı içerisinde Alevîler'e sundukları imkanları Ebû Dülef'in hükümdarlık şeklinde betimlediğini düşünebiliriz.

Buhara ve Semerkant'ta Sâ mânîler devrinde gelişmeye başlayan dinî ve aklî ilimler sahasında yetişen âlimler zamanla Mâverâünnehir'i İslâm dünyasının kültür merkezi haline getirmişlerdir. Ebu'l-Leys es-Semerkandî, el-Keffal el-Kebîr, es-Sübezmunî, el-Kelabazî gibi fıkıh, tefsir ve hadis alanında ün yapmış âlimlerin⁶⁴³ yanı sıra İbn Sîna⁶⁴⁴ ve Farabî⁶⁴⁵ gibi tıp, felsefe ve musiki alanında otorite olan isimler bu dönemde öne çıkmıştır. Ribat ve hankahlarda yürütülen eğitim faaliyetlerinin yanında XI. yüzyılda kurumsal bir yapıya kavuşan medreseler ilmî gelişmenin Karahanlılar devrinde de devamını sağlamıştır. Çoğunluğu Hanefî ekolünde olan 300 civarında fıkıh âliminin yazdığı 350'den fazla eser Mâverâünnehir'de fıkıh ve İslâm Hukuku alanında yapılan çalışmaların geldiği noktayı göstermektedir⁶⁴⁶. Bunun yanı sıra hadis alanında yapılmaya çalışılan tahrifatı önleme adına Sâ mânîler zamanında başlayan çalışmalar Karahanlılar devrinde de devam etmiştir. Ortaya konulan külliyatlar hadis ilmine ciddi katkılar sağladığı gibi bu ilim dalının Türkler arasında

---

⁶⁴⁰ İbn Fazlan, (1995), *Seyahatnâme*, Haz. R. Şeşen, İstanbul, s. 89.

⁶⁴¹ Yahya b. Zeyd için Bkz. Yusuf Gökalp, (2013), “Zeydiyye”, *DİA*, Cilt XXXIV, Ankara, s. 328; Habip Demir, (2017), *Horasan'da Şiiilik*, Ankara, s. 70-71.

⁶⁴² Nekîbüleşraf, Peygamber soyundan gelenlerle ilgilenmek üzere kurulan teşkilatın sorumlusudur. İslâm Tarihi'nin ilk devirlerinde oluşturan divan teşkilatının Peygamber ailesine feyden pay verilmesinin yanında bunlara karşı oluşan menfi tutum Emevîler devrinden sonra Abbâsîlerle birlikte daha düzenli bir hale gelen bu uygulama ilerleyen dönemlerde ve farklı devletlerde farklı isimlerle devam etmiştir. Osmanlılar'da bu kurum Yıldırım Bayezid devrinde ihdas edilmiştir, Bkz. Ş. Tufan Buzpınar, (2006), “Nakîbüleşraf”, *DİA*, Cilt XXXII, Ankara, s. 322-324.

⁶⁴³ Aydın Usta, (2013), *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, İstanbul, s. 478, 487, 496, 500; İshak Yazıcı, (2009), “Ebü'l-Leys el-Semerkandî”, *DİA*, Cilt XXXVI, Ankara, s. 473; Salahattin Polat, (2002), “Ahmed b. Muhammed Kelabazî”, *DİA*, Cilt XXV, Ankara, s. 191.

⁶⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ömer Mahir Alper, (2014), *İbn Sîna*, Ankara, s. 15-23.

⁶⁴⁵ Farabî için Bkz. Mahmut Kaya, (1995), “Fârâbî”, *DİA*, Cilt XII, Ankara, s. 145-161.

⁶⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Yusuf Ziya Kavakçı, (1976), *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvâra'al-nahr İslâm Hukukçuları*, Ankara.

geliştiğini de göstermektedir. Bu meyanda İlig Han Nasr'ın (998-1013) yakın çevresinde yer alan muhaddisleri aktaran kayıtlar söz konusu ilme hükümdarlar nezdinde önem verildiğine örnek teşkil etmektedir⁶⁴⁷. Hükümdarların alimlere değer vermesinin yanında Batı Karahanlı Hükümdarı Şemsü'l-Mülk'den de muhaddis olarak bahsedilmesi hadis ilminin geldiği nokta ve teginlerin aldığı eğitim noktasında önemlidir⁶⁴⁸. Öte yandan ayrıntılı bilgi olmamasına rağmen tıp ve astronomi sahasında çalışma yapan bilim adamlarının da azımsanmayacak ölçüde olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır⁶⁴⁹.

Mâverâünnehir'de genel kabul gören Hanefilik ve XI. yüzyıldan sonra yayılmaya başlayan Maturidiliğin üzerine inşa edilen, bu ekollerin sufi ve mistik tarafını ihtiva eden tasavvuf anlayışı Türkler arasında İslâm'ın yayılmasında büyük öneme haiz olmasının yanında mutasavvıf olarak adlandırılan bir zümrenin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. İslâm Dünyası'nda tasavvuf anlayışı raşid halifeler devrinden sonra başgösteren siyasî ve toplumsal problemlerin üstüne Emevîler'in Arap asabiyetine dayalı politikalarına karşı özellikle mevâlinin duyduğu rahatsızlığın neticesinde gösterilen mistik bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Tasavvuf anlayışının ana omurgasını İslâmî unsurlar oluşturmasının yanında eski Hint ve İran dinlerinin mistik taraflarından etkiler barındırdığı savı genel kabul görmüştür⁶⁵⁰. İslâm'ın ilk devirlerinde ortaya çıkan zühd anlayışı çerçevesinde Horasan'da gelişen, dinin anlaşılması ve hayata tatbiki hususunda ortaya konulan prensipler bütünü olarak tanımlanabilecek tasavvuf cereyanı buradan gelen sufi dervişler⁶⁵¹ vasıtasıyla Mâverâünnehir'de de yayılma alanı bulmuştur⁶⁵². Mâverâünnehir'in dini tarihi içinde

---

⁶⁴⁷ en-Nesefî, (1991), **el-Kand fi Zikri Ulemaî Semerkand**, Neşr. M. Fâryâbî, S. Arabistan, s. 250, 397, 487.

⁶⁴⁸ en-Nesefî, **a.g.e.**, s. 313.

⁶⁴⁹ Yusuf Has Hacib, (1998), **Kutadgu Bilig**, Çev. R. Rahmeti Arat, Ankara, s. 315-317.

⁶⁵⁰ M. Fuad Köprülü, (2013), **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara, s. 47; Ahmet Yaşar Ocak, (2017), **Kalenderîler**, İstanbul, s. 54-55

⁶⁵¹ İlk sufi zaviyesi Ebû Haşim (ölm. 767) tarafından Suriye'de kurulmuştur. Bundan sonra İbrahim b. Ethem (ölm. 777), Şakik Belhî (ölm. 780), Süfyan-ı Sevri (ölm. 784), Fudayl b. İyaz (ölm. 802), Mâruf Kerhî (ölm. 816), Zünnûn-i Mısrî (ölm. 859), Bâyezîd-i Bestamî (ölm. 874), Hallâc-ı Mansur (ölm. 921) Cüneyd-i Bağdadî, gibi tanınmış sufiler ve hepsini burada sayamayacağımız birçok isim tasavvufun gelişmesine katkıda bulundular. Hemedan, Nişabur ve Merv gibi Horasan'ın büyük şehirleri IX. yüzyıldan itibaren sufi akımın başlıca merkezleri olmuştur. Buralarda yetişen sufiler X. yüzyıldan itibaren Mâverâünnehir'de de etkili olmaya başlamışlardır, Ayrıntılı bilgi için Bkz. Kuşeyrî, (2017), **Kuşeyrî Risalesi**, Haz. S. Uludağ, İstanbul, s. 95-143; Kelâbâzî, (2019), **Doğuş Devrinde Tasavvuf**, Haz. S. Uludağ, İstanbul, s. 66; Hücvirî, (2018), **Hakikat Bilgisi**, Haz. S. Uludağ, İstanbul, s. 131-222.

⁶⁵² Farklı zaman ve şehirlerde bulunan bu sufilerden ön plana çıkanlar arasında İbrahim Şemmas, Ebû Bekir Soğdî, Hâşim Soğdî, Ebû Bekir Falizban, Ebû'l-Muzaffer Tirmizî, Yusuf Hemadanî, Muhamed

yer alan Budizm, Maniheizm ve Zerdüştlük'ün yanısıra eski Türk inançları ile Şamanizm'in sahip oldukları mistizm, tasavvufun yayılması için zemin teşkil etmiştir⁶⁵³. Dolayısıyla Mâverâünnehir'de oluşan mutasavvıflar yeni bir sosyal sınıf olarak görülmesine rağmen bölgenin İslâm öncesi mevcut dinî yaşantısı içerisinde eskiden beri yer alan aktörlerin İslâmî bir niteliğe bürünmüş şekli olarak karşımıza çıkmaktadır⁶⁵⁴.

Mâverâünnehir'e gelen sufi dervişler genellikle ribatlarda konaklamışlardır. Sınır boylarındaki ribatlar da İslâm'ın yayılması ve müdafaası misyonuna sahip olmuşlardır. Sufî dervişleri sınırlarda cihad fikrini diri tutma adına gösterdiği faaliyetleri aynı zamanda Türklerin Alp'lik tasavvurunun İslâmî anlayış doğrultusunda Gazi tipine dönüştürmüştür⁶⁵⁵. Bu doğrultuda gerek sınırların korunması ve gerekse de gayrî İslâmî unsurlarla mücadele için Sâ mânîler devrinde kurumsal bir yapıya kavuşan bir fütüvvet teşkilatı tesis edilmiştir. Bu teşkilat Sipehsâlâr-ı Gazî unvanlı sorumlular tarafından idare edilmiştir. Bu teşekkül ilerleyen devirde Anadolu'da ortaya çıkan Gazîyân-ı Rum ve Ahilik teşkilatlarının ilk örneğini teşkil etmektedir⁶⁵⁶. Zira Horasan'da gelişen Melâmâtîlik akımı İslâm tasavvufunun gelişme döneminde orta sınıf esnaflar arasında ortaya çıkmıştır. Mâverâünnehir'de de tasavvufun yayılmasında hissesi olan bu Melâmâtîlik'in Türklerin anadolu yerleşmesinden sonra Ahîyân-ı Rum olarak bilinen esnaf birliğinin tesis edilmesinde etkisi olduğu düşünülebilir.

Herodot'un haber verdiği kendilerine kimsenin zarar veremeyeceği kel insanların⁶⁵⁷ yaşadığı devirden İslâm'ın kabulüne kadar geçen süre içerisinde varlığı devam ettiren şamanlar ve kam ozanlar yeni dinin kabulüyle yerini ata ve bab unvanlı

---

b. Fadl, Bayezdî Bistamî, İmrân b. Ebû İmrân, Şakik-i Belhî, Salih b. Cafer, Fudayl b. İyaz, Hatim el-Esam, Ebû Tûrab en-Nahşebî, Harrâz, Faris b. İsa ve Feridüdin Attar sayılabilir, Bkz. Fatih M. Şeker, (2012), **İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru**, Ankara, s. 316-317.

⁶⁵³ M. Fuad Köprülü, (2013), **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara, s. 47; Ahmet Yaşar Ocak, (2017), **Kalenderîler**, İstanbul, s. 55.

⁶⁵⁴ Köprülü, **a.g.e.**, s. 46-56; Şeker, **a.g.e.**, s. 308-318; M. Saffet Sarıkaya, (2003), **Anadolu Alevîliğinin Tarihi Arka Planı**, İstanbul, s. 88-90; Hilmi Ziya Ülken, (2014), **Türk Tefekkürü Tarihi**, İstanbul, s. 97-98.

⁶⁵⁵ Abdülkadir Özcan, (1995), "Türklerde Gazâ Geleneği", **Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı**, İstanbul, s. 364; Osman Turan, (2000), **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi**, Cilt I, İstanbul, s. 151; Sönmez Kutlu, (2011), **Türkler ve İslâm Tasavvuru**, İstanbul, s. 70-75.

⁶⁵⁶ Sipersâlâr-ı Gazî için Bkz. Beyhakî, (2019), **Târîh-i Beyhakî**, Çev. N. Lugal, Ankara, s. 33, 39, 146, 203, 208-213, 392; Ayrıca Bkz. M. Fuad Köprülü, (2005), **Türkiye Tarihi**, Ankara, s. 123; Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslâmlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 377; Özcan, **a.g.e.**, s. 363.

⁶⁵⁷ Herodotos, (1973), **Tarih**, Çev. Müntekin Ökmen, İstanbul, s. 236.

sufi/mutasavvıf dervişlere bırakmıştır⁶⁵⁸. Bunda hiç şüphesiz Hanefî ve Maturîdî anlayış çerçevesinde gelişen sünni İslâm tasavvurunun göçebe Türkler nezdinde eski inanç ritüellerini yaşatmasına imkân veren müsamahakâr tavrı etkili olmuştur. Özellikle göçebeler arasında İslâm'ın yayılışı döneminde yerel unsurlara tanınan serbestlik mevcut kültürün İslâmî bir form altında yaşamasına sağlamıştır. Heterodoks İslâm anlayışı çerçevesinde geleneklerini devam ettirerek Cavlakîler⁶⁵⁹ olarak tanınan gruplar ilerleyen zamanda Horasan Melâmatîliğinden ve biraz da Şii/Batinî fikirlerden de nasiplenen Kalenderî tarikatının nüvesini oluşturmuştur. Kalenderîler için genellikle Hint mistizminin etkisiyle ortaya çıktıkları söylenirken⁶⁶⁰ Herodot'un kayıtlarının da gözden kaçırılmaması gerekmektedir. Öte yandan Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinden sonra görülen Abdalan-ı Rum adlı teşkilatın oluşmasında önemli rolleri olduğu bilinmektedir⁶⁶¹.

Mâverâünnehir'de yerleşen tasavvuf anlayışının Türkler arasındaki en önemli siması Ahmed Yesevî⁶⁶² olmuştur. Buhara'da Yusuf Hemadanî'den aldığı tasavvuf eğitiminde sonra memleketine dönerek irşad faaliyetlerine başlayan Ahmed Yesevî, İslâm'ın özellikle göçebe Türkler arasında yerleşmesinde mühim rol oynamıştır. Daha önce Türkler arasında tasavvufî akımlar kendini gösterse de sistematik hale Ahmed Yesevî getirmiştir. Yesevî'nin tasavvuf anlayışı sosyal hayatla iç içe olmasının yanında girift bir düşünce sistemi yerine toplumun arzu ve ihtiyaçlarını ön planda tutmuştur. Türklerin milli kültür dairesinin içinde yer alan birçok unsuru İslâm inancıyla birlikte ele alması İslâm'ın daha kolay benimsenmesine yol açmıştır⁶⁶³. Bu anlayış İslâm'ın Türkler nezdinde milli din konumuna getirmiş ve Türk-İslâm olarak adlandırılan kültürü ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte kaynağını Yesevî'den alarak teşekkül eden tarikatlar Orta Asya, Balkanlar ve Anadolu'da

---

⁶⁵⁸ M. Fuad Köprülü, (2005), **Türkiye Tarihi**, Ankara, s. 213; Fatih M. Şeker, (2012), **İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru**, Ankara, s. 309.

⁶⁵⁹ Köprülü, **a.g.e.**, s. 123

⁶⁶⁰ Ahmet Yaşar Ocak, (2017), **Kalenderîler**, İstanbul, s. 56-68; Köprülü, **a.g.e.**, s. 215-216;

⁶⁶¹ Aşıkpaşaoğlu, (1992), **Âşık Paşaoğlu Tarihi**, Haz. N. Atsız, İstanbul, s. 165; Fuad Köprülü, (1999), **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, Ankara, s. 94-102.

⁶⁶² Ahmed Yesevî'nin hayatı, eğitim ve irşad faaliyetleri ile Türk Dünyası'na etkileri Bkz. M. Fuad Köprülü, (2013), **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara, s. 84-106; Köprülü burada Yesevî'yi Hanefî olarak gösterirken daha sonra bu fikrinden vazgeçmiş ve heterodoks bir İslâm inancına sahip olduğunu belirtmiştir, Bkz. M. Fuad Köprülü, (1978), "Ahmed Yesevî", **MEB İA**, Cilt I, İstanbul, s. 211.

⁶⁶³ Sönmez Kutlu, (2011), **Türkler ve İslâm Tasavvuru**, İstanbul, s. 157-179; M. Fuad Köprülü, (2013), **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara, s. 130-134; Şeker, **a.g.e.**, s. 378-382.

varlığını günümüze kadar korurken aynı zamanda Türk toplumunun şekillenmesinde de önemli tesirleri olmuştur.

3.3 İslâmlaşmadan Sonra Türk Devlet ve Yönetim Anlayışında Değişimler

Türkler tarih sahnesinde görüldükleri andan itibaren sahip oldukları yüksek idare ve teşkilat yeteneği ve bunların neticesi olarak kurdukları devletler ile tanınmışlardır. Farklı devirlerde Orta Asya'dan dünyanın çeşitli yerlerine yapılan göçler sonucu yerleştikleri bölgelerde aynı sistemde kurulan devletlerden Türkler arasında köklü ve yerleşmiş olduğu anlaşılan bu devlet anlayışının genel yapısı ve idarî prensipleri önceki bölümde belirtilmiştir.

Türklerin, İslâm'ı kabulünden sonraki süreçte Müslüman olan diğer milletlerle olan münasebetleri sosyal alanda olduğu gibi idarî yapıda kısmen de olsa etki etmiştir. Zira kültürlerin olduğu gibi devletlerin yapıları da değişkendir ve zaman içerisinde değişen ihtiyaçlar yeni kurum ve kuralları gerektirir. Ortaya çıkan ihtiyaç ve sorunların çözümü için gerekli olan kültürel malzeme ya da idarî form toplumun kendi birikiminden karşılanmaması halinde iktibasların yaşanması da olağan bir durumdur. Ancak burada iktibas edilen unsurların kültürel bir süzgeçten geçirilip millileştirildiği ve hepsinin ihtiyaçtan değil din değişiminden kaynaklandığı da gözden kaçırılmamalıdır.

İslâmî devir Türk devlet yapısında görülen ilk değişim hukuk sistemi olmuştur⁶⁶⁴. Türk devlet anlayışı doğrultusunda dünyaya nizam vermek için kağanlar eliyle kurulan töre, Türk devlet ve toplum hayatını düzenleyen hukuk sistemidir⁶⁶⁵. Genel olarak devlet teşkilatı ve yöneticilerin görev sorumluluklarını belirleyen ana prensipler ile toplumun hak ve hürriyetlerini ihtiva etmektedir. Askerî bir yapılanmaya sahip olan Türk devletlerinde varlığı kaçınılmaz ve tartışılmaz olan bu hukuk prensipleri dönem şartlarına göre kendini yenileyebilecek esnek ve dinamik bir yapıdadır. İslâm'ın kabul edilmesiyle birlikte töre hükümlerinin bir kısmı yerini İslâm Hukuku'na devretmiştir. Bu değişim töre hükümlerinin toplumun istek ve ihtiyaçlarına cevap vermekten aciz ve idarî anlamda işlevselliğini yitirmesinden

---

⁶⁶⁴ Bu konunun geniş bir inceleme ve izahı için Bkz. M. Fuad Köprülü, (1938), "İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?", **Bellekten**, Cilt II, Sayı 5/6, Ankara, s. 39-72.

⁶⁶⁵ İbrahim Kafesoğlu, (1999), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, s. 246-247.

dolayı değil anlaşılacağı üzere din değişiminden kaynaklanmıştır. Zira İslâm, ibadet boyutunun yanında dünyevî meseleleri de kontrol ve organize eden sistematik bir yapıya sahiptir.

Temelini *Kur'an* ve sünnet hükümlerinden alan İslâm Hukuku, süreç içerisinde ortaya çıkan yeni durumlar karşısında çözüm üretebilmek adına alimlerin kullandıkları icma ve kıyas usulleriyle şekillenmiştir⁶⁶⁶. İslâm evrensel bir din olmasından dolayı hukuk sistemi her dönem ve toplumun yapısına uyabilecek esnek bir yapıya sahiptir. Toplumların yaşadıkları bölge ve yaşam biçimleri arasındaki farklılık, istek ve ihtiyaçların yanında sorunların ve dolayısıyla çözümlerin de birbirinden ayrı olmasına neden olmuştur. Bu durum da isteklerin karşılanması ve sorunların çözülmesi adına toplumun kendi kurallarının uygulanmasına olanak sağlamaktadır. İslâm'ın genel akidelerine aykırı olmamak şartıyla zaman ve zemine göre esneklik gösterebilen İslâm Hukuku tarihsel süreç itibariyle Sâ mânîler ve Karahanlılar dönemlerinde Türk devlet yapısına dâhil olmuş ancak bu iki hukuk sisteminin tam olarak birleşmesi Selçuklular devrinde gerçekleşmiştir. Eski töre hükümlerinin uygulanmaya devam edilmesi Müslüman Türklerin İslâmî karakterde yeni bir hukuka sahip olmasıyla sonuçlanmıştır.

Hükümdarların meşruiyet kaynağı olan kut anlayışı devam etmekle birlikte siyasî egemenlik ve yönetme yetkisini veren Tanrı anlayışı değişmiştir. Buna bağlı olarak Gök-Tengri'den veya Ay-Tengri'den alınan kut⁶⁶⁷ artık cihan hakimiyeti mefkuresiyle birleşen Allah'ın nizamını dünyaya yayma ülküsü gereği Türk hükümdarlarının yeni unvanlar almasına neden olmuştur. Emîr, han, hakan, sultan, ve padişah farklı devir ve devletlerde öne çıkan unvanlar olurken bunların yanı sıra siyasî güçlerini Allah'tan aldıklarını belirten unvan ve lakablar da kullanılmıştır⁶⁶⁸. Osmanlılar'ın sonuna kadar görülen kut anlayışı doğal olarak eski Türk hanedanlarına dayanma zarureti de beraberinde taşımıştır. Hükümdar ailesi anlayışı

---

⁶⁶⁶ Hayreddin Karaman, (1999), **Mukayeseli İslâm Hukuku**, Cilt I, İstanbul, s. 96-97.

⁶⁶⁷ Bahaeddin Ögel, (2016), **Türklerde Devlet Anlayışı**, İstanbul, s. 75-81; Sadri Maksudî Arsal, (1947), **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul, s. 121-122; Ahmet Taşağıl, (2014), **Kök Tengri'nin Çocukları**, İstanbul, s. 180; Özkan İzgi, (1987), **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi**, Ankara, s. 15-22.

⁶⁶⁸ İbrahim Kafesoğlu, (1999), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, s. 358, Karahanlılar'da kullanılan unvanlar için Bkz. Reşat Genç, (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, s. 78-87, Selçuklularda Kullanılan Unvanlar için Bkz. Erdoğan Merçil, (2007), **Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri**, Ankara, s. 30-42; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, (2014), **Selçuklu Devletleri Tarihi**, Ankara, s. 612-613.

ve ülüş uygulamasının sonucu olarak ülke hanedanının ortak malıdır anlayışı Osmanlılar'da yapılan değişikliklere rağmen varlığı korumuştur.

Hükümdarlık meşruiyeti Sâmânîler devrinden itibaren artık sembolik hale gelse de halifenin onayı ile sağlanmaktadır. Bu uygulama Türk devletlerinin siyasî bağımsızlığını gölgeleyen ve halifenin iradesine bağlanan bir durum olmayıp gösterilen saygının bir neticesidir. İslâmî gelenek çerçevesinde hutbe okutmak ve hutbede halifenin adından sonra halife tarafından verilen unvan ve lakaplarla beraber hükümdarın adının zikredilmesi Türk devlet geleneğinde ortaya çıkan yeni bir uygulamadır. Hükümdar adına bastırılan paralarda da aynı şekilde halifenin adı hükümdarın adından önce zikredilmesi geleneği de görülmektedir. Bir kısmı ilk Türk devletlerinden itibaren görülen başkent, saray, otağ, taht, tac, nevbet, çetr, bayrak, tuğ ve hilat hükümdarların bağımsızlık ve hakimiyet sembolü olarak kabul edilmiştir⁶⁶⁹.

Türk devletlerinin merkezî idarî organını teşkil eden Toy, İslâmî devirde üye ve icra ettiği fonksiyon bakımından değişikliğe uğradığı görülmektedir. Devlet teşkilatı içerisinde siyasî, iktisadî ve kültürel konularda en geniş karar sahibi olan toy meclisi kağanların başkanlığında, hatun, prensler, hükümet üyeleri, askerî ve sivil idareciler ve devlete bağlı olan boyların temsilcilerinin katılımıyla toplandığı bilinmektedir. Türk-İslâm devletlerinde bu kurumun adı ve işleyişi değişerek yerini İslâm Devleti'nin etkisiyle "Divan" almıştır. Önceki bölümde ayrıntıları verilen ve genelde vezirlerin başkanlık ettiği büyük divanın yanı sıra malî, idarî, adlî ve askerî meseleler ile iç ve dış yazışmaları yürüten alt divanlar Sâmânîlerden itibaren Türk devlet teşkilatında yer edinmiştir. Ancak üyeleri devletlerin yapısına paralel olarak değişmiştir. Artık merkezî idare anlayışına sahip olan Türk devletlerinin divanlarında, devlete bağlı boyların temsilcileri yer almamaktadır.

İlk Türk devletlerinden itibaren malî teşkilat ve bunun en önemli ayağı olan vergi sisteminin devlet yapısı içinde mühim bir yeri vardır. Tâbi devletlerden alınan yıllık vergiler ile haktan toplanan vergiler bu teşkilatın görev tanımı içinde

---

⁶⁶⁹ Bahaeddin Ögel, (2001), **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, s. 666-696; Reşat Genç, (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, s. 87-99, Erdoğan Merçil, (2007), **Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri**, Ankara, s. 44-232.

gerçekleştirilmiştir⁶⁷⁰. Gök-Türklerin Mâverâünnehir’de doğrudan yönetim kurmadıkları şehirlerde görevlendirdikleri tudun unvanlı görevliler vergi sisteminin işleyişiyle ilgili olarak burada tekrar zikredilebilir. İslâm’ın kabulünden sonra maliyeden sorumlu olan Ağıcı’nın yerine Müstevfi, katipler olan bitigçi ve vergi memurları tudun ve ınga yerine âmil, hâsip ve katip unvanları kullanılır olmuştur. Müstevfi Divanı’nın uhdesinde yürütülen malî işler madenler ve gümrüklerinin kontrolünün yanında vergilerin hesaplanması, toplanması ve devlet giderlerinin karşılanması şeklinde belirtilmiştir. Bunun yanında İslâm Hukuku’nun gereği olarak vergi çeşitleri de değişmiştir. Daha önce Türk malî sistemi içinde yer almayan öşür, haraç ve cizye gibi vergiler İslâmi devir maliyesinin vergi kalemleri olmuştur⁶⁷¹.

Türk-İslâm devletlerinde adlî işler şer’i ve örfî yargı olmak üzere ayrıldığı görülmektedir. Sâmanîler ve Karahanlılar devrinde örfî mahkemelerin varlığıyla ilgili bilgi bulunmazken Selçuklulardan itibaren bu ayrımın yapıldığı bilinmektedir. Şer’i mahkemelerde görülen davalara bakan kadılar din ve şeriat ile ilgili bütün meselelerde yetkili kılınmıştır. Evlenme, boşanma, nafaka, miras ve benzeri konularda hüküm veren kadılar aynı zamanda noterlik, vakıfların idaresi ve vakfiyelerin düzenlenmesi gibi görevleri de yerine getirmişlerdir. Hanefî ve Şafîi fihına göre hüküm veren kadıların amiri olan Kadi’l-Kudatlar aynı zamanda başkentteki davaları yürütmüşlerdir. Mezalim mahkemelerinde hükümdar adına başkanlık eden Emîr-i dâd bunun yanında örfî yargılamalarda da bulunmuştur. Askerî davalara ise kadiaskerin başında bulunduğu askerî mahkemeler bakmıştır⁶⁷². Adalet sistemi ilk Türk devletlerinden itibaren aslî unsurlardan olduğu yargan unvanlı hakimlerin varlığından anlaşılacakla beraber İslâmi devirde görüldüğü üzere bu sistem gelişmiş ve yeni birimler eklenmiştir.

Türklerin İslâm çağında ordu düzeninde değişiklikler göze çarpmaktadır. Ancak bu daha önce ifade edildiği üzere din değişiminden ya da İslâm Devletinden etkilenmeden olmayıp Türk sosyal yapısındaki değişimden kaynaklanmaktadır.

---

⁶⁷⁰ Türklerde bilinen vergi örnekleri için Bkz. Bahaeddin Ögel, (2001), **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, s. 653.

⁶⁷¹ Aydın Usta, (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul, s. 450-454; Reşat Genç, (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, s. 178-179; Hayreddin Karaman, (1999), **Mukayeseli İslâm Hukuku**, Cilt I, İstanbul, s. 273-292.

⁶⁷² Ali Sevim, Erdoğan Merçil, (2014), **Selçuklu Devletleri Tarihi**, Ankara, s. 633; İbrahim Kafesoğlu, (1999), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, s. 369; Halil İnalcık, (2005), **Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adâlet**, İstanbul, s. 39-46.

Türkler’de asker sivil ayrımının olmadığı toplumsal düzen göçebeliliğin doğal bir sonucu bilinmektedir. Şehirleşmenin artıp yapılan ekonomik faaliyetler paralelinde yani sınıfların oluşması ordu-millet anlayışını değiştirdiği gibi devletlerin merkezî yönetim prensibini benimsemeleri de hanedanın çıktığı boyun ve müttefiklerinin askerî gücüne dayanma olgusunu ortadan kaldırmıştır. Bundan dolayı paralı gulam ya da hassa orduları Türk devletlerinde ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte askerî konularda söz sahibi olan toyun yerine ayrı bir divanın kurumsal olarak görülmesi yeni bir durumdur.

Taşra teşkilatı valiler, hanedan üyeleri ya da hükümdar tarafından atanan naibler tarafından idare edilmiştir. Şehirlerde valinin emrinde görev yapan merkezdeki divanların şubeleri ve görevlileri buradaki idarî, malî ve adlî işleri yürüttükleri yukarıda ifade edilmiştir. Valilerin askerî karakteri değişmezken şehir hayatının gereği olan kuralları hayata geçirecek ve değişen ihtiyaçlar çerçevesinde yenileri ortaya çıkacak kurumlar ve bunların işleyişini sağlayan görevliler Türk devletlerinde bürokratik kadroların oluşmasına neden olmuştur.

4. SONUÇ

Kültürlerin oluşmasında ciddi tesirleri olduğu bilinen coğrafi şartlar ve jeopolitik konum dünya üzerinde kimi bölgelerin önemini artırmıştır. Bu bölgeler sakinlerine sunduğu imkanlar ve zenginliklerden ötürü hareketli bir siyasal hayatın yanı sıra renkli bir sosyal hayata sahip olmuşlardır. Orta Asya'nın bereketli toprakları ve nehirlerinin hayat verdiği ve bundan dolayı büyük şehirlere ev sahipliği yapan bir bölgesi olan Mâverâünnehir tarihin her döneminde ilgi odağı olmuştur. Geniş arazilerinden dolayı tarımın, doğu ile batıyı birbirine bağlayan yolların üzerinde olmasından dolayı ticaretin, zengin maden yataklarının varlığından ötürü madenciliğin geliştiği ve bunlar üzerine inşa edilen iktisadî ve sosyal zümreleriyle Mâverâünnehir, medenî hayatın önemli merkezlerindedir.

Nehir deltalarında ve vadilerinde görülen ilk yerleşmelerden sonra dağ eteklerine yönelen bölge nüfusu M.Ö. III. binde tekrar ovalara yerleşmeye başlamıştır. Bu durumun bölgeye gelen brekisefal ırkın yarattığı hareketliliğin sonucu olarak görmekteyiz. Andronovo kültür sahası içinde yer aldığı M.Ö. II. binlerde gelişen metalürji nehir suyunu daha rahat kullanmalarına ve buna paralel olarak yerleşim yerlerinin daha geniş alanlara yayılmasına neden olmuştur. Gerek bölgeye yerleşen brekisefal ırk ve gerekse gelişen metalürjiyi birlikte ele aldığımızda bölgedeki Andronovo çağına ait Türk izlerine ulaşmamız mümkün gibi görünmektedir. Tarih çağlarına girdiği devirde Mâverâünnehir ve çevresinde görülen Sakalar, bölgenin siyasal ve kültürel geçmişinde yerlerini almışlardır. Efsanevî Saka hükümdarı Alp Er Tunga'nın M.Ö. VII. yüzyılda İran'a hakim olması Firdevsî'nin naklettiği İran-Turan savaşlarını başlatmıştır. Uzunca bir süre devam eden mücadeleler İran kaynaklarında Afrasiyab olarak geçen Alp Er Tunga'nın mağlup olmasıyla neticelenmiştir. Sürecin bu şekilde sonuçlanmasıyla o zamanlarda İran'ı temsil eden Medlerin bağımsızlıklarına ulaştıkları yorumunu yapmamıza olanak sağlamaktadır.

Sakaların İran hakimiyetinin kaynaklarda 12 yıl sürmesine karşın İran ve Türk devlet yapıları arasındaki benzerliklerin bu sürecin eseri olduğu ileri sürülebilir. Perslerin Sakalarla devam eden mücadelesinde net bir kazanımları görünmezken İskender istilasından sonra Doğu İran'da ortaya çıkan ve Saka zümrelerinden Türk asıllı Arşak

hanedanı tarafından tesis edilen Partların oluşturduğu devlet nizamı ve eyalet yönetimi Sasaniler tarafından aynen tatbik edilmiştir. Kuzey Çin’de M.Ö. I. binyılın başlarında kurulan Chou hanedanından beri bir devlet felsefesi ve teşkilatına sahip olan Türklerin Sakalarla başlayan süreçte ve sonrasındaki çeşitli devirlerde yaşanan münasebetler neticesi bu birikimini İran’a aktardığını düşünmekteyiz.

Türklerin Ural Dağları ile Altaylar arasındaki sahada gelişen siyasî ve sosyal kültürünün doğal uzantısı olan Mâverâünnehir’de, K’ang-chü, Kuşan ve Ak-Hunlar devirlerinde Orta Asya ile olan siyasal ve kültürel bağları Gök-Türkler ile daha sağlam hale gelmiş ve bölgenin idarî ve sosyal mirası korunmuştur. Bu dönemde şehir ve bozkır çevresinde gelişen Türk Kültürü harmanlanmaya başlamıştır. Gök-Türklerin ardından başlayan Arap fetihleri döneminde siyasal açıdan üstünlüklerini kaybeden Türkler, Mâverâünnehir’deki varlıklarını korumuşlardır. Sâmanilerle tekrar siyasî gücü eline alan Türkler, Karahanlılar devrinde tartışmasız olarak Mâverâünnehir’in hâkimi olmuşlardır. Buradan hareketle belirtilen saha üzerinde şekillenen devlet kültürü farklı zamanlarda farklı hanedanlar eliyle sürdürüldüğü ve dolayısıyla burada kökü eskilere dayanan yönetim tecrübesinin varlığı söylenebilir. Onun içindir ki Mâverâünnehir’de kurulan her siyasî yapısının temelini bu kültür içerisinde aramanın doğru olacağı öne sürülebilir.

Emevi ordularının Mâverâünnehir’e ulaşmasıyla başlayan İslâm fetihlerinin ilk devirlerinde ekonomik kaygıların ön planda olduğu görülmektedir. Kuteybe b. Müslim’in Horasan Valiliği döneminde yoğunlaşan fetih hareketleriyle Mâverâünnehir Emevilere bağlanmış olsa da ilerleyen zamanlarda Türkişlerin de dahil olduğu siyasî ve askerî olaylar Arap egemenliğini tehlikeye düşürmüştür. Emevîlerin Ömer b. Abdülaziz’le başlayan ancak istikrarlı bir şekilde yürütülemeyen mevâliler üzerindeki idare anlayışı VIII. yüzyılın ortalarına doğru özellikle Nasr b. Seyyar’ın valiliği döneminde ısrarla uygulanmaya çalışılmıştır. Zira Mâverâünnehir dahilinde yaşanan huzursuzluk bölgedeki Emevî egemenliğini zora sokmuştur. Burada yaşanan sorunların tamamını Arap yönetimine bağlamak yerine bölge dinamiklerini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bununla birlikte yaşanan sorunların kaynağı olarak görülen ve ırkçı olarak yorumlanan politikalarının da aslında Arapların devlet yönetme kabiliyetine ve diğer milletlerle birlikte yaşama tecrübesine sahip olmamalarından kaynaklandığı söylenebilir.

Abbasîlerden önce kısmen başlayan huzur ortamı bunların iktidara gelmesiyle daha da artmıştır. Ancak belirtmelidir ki bu Abbasîlerin başarısından çok Emevîler devrinde yukarıda belirtilen devlet yönetme ve birlikte yaşama tecrübesinin oluşmasına bağlıdır. Bununla birlikte Abbasîler döneminde bölgede görülen Müslüman sayısındaki artışla birlikte Mâverâünnehir İslâm Dünyası'nın bir parçası haline gelmeye başlamıştır. Siyasî yönetim İslâm Devleti'nin eline geçmesine rağmen Mâverâünnehir dahilinde Sakalarla birlikte yerleşmiş bulunan devlet anlayışı ve kurumlarında ciddi anlamda değişiklik olmamıştır. Sadece İslâm Hukuku'ndan kaynaklı bazı kurumlar eklenmiş ve kimi ünvanlar değişmiştir. Sâ mânîler'in İslâm Devleti içinde yaşanan gelişmeler sonucu Mâverâünnehir'de iktidarı ele almalarıyla başlayan bu değişim ve etkileşim süreci neticesi Türk siyasî ve idarî anlayışında farklılıklar meydana gelmiştir.

Sâ mânîler devrinden itibaren oluşmaya başladığı görülen Türk-İslâm kültürü çerçevesinde gelişen siyasî ve idarî alandaki değişim batıya giden Türk zümrelerinin tesis ettiği devletlerde daha fazla hissedilirken Karahanlılar'ın bu durumdan daha az etkilediğini söylemek mümkündür. Zira devletin kurulduğu saha itibariyle Türk nüfusun fazla olması Karahanlılar'ın eski Türk kağanlıklarının geleneklerini devam ettirme imkanı tanımıştır. Mâverâünnehir'in büyük şehirleri ve Ceyhun Nehri boyları İran ve İslâm etkisine açıkken, Seyhun boyları ve ötesi bu etkiden uzak ve izole bir bölge olarak görülmektedir. Önceki Türk devletlerinin de merkezliğini yapmış olan bu saha Karahanlı devrinde oluşan kültürü beslerken aynı zamanda devletin milli karakterini de korumasını sağlamıştır.

Farklı zamanlarda bölgeye giren dinler Mâverâünnehir'in kültürel zenginliğinin kaynağını oluşturmuştur. Eski Türk inancının yanında Budizm, Mecusilik, Maniheizm ve Hristyanlığın görüldüğü Orta Asya'ya Arap fetihleriyle birlikte gelen İslâm, VII. yüzyılın ortalarına doğru kabul görmeye başlamış ve ifade edildiği üzere Abbasiler devrinde artan İslâmlaşma süreci Mâverâünnehir'de Sâ mânîler devrinde tamamlanmıştır. Mâverâünnehir ötesindeki bozkırlarda biraz daha sonra başlayan İslâm'a geçiş hareketleri farklı bölgelerde farklı siyasî, ekonomik ve sosyal sebeplere dayanarak gerçekleşmiştir. Burada Türklerin farklı zamanlarda ve uzunca bir dönemde gerçekleşen İslâmlaşma sürecinin Türk boylarının yaşam tarzından kaynaklandığı görülmektedir. Zira Mâverâünnehir şehirlerinde yaşayan Türklerin daha önce İslâm'ı kabulleri ve göçebelerin bu sürece daha sonra dahil olmaları bunu

göstermektedir. Ancak Seyhun boyları ve ötesindeki sahada artan şehirleşme ve değişen idarî sistem anılan bölgelerde de İslâm'ın yayılmasını hızlandırmıştır. Buradan hareketle Türklerin Gök-Türkler devrinde başlattığı kültürel gelişim süreci sonrasında da devam ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte devam eden İslâmlaşma toplumsal hayatta ve siyasî yapıda bir takım değişimlere neden olmuştur. Ancak bu dönemde yaşanan değişimler tamamen İslâm ve İran geleneklerinin etkisiyle değil birçok alanda Türklerin iç dinamiklerinden kaynaklanmıştır. Oluşan bu sosyal ve siyasî kompozisyon sonraki Türk devletlerine model olmuştur. Mâverâünnehir'de farklı halk tabakaları ve dinlerin oluşturduğu kültür katları VII. yüzyıldan sonra İslâmî bir karakter kazanmaya başlamıştır. Eski inançların ve kültür unsurlarının yansımaları mimarî, sanatsal ve bilimsel sahada gelişmelerin özünü teşkil etmiştir. Bölgede yetişen din ve bilim adamları İslâm Medeniyetinin oluşmasına ciddi katkılar sunmuşlardır. Bu medeniyeti meydana getiren üç büyük milletin biri olan Türkler, Mâverâünnehir çevresinde oluşan zengin ve özgün kültürü İslâm prensipleri ile kaynaştırmak suretiyle Anadolu'ya kadar uzanan bir süreci başlatmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDURRAHMAN İBNÜ'L-CEVZÎ, (2014), **el-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem**, Çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara.
- ABEŞÎ, Hasan Ata, (2001), **Türk Kavimleri Tarihi**, Şa-to Türkiyat, İstanbul.
- ABU'L FARAC, Gregory, (1999), **Abû'l Farac Tarihi**, Cilt I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara
- AGACANOV, S. G., (2002), **Oğuzlar**, Çev. E. Necef, A. Annerberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul.
- AHMED B. MAHMUD, (2011), **Selçuknâme**, Haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- AHMETBEYOĞLU, Ali, (2012), "Bizans Tarihçisi Theophanes Byzantios'da Türkler", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XXVII, Sayı II, s. 541-546.
- AKBULUT, Ahmet, (2018), **Sahabe Dönemi İktidar Kavgası**, Otto Yayınları, Ankara.
- AKBULUT, Dursun Ali, (1984), **Arap Fütuhatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler**, Doktora Tezi, Erzurum.
- AKSARAYÎ, (2000), **Müsameratü'l-Ahbar**, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara.
- ALGÜL, Hüseyin, (1995), "Ezd", **DİA**, Cilt XII, Ankara, s. 46.
- ALMAS, Turgun, (2013), **Uygurlar**, Selenge Yayınları, İstanbul.
- ALPER, Ömer Mahir, (2014), **İbn Sînâ**, İsam Yayınları, Ankara.
- ALTUNGÖK, Ahmet, (2015), **Eski İran'da Din ve Toplum**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul.
- , (2015), **İslâm Öncesi İran'da Devlet Ve Ekonomi**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul.
- ARİSTOV, N. A., (2014), **Türk Halklarının Etnik Yapısı**, Çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- ARSAL, Sadri Maksudi, (1947), **Türk Tarihi ve Hukuk**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul.
- ARSLAN, Fazlı, (2014), "Müslüman Türk Bilginlerinin Müzik Bilimine Katkıları (X-XIII. yüzyıllar)", **Türkiyat Mecmuası**, C. 24, Sayı 2, İstanbul, s. 1-21.
- ARTAMONOV, M. İ., (2008), **Hazar Tarihi**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- ASLANAPA, Oktay, (1986), "Türk Minyatür Sanatının Gelişmesi", **Erdem Dergisi**, Ankara.
- , (1989), **Türk Sanatı**, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- AŞIKPAŞAOĞLU, (1992), **Âşık Paşaoğlu Tarihi**, Haz. N. Atsız, MEB Yayınları, İstanbul.

- ATALAY, İbrahim, (1999), **Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası**, İzmir.
- AVFÎ, (1898), “Cevamiü’l-hikâyât ve’l-levâmi el-rivâyât”, Neşr. V. V. Barthold, **Turkestan I**, Petersburg, Bilimler Akademisi Yayını.
- , (1906), **Lubâbu’l-Elbâb**, Cilt I, Neşr. E. G. Browne, M. Kazvîni, Leiden.
- AYAZ, F. Yahya, (2012), “Abbasîler’den Mısır’da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi”, **İAD**, Sayı 28, İstanbul, s. 117-149.
- , (2013), “Vezir”, **DİA**, Cilt XLIII, Ankara, s. 79-82.
- AYCAN, İrfan, (2007), “Rebîa”, **DİA**, Cilt XXXIV, Ankara, s. 498;
- , (2011), “Temim”, **DİA**, Cilt XL, Ankara, s. 418.
- AYDINLI, Osman, (2009), “Semerkant”, **DİA**, Cilt XXXVI, Ankara, 481-484.
- , (2011), **Semerkant Tarihi**, İSAM Yayınları, Ankara.
- AYKAÇ, Mehmet, (1997), **Abbasî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar**, TTK Yayınları, Ankara.
- BABAYAR, Gaybullah, (2002), “Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi”, **Türkler**, Cilt II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 107-117.
- , (2008), “Fergana Vadisinde Bulunan Türk-Runik Yazılı Köktürk sikkeleri Üzerine”, **Dünden Bugüne İpek Yolu**, Ed. E. Kefeli, A. Taşağıl, N. Sarıahmetoğlu, Ö. D. Yılmaz, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 135-145.
- , (2012), “Karahanlı Sikkelerinde Görülen Bazı Türkçe Unvanlar ve Onların Mezşei Üzerine”, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları-II Sempozyumu**, Türkistan.
- , (2017), “İslâm Öncesi Orta Asya Sikkelerinde Görülen Çin Sikke Darbi Etkileri”, **JOTS** 1/2, s. 8-37.
- BAKIR, Abdulhalik, (2000), “Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi”, **Belleten**, Cilt LXIV, Sayı 241, Ankara, s. 749-826.
- , (2001), “Ortaçağ İslâm Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi”, **Belleten**, Cilt LXV, Sayı 242, Ankara, s. 75-160.
- BALL, Warwick, (2015), **Tek Dünyaya Doğru Antik İran ve Batı**, Çev. Aybars Çağlayan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- BARDAKOĞLU, Ali, (1997), “Hanefî Mezhebi”, **DİA**, Cilt XVI, Ankara, s. 1-21.
- BARTHOLD, V. V., (1897), **Otçet o Poiezdke v Srednyuyu Aziyu**, Bilimler Akademisi Yayını, Petersburg.
- , (1972), “Mâverâünnehir”, **MEB İA**, Cilt VII, İstanbul, s. 408
- , (1977), “Kara-Hitaylar”, **MEB İA**, Cilt VI, İstanbul, s. 273-276.
- , (1979), “Buhara”, **MEB İA**, Cilt II, İstanbul, s. 761-768.
- , (1979), “Tahirîler”, **MEB İA**, Cilt XI, İstanbul, s. 636-637.

- , (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara.
- , (2004), **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, Çağlar Yayınları, Ankara.
- , (2014), **Orta Asya**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- BAYUR, Y. Hikmet, (1987), **Hindistan Tarihi**, Cilt I, TTK Yayınları, Ankara.
- BECKWITH, Christopher I., (2011), **İpek Yolu İmparatorlukları**, Çev. Kürşat Yıldırım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara.
- BELÂRUZÎ, (2013), **Fütûhu'l Büldan**, Çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul.
- BEYHAKÎ, (2019), **Târîh-i Beyhakî**, Çev. N. Lügal, TTK Yayınevi, Ankara.
- BOSWORTH, C. E., (2008), “The Early Ghaznavids”, **The Cambridge History of İnan**, Vol. IV, Ed. R. N. Frye, Cambridge University Press, Cambridge, s. 162-197.
- , (2008), “The Tahirids and Saffarids”, **The Cambridge History of İnan**, Vol. IV, Ed. R. N. Frye, Cambridge University Press, Cambridge, s. 90-135.
- BRAUDEL, Fernand, (2006), **Uygurhıkların Grameri**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yayınevi, Ankara.
- BROCKELMANN, Carl, (2002), **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi**, Çev. Neşet Çağatay, TTK Yayınları, Ankara.
- BUNDARÎ, (2016), **Zubdet'ül-Nusra ve Nuhbet'ül-Usra**, Çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara.
- BURCKHARDT, Titus, (2013), **İslâm Sanatı**, Çev. Turan Koç, Klasik Yayınları, İstanbul.
- BUZPINAR, Ş. Tufan, (2006), “Nakîbüleşraf”, **DİA**, Cilt XXXII, Ankara, s. 322-324.
- BÜCHNER, V. F., (1966), “Sâmâniler”, **MEB İA**, Cilt X, İstanbul, s. 140-143.
- CAFEROĞLU, Ahmet, (1964), “Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları”, **TDED**, Cilt XIII, İstanbul, s. 19-28.
- Cemal el-KARŞÎ, (1898), “Mülhakâtü's-Surâh”, Neşr. V. V. Barthold, **Turkestan I**, Bilimler Akademisi Yayını, Petersburg.
- CEZAR, Mustafa, (1977), **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- CHAUDHURI K. N., (2005), “Müslüman Toplumların Ekonomisi”, **Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi**, Ed. F. Robinson, Çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul, s. 177-223.
- CHAVANNES, Edouard, (2013), **Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul.
- COMPARETİ, Matteo, (2002), “Soğdiyana Tarihine Giriş”, **Türkler**, Cilt II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 157-169.

- , (2008), **Traces of Buddhist Art in Sogdiana**, Sino-Platonic Papers 181, Philedelpia
- CÖHCE, Salim, (2002), “Hindistan’da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar”, **Türkler**, Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 815-820.
- CRONE, Patricia, (2004), **Meccan Trade And The Rise Of İslam**, Princeton University Press, Princeton.
- , (2007), **Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce**, Çev. H. Köni, Kapı Yayınları, İstanbul.
- CÜVEYNÎ, (2013), **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara.
- CZEGLÉDY, Karoly, (1999), **Turan Kavimlerinin Göçü**, Çev. Günay Karaağaç, Turan Kültür Vakfı, İstanbul.
- ÇAĞATAY, Neşet, (1957), **İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- ÇAKAN, Varis Abdrrahman, (2015), **Orta Asya Türk Tarihine Giriş**, A yayıncılık, Ankara.
- ÇEŞMELİ, İbrahim, (2007), **Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ÇORUHLU, Yaşar, (2013), **Erken Devir Türk Sanatı**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- DANI, A. H., LITVINSKY, B. A., (1996), “The Kushano-Sasanian Kingdom”, **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. III, Unesco Publishing, Paris, Ed. B. A. Litvinsky, s. 107-122.
- DE GUİGNES, Joseph, (1976), **Büyük Türk Tarihi**, Cilt II, Haz. Heyet, Türk Kültür Yayımları, İstanbul.
- DEMİR, Habip, (2017), **Horasan’da Şilik**, Otto Yayınları, Ankara.
- DEMİR, Necati, (2017), **Satuk Buğra Han Destanı**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- DENİZ, Bekir, (2008), “Batı Göktürklerin Başkenti: Min Bulak”, **Karadeniz**, Sayı I, Ankara, s. 95-125.
- DİNEVERÎ, (2017), **el-Ahbâru’t-Tıval**, Çev. Z. Akman, H. Aytemür, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- DONUK, Abdulkadir, (1988), **Eski Türk Devletlerinde İdari ve Askeri Unvan ve Terimler**, TDAV Yayınları, İstanbul.
- DURÎ, Abdulaziz, (1994), “Divan”, **DİA**, Cilt IX, Ankara, s. 377-381.
- , (1995), “Emir”, **DİA**, Cilt XI, Ankara, s. 121-123.
- , (2016), **İlk Dönem İslâm Tarihi**, Çev. H. Yücesoy, Endülüs Yayınları, İstanbul.
- DURMUŞ, İlhami, (2008), **İskitler**, Genel Kurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara.
- DURMUŞ, İsmail, (2000), “İnşa”, **DİA**, Cilt XXII, Ankara, s. 334-337.
- EBERHARD, Wolfram, (1942), “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Batı Asya Halklarının Medeniyeti”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt VII, Sayı VIII, s. 125-191.

- , (1996), **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. Nimet Uluğtuğ, TTK Yayınları, Ankara.
- EBÜ'L-FİDÂ, (2018), **Takvimü'l-Büldan**, Çev. R. Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- el-AZÎMÎ, (2006), **Azîmî Tarihi**, Çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara.
- el-BAĞDADÎ, (2014), **Merasidü'l-İttulâ' Alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ**, Çev. Halil İbrahim Gök, TTK Yayınları, Ankara.
- el-BİRUNÎ, (2011), **el-Âsâr el-Bâkiye**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- , (2013), **Tahdidü Nihâyâti'l-Emâkin**, Çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara.
- el-CÂBİRÎ, Muhammed Âbid, (2018), **Arap Siyasal Aklı**, Çev. V. Akyüz, Mana Yayınları, İstanbul.
- el-CÜZCANÎ, (2015), **Tabakât-ı Nâsirî**, Çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara.
- el-HÜSEYNÎ, (1999), **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, Çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara.
- ELİADE, Mircea, (2003), **Dinler Tarihine Giriş**, Çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- el-ÖMERÎ, (2014), **Mesâlikü'l-Ebsâr**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- el-UTBÎ, (1858), **Kitab-ı Yeminî**, İng. Çev. James Reynolds, Londra.
- en-NEDÎM, (2017), **el-Fihrist**, Çev. Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul.
- en-NESEFÎ, (1991), **el-Kand fî Zikri Ulemaî Semerkand**, Neşr. M. Fâryâbî, S. Arabistan,
- ENOKÎ, Kauzo, (1959), "On The Nationality Of The Epthalites", **Toyo Bunko**, Tokyo.
- ERDEMİR, Hatice Palaz, (2003), **Göktürk-Bizans İlişkileri**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ERGİN, Muharrem, (1998), **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- ERTUĞ, Z. TARIM, (2012), "Topkapı Sarayı", **DİA**, Cilt 41, Ankara, s. 256.
- ESİN, Emel, (1976), "Farabi'yi yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı", **İTED**, Cilt VI, Cüz 3-4, İstanbul, s. 81-139.
- , (1978), "İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş", **Türk Kültürü El Kitabı**, Seri II, Cild 1/b, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.
- , (1979), "Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim'in Samarkand'da yaptırdığı Abîdeler", **Sanat Tarihi Yıllığı**, İstanbul, s. 37-55.

- , (1987), “Toharistan Yabgu’ları, Türk-Şahi’ler, Şûl Türkleri Devletleri”, **Tarihte Türk Devletleri**, Cilt I, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, s. 205-222.
- , (1987), “Türkistan Türk Devletleri ve Beylikleri”, **Tarihte Türk Devletleri**, Cilt I, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara s. 79-110.
- , (1991), “Amuderya”, **DİA**, Cilt III, Ankara, s. 98-99.
- eş-ŞEHRİSTANÎ, (2013), **Dinler ve Mezhepler Tarihi**, Çev. M. Tan, Kabcacı Yayınları, İstanbul.
- FAYDA, Mustafa, (1994), “Hz. Ömer’in Divan Teşkilatı”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Cilt II, Ed. H. Dursun Yıldız, Kombassan Yayınları, Konya, s. 107-176.
- , (2001), “Kahtân”, **DİA**, Cilt XXXIV, Ankara, s. 202.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, (2001), “İsnâşeriyye”, **DİA**, Cilt XXIII, Ankara, s. 142-147.
- FINDLEY, Carter V., (2012), **Dünya Tarihinde Türkler**, Çev. Ayşen Anadol, Timaş Yayınları, İstanbul.
- FİRDEVSÎ, (1994), **Şehname**, Cilt I, II, III, Çev. N. Lugal, MEB Yayınları, İstanbul.
- FRYE, Richard N., (1994), “ Sâ mânîler”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Cilt VII, Ed. H. D. Yıldız, Kombassan Yayınları, Konya, s. 50-75.
- , (2000), **Buhara**, Çev. Hasan Kurt, Bilig Yayınları, Ankara.
- , (2008), “The Sâ mânids”, **The Cambridge History of İnan**, Vol. 4, Ed. R. N. Frye, Cambridge University Press, Cambridge, s. 136-161.
- , (2009), **Orta Asya Mirası**, Çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- GAYIBOV, Bobur, (2013), “Sogd Merkezî Yönetimi ve Onun Köktürk Kağanlığı’na Bağlılık Şartları”, **Gazi Türkiyat**, Sayı 13, Ankara, s. 81-90.
- GENÇ, Reşat, (1989), “Karahanlılar”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Cilt VI, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, Kombassan Yayınları, Konya, s. 137-179.
- , (2002), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, TTK Yayınları, Ankara.
- , (2015), **Kaşgarlı Mahmud’a göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, Ankara,
- GERDİZÎ, (1928), **Zeynü’l-Ahbâr**, Ed. M. Nazim, Londra.
- GIBB, H. A. R., (1991), **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, Çev. Komisyon, Endülüs Yayınları, İstanbul
- , (2005), **Orta Asya’da Arap Fetihleri**, Çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara.
- GOLDEN, Peter B., (2008), “The Karakhanids and Early Islam”, **The Cambridge History of Early Inner Asia**, Ed. D.Sinor, Cambridge University Press, Cambridge, s. 343-370.

- _____, (2014), “Orta Asya’da İslâmiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar”, **Erken İç Asya Tarihi**, Çev. Halil Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 459-498.
- _____, (2014), **Türk Hakları Tarihine Giriş**, Çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- _____, (2015), **Dünya Tarihinde Orta Asya**, Çev. Y. Kemal Taştan, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- _____, (2015), **Hazar Çalışmaları**, Çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul.
- GÖKALP, Yusuf, (2013), “Zeydiyye”, **DİA**, Cilt XXXIV, Ankara, s. 328-331.
- GÖKSU, Erkan, (2011), “Tarih-i Güzide’ye Göre Sâmânîler”, **Türk Kültürü**, Sayı 2, Ankara, s. 151-174.
- GÖZE, Ayferi, (2000), **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, Beta Yayınları, İstanbul.
- GRENARD, M. F., (2012), “Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih”, **Selçuklular ve İslâmiyet**, Çev. Osman Turan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 159-199.
- GROUSSET, Rene, (1999), **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, İstanbul,
- GUFRÂNÎ, Ali, (2015), “Mâverâünnehir’de Şiiliğin Tarihi, Sâmânîlerin Çöküşünden Moğolların Gelişine Kadar”, **IÜİFD**, Sayı V, Çev. Ş. Ahmetoğlu, İğdır, s. 221-237.
- GUMİLEV, L. N., (2002), **Eski Türkler**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- GÜNALTAY, Şemseddin, (1938), “İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilası mıdır?”, **Belleten**, Cilt II, Sayı 5-6, Ankara, s. 73-88.
- _____, (1938), “Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntihaların Mahiyeti ve Tezin Kat’i Zaferi”, **Belleten**, Cilt II, Sayı 7/8, s. 337-365.
- _____, (2013), **İslâm Öncesi Arap Tarihi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- GÜNAY, Ü., GÜNGÖR, H., (2003), **Türklerin Dini Tarihi**, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- HAMDULLAH MÜSTEVFÎ-Yİ KAZVİNÎ, (2015), **Tarih-i Güzide**, Ed. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- _____, (2018), **Tarih-i Güzide**, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara.
- HAMİDULLAH, Muhammed, (1965), “Kur’an-ı Kerîm’in Türkçe Yazma Tercümeleleri”, **Türkiyat Mecmuası**, Sayı XIV, İstanbul, s. 65-80.
- HANÇABAY, H. İbrahim, (2017), **Abbasîler Döneminde Vezirlik**, Klasik Yayınları, İstanbul.
- HAREKÂT, İbrahim, (1995), “Berîd”, **DİA**, Cilt V, Ankara, s. 498-501.
- HÂRİZMÎ, (1895), **Mefâtihu’l-Ulûm**, Nşr. G. V. Vloten, Leiden.

- HAUSSIG, H. W., (2001), **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, Çev. Müjdat Karayerli, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- HERODOTOS, (1973), **Tarih**, Çev. Müntekin Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- HEYD, W., (2000), **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, Çev. E. Z. Karal, TTK Yayınları, Ankara.
- HIRTH, Friedrich, (1917), "The Story of Chang K'ien, Chinas Pionner in Western Asia", **JAOS**, 37/2.
- HİTTİ, Philip K., (1989), **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi**, Cilt 1-2, Çev. S. Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- HİZMETLİ, Sabri, (1991), **İslâm Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- HODGSON, M. G. S., (1993), **İslâm'ın Serüveni**, Cilt I, Çev. Komisyon, İz Yayınları, İstanbul.
- HOURANİ, Albert, (2014), **Arap Halkları Tarihi**, Çev. Yavuz Alogan, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Hudûdü'l-Âlem**, (1970), İng. Çev. V. Minorsky, Londra.
- HUNKAN, Ömer Soner, (2007), "Mâverâünnehir'de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)", **Bilig**, Sayı 40, Ankara, s. 35-77.
- , (2011), **Türk Hakanlığı**, IQ Kültür sanat Yayınları, İstanbul.
- , (2014), "Ortaçağ Semerkad'ında İlk Modern Türk Üniversitesi: Tamgaç Han İbrahim Medresesi", **TÜEFD**, Cilt IV, Sayı VIII, Edirne, s. 17-44.
- , (2015), "el-Kand Fî Zikri Ulemaî Semerkand'da Türk Hakanlığı", **TÜEFD**, Cilt 5, Sayı 9, Edirne, s. 1-17.
- HÜCVİRÎ, (2018), **Hakikat Bilgisi**, Haz. S. Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul.
- İŞILTAN, Fikret, (1979), "Tahir B. Hüseyin", **MEB İA**, Cilt XI, İstanbul, s. 431-434.
- İBN FAKİH, (2013), "Muhtasarı Kitabı'l-Buldan", **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**, Çev. Yusuf Ziya Yörükân, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 191-243.
- İBN FAZLAN, (1995), **Seyahatnâme**, Haz. R. Şeşen, Bedir Yayınları, İstanbul.
- İBN HALDUN, **Mukaddime**, (2007), Cilt I, Haz. S. Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul.
- İBN HAVKAL, (2014), **Sûret el-Arz**, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- İBN HAZM, (2004), **Esmâu'l-Hulefâ ve Fütûhu'l-İslâm**, Çev. Şaban Öz, İlahiyat Yayınları, Ankara.
- İBN HURDAZBİH, (2008), **el-Mesâlik vel-Memâlik**, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- İBN KESİR, (2000), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt VI, IX, X, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul.

- İBN KUTEYBE, (2017), **el-İmâme ve's-Siyâse**, Çev. C. Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- İBN RÜSTEH, (2013), “Kitabü'l-A'laki'n-Nefise”, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**, Çev. Yusuf Ziya Yörükan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 155-190.
- İBNÜ'L-ESİR, (1991), **el-Kâmil fit-Târih**, Cilt II-XI, Red. Mertol Tulum, Bahar Yayınları, İstanbul.
- İBNÜ'T-TIKTAKA, (2016), **el-Fahrî**, Çev. R. Şeşen, Bilgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- İNALCIK, Halil, (2005), **Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet**, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- İNAN, Abdulkadir, (1943), “Orta Asya'da Muğkale Hafriyatında Bulunan Vesikalar”, **Belleten**, Cilt VII, Sayı 27, Ankara, s. 615-619.
- , (1952), “Müslüman Türklere Şamanizm Kalıntıları”, **İFD**, Cilt I, Sayı IV, Ankara, s. 19-30.
- , (1976), **Eski Türk Dini Tarihi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- , (1998), **Makaleler ve İncelemeler**, Cilt I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- , (2017), **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- “İnşa”, (1898), Neşr. V. V. Barthold, **Turkestan I**, Bilimler Akademisi Yayını, Petersburg.
- İSTAHRÎ, (2015), **Mesâlikü'l-Memalik**, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul
- İZGİ, Özkan, (1987), **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi**, TKAE Yayınları, Ankara.
- , (2014), **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, TTK Yayınları, Ankara.
- JEBRİNİ, Alâeddin, (1995), “Fârâbi”, **DİA**, Cilt XII, Ankara, s. 162-163.
- KAFESOĞLU, İbrahim, (1980), **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- , (1999), **Türk İslâm Sentezi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- , (1999), **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- , (2000), **Harezşahlar Devleti Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara.
- , (2014), **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- KAMOLİDDİN, Shamsiddin S., (2005), “To the Question of the Origin of the Samanids”, **Transoxiana**, Sayı X.

- KARADENİZ, Yılmaz, (2011), “I. Hüsrev Döneminde İpek Yolu Üzerinde Sasani – Göktürk Mücadelesi”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt IV, Sayı XVI, s. 207-214.
- KARAMAN, Hayreddin, (1999), **Mukayeseli İslâm Hukuku**, Cilt I, III, İz Yayıncılık, İstanbul.
- KARAYEV, Ömürkul, (2008), **Türkler ve Kağanlıkları**, Çev. Mustafa Kalkan, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- KAŞGARLI MAHMUD, (2015), **Dîvânu Lugâti't-Türk**, Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, TDK Yayınları, Ankara.
- KÂTİB es-SEMERKÂNDÎ, (1349), **Agrâzu's-Siyâse fî Ağrazi'r-Riyâse**, Neşr. C. Şiar, Tahran.
- , (1948), **Sindbâd-nâme**, Neşr. A. Ateş, İstanbul, İÜEF Şarkiyat Enstitüsü Yayını.
- KAVAKÇI, Yusuf Ziya, (1976), **XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvâra'al-nahr İslâm Hukukçuları**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- KAYA, Mahmut, (1995), “Fârâbî”, **DİA**, Cilt XII, Ankara, s. 145-162.
- KELÂBÂZÎ, (2019), **Doğuş Devrinde Tasavvuf**, Haz. S. Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul.
- KETTÂNÎ, (2003), **et-Terâfîbu'l-İdâriyye**, Cilt I, Çev. A. Özel, İz Yayıncılık, İstanbul.
- KIRİLEN, Gürhan, (2015), **Xuan Zang Seyahatnamesi**, Gece Kitaplığı, Ankara.
- KIZILTOPRAK, Süleyman, (2004), “Memlük”, **DİA**, Cilt XXIX, Ankara, s. 87-90.
- KİTAPÇI, Zekeriya, (2000), **Arapların Türkistana Girişi**, TDAV Yayınları, İstanbul.
- KILIÇER, M. Esad, (1994), “Ehl-i Re'y”, **DİA**, Cilt X, Ankara, s. 520-521.
- KLYASHTORNY, S. G., SULTANOV, T. İ., (2004), **Türkün Üç Bin Yılı**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- KONUĞU, Enver, (1973), **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Sevinç Matbbası, Ankara.
- KORKMAZ, Sıddık, (2015), **Şia'nın Oluşumu**, İz Yayıncılık, İstanbul.
- KÖKSOY, Mümin, (2002), “Orta Asya'nın Paleocoğrafik Evrimi ve İnsan Topluluklarına Etkisi”, **Türkler**, Cilt I, s. 478-485.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, – BARTHOLD, W., (2004), “Türk-İslâm Devletlerinde Resmî Posta ve İstihbarat Teşkilatı”, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- , (1938), “İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?”, **Bellekten**, Cilt II, Sayı 5/6, Ankara, s. 39-72.
- , (1978), “Ahmed Yesevî”, **MEB İA**, Cilt I, İstanbul, s. 210-215.
- , (1979), “Berîd”, **MEB İA**, Cilt II, İstanbul, s. 541-549.
- , (1999), **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, TTK Yayınevi, Ankara.

- _____, (2004), “İslâm Sufî Tarîkatlerine Türk-Moğol şamanlığının Tesiri”, **Marife**, Yıl IV, Sayı I, Konya, s. 267-275.
- _____, (2005), **Türkiye Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- _____, (2011), **Türk Edebiyatı Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- _____, (2013), **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KÖYMEN, M. Altay, (1993), **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I**, TTK Yayınları, Ankara.
- _____, (2011), **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, Cilt III, TTK Yayınları, Ankara.
- KUBAN, Doğan, (1968), “Anadolu Türk Şehirlerinin Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı VII, Ankara, s. 53-73.
- KUDAME B. CAFER, (2013), “Kitabü'l- Harâc”, Çev. Y. Ziya Yörükan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- _____, (2018), **Kitabü'l- Harâc**, Çev. R. Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali**, (2010), Haz. Komisyon, Ankara.
- KURAT, Akdes Nimet, (1948), “Kuteybe Bin Müslim'in Harizm ve Semerkand'ı Zaptı”, **A.Ü.D.T.C.F.D.**, Cilt VI, Sayı 5, Ankara, s. 385-430.
- _____, (2002), “Göktürk Kağanlığı”, **Türkler**, Cilt II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 49-78.
- KUREŞÎ, (1993), **el-Cevahirü'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye**, Cilt I, Thk. M. el-Hulv, Kahire
- KURT, Hasan, (1998), **Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci**, Fecr Yayınevi, Ankara.
- _____, (2010), “Tahir B. Hüseyin”, **DİA**, Cilt XXXIX, Ankara, s. 399-400.
- _____, (2010), “Tahirîler”, **DİA**, Cilt XXXIX, Ankara, 403-404.
- KUŞEYRÎ, (2017), **Kuşeyrî Risalesi**, Haz. S. Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul.
- KUTLU, Sönmez, (2006), “Mürchie”, **DİA**, Cilt XXXII, Ankara, s. 41-45.
- _____, (2011), **Türkler ve İslâm Tasavvuru**, İsam Yayınları, İstanbul.
- _____, (2016), **Alevîlik-Bektaşîlik Yazıları**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- _____, (2018), “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî”, **İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik**, Haz. S. Kutlu, Ankara, s. 25-66.
- LAPIDUS, Ira M., (2016), **İslâm Toplulukları Tarihi**, Cilt I, Çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul.
- LITVINSKY, B. A., (1996), “The Hephthalite Empire”, **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. III. Unesco Publishing, Ed. B. A. Litvinsky, Paris.

- LİGETİ, Lajos, (1986), **Bilimeyen İç Asya**, Çev. Sadettin Karatay, TDK Yayınları, Ankara.
- LİNDHOLM, Charles, (2004), **İslâmi Ortadoğu**, Çev. Balkı Şafak, İmge Yayınevi, Ankara.
- LOMBART, Maurice, (2002), **İslâmın Altın Çağı**, Çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul.
- LUTTWAK, Edward N. (2012), **Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi**, Çev. M. Efe Tuzcu, Epsilon Yayınevi, İstanbul.
- MADELUNG, Wilferd, (2018), "Horasan ve Mâverâünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", **İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik**, Haz. S. Kutlu, Ankara, s. 89-98.
- MAKSUDOV, Farhad, (2012), "Batı Türkistanda Karahanlı Kentlerinin Gelişimi Üzerine", **IRASSJ**, Vol. 3.
- MALİKOV, A. M., (2002), "Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Mâverâünnehir Türkleri", **Türkler**, Cilt II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- MANGALTEPE, İsmail, (2009), **Bizans Kaynaklarında Türkler**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul.
- MAU-TSAI, Liu, (2011), **Doğu Türkleri**, Çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul.
- MAVERDÎ, (2015), **el-Ahkâmü's Sultaniye**, Çev. A. Şafak, Bedir Yayınları, İstanbul.
- McGOVERN, W. M., (1939), **The Early Empires Of Central Asia**, The University of North Carolina Press, Newyork.
- MCNEİLL, William H., (2001), **Dünya Tarihi**, Çev. A. Şenel, İmge Yayınevi, İstanbul.
- MELİKOFF, Irene, (2015), **Uyur İdik Uyardılar**, Çev. T. Alptekin, Demos Yayınları, İstanbul.
- MENSCHİNG, Gustav, (2012), **Din Sosyolojisi**, Çev. M. Aydın, LiteraTürk Yayınları, Konya.
- MERÇİL, Erdoğan, (1985), "Simcuriler IV", **Belleten**, Sayı 195, Cilt XLIX, Ankara, s. 547-567.
- , (1989), **Gazneliler Devleti Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara.
- , (1991), "Amîd", **DİA**, Cilt III, Ankara, s. 55.
- , (1992), "Bânîcûriler", **DİA**, Cilt V, Ankara, s. 59.
- , (2006), "Muhtacoglları", **DİA**, Cilt XXXI, Ankara, s. 50-51.
- , (2007), **Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri**, TTK Yayınları, Ankara.
- MERVEZÎ, (1942), **Tabâi'ü'l-Hayavân**, Neşr. V. Minorsky, The Royal Asiatic Society, Londra.
- MESUDÎ, (2014), **Muruc ez-Zeheb**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.

- , (2018), **Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf**, Çev. R. Şeşen, Bilgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- MEZ, Adam, (2014), **Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti**, Çev. S. Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul.
- MIQUEL, Andre, (2003), **İslâm Medeniyeti**, Cilt I-II, Haz. A. Fidan, Birleşik Dağıtım Kitabevi, İstanbul.
- MIZRAK, E. Çağrı, (2014), “Yüeh-chih’lerin Kökenleri ve Göç Süreçleri”, **TOD**, Sayı, XIX, s. 371-404.
- , (2014), **M. Ö. VII. Yüzyıldan M. S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistandaki Bozkır Kavimleri**, Doktora Tezi, İstanbul
- MİNORSKY, V., (1988), “Turan”, **MEB İA**, Cilt XII/II, İstanbul, s. 107-113.
- MÎRHÂND, (2015), **Ravzatu’s-Safâ** (Tabaka-i Selçukiye), Çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara.
- MÎRHÂND, (2019), **Tarih-i Ravzatü’s-Safâ**, Cilt I, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, TTK Yayınları.
- MİSKEVEYH, (2016), **Tecâribü’l-Ümem**, Çev. K. Burslan, TTK Yayınları, Ankara.
- MU’İNÜ’L-FUKARÂ, (1370), **Târîh-i Mollâzâde der Zikr-i Mezârât-ı Buhârâ**, Neşr. A. G. Me’anî, Tahran
- MUKADDESÎ, (2015), **Ahsenü’t-Tekasim**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- “Mücmelü’t-Tevarih ve’l-Kısas”, (1898), Neşr. V. V. Barthold, **Turkestan I**, Bilimler Akademisi Yayını, Petersburg.
- NARAİN, A. K., (2002), “Kuşan Devleti”, **Türkler**, Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 821-826.
- NERŞAHÎ, (2013), **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara.
- NECEF, Ekber N., (2005), **Karahanlılar**, Selenge Yayınları, İstanbul.
- NEMETH, Gyula, (2002), “Türklüğün Eski Çağı”, **Türkler**, Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 378-387.
- NİZÂMÎ ARUZÎ, (1900), **Çehâr Makâle**, İng. Çev. E. G. Browne, Londra.
- NİZÂMÜ’L-MÜLK, (2009), **Siyasetname**, Çev. M. Taha Ayar, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- , (2016), **Siyaset-nâme**, Haz. M. Altay Köymen, TTK Yayınları, Ankara.
- NORWICH, John Julius, (2013), **Bizans**, Cilt I, Çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- OCAK, Ahmet Yaşar, (2017), **Alevî-Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- , (2017), **Kalenderîler**, Timaş Yayınları, İstanbul.
- , (2018), **Türk Sufiliğine Bakışlar**, İletişim Yayınları, İstanbul.

- , (2018), **Türkler, Türkiye ve İslâm**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- OKLADNİKOV, A. P., (2014), “Tarihin Şafağında İç Asya”, Çev. Alaeddin Şenel, **Erken İç Asya Tarihi**, Der. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 95
- ONAT, A., ORSOY, S., ERCİLASUN, K., (2004), **Han Hanedanlığı Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara.
- ONAT, Ayşe, (2012), **Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri**, TTK Yayınları, Ankara.
- ORTAYLI, İlber, (2008), **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, Ankara.
- OSTROGORSKY, Georg, (1995), **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara.
- OTKAN, Pulat, (2018), **Hunlar**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- ÖGEL, Bahaeddin, (1981), **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Cilt I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- , (1981), **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Cilt II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- , (1991), **Türk Kültür Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara.
- , (1991), **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt VIII, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- , (2001), **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, TDAV Yayınları, İstanbul.
- , (2014), **Türk Mitolojisi**, Cilt II, TTK Yayınları, Ankara.
- , (2016), **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- ÖĞÜT, Salim, (1994), “Ebû Yûsuf”, **DİA**, Cilt X, İstanbul, s. 260-265.
- ÖNGÜL, Ali, (1992), “Burhan Ailesi”, **DİA**, Cilt VI, Ankara, s. 430-432.
- ÖNKAL, Ahmet, (2002), “Kays Âylân”, **DİA**, Cilt XXV, Ankara, s. 91;
- ÖZ, Mustafa, (2000), “İmâmîyye”, **DİA**, Cilt XXII, Ankara, s. 207-209.
- , (2002), “Keysâniyye”, **DİA**, Cilt XXV, Ankara, s. 362-364.
- , (2010), “Şîa”, **DİA**, Cilt XXXIX, Ankara, s. 111-114.
- ÖZ, Mustafa, eş-ŞEK’A, M. Muhammed, (2001), “İsmâiliyye”, **DİA**, Cilt XXIII, Ankara, s. 128-133.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, (2001), “Karahanlılar”, **DİA**, Cilt XVI, Ankara, s.404-412.
- , (2002), “Türklerin İslâmiyeti Kabulü”, **Türkler**, Cilt IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 239-262.
- ÖZCAN, Abdülkadir, (1995), “Türklerde Gazâ Geleneği”, **Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı**, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul.
- ÖZCAN, Hanifi, (2018), “Maturidiliğin Oluşumu ve Türkler Arasında Yayılışı”, **İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik**, Haz. S. Kutlu, Otto Yayınları, Ankara.

- ÖZEN, Şükrü, (2003), “Mâturîdî”, **DİA**, Cilt XXVIII, Ankara, s. 146-151.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G., (1997), “Mâverâünnehir”, **DİA**, Cilt XVI, Ankara, s. 177-180.
- , (2013), **Selçuklular**, Cilt I, İSAM Yayınları, İstanbul.
- PAUL, Jürgen, (2002), “Karahanlılar”, **Türkler**, Cilt IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 460-468.
- PEACOCK, A. C. S., (2016), **Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu**, Çev. Zeynep Rona, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- POLAT, Salahattin, (2002), “Ahmed b. Muhammed Kelabazî”, **DİA**, Cilt XXV, Ankara, s. 191.
- PRİTSAK, Omelyan, (1977), “Kara-Hanlılar”, **MEB İA**, Cilt VI, İstanbul, s. 251-273.
- PURİ, B. N., (1994), “The Kushans”, **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. II., Ed. J. Harmatta, Unesco Publishing, Paris.
- RASONYI, L., (1988), **Tarihte Türklük**, TKAE Yayınları, Ankara.
- RAVENDÎ, (1999), **Rahat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr**, Cilt I, Çev. Ahmed Ateş, TTK Yayınları, Ankara.
- REŞİDÜ’D-DÎN FAZLULLAH, (2010), **Cami’ü’t Tevarih Selçuklu Devleti**, Çev. E. Göksu, H. Güneş, İstanbul
- ROUX, Jean Paul, (1994), **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, Çev. A. Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul.
- , (2001), **Orta Asya**, Çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- RUNCIMAN, Hon.S., (1943), “Orta Çağların Başlarında Avrupa Türkler”, **Belleten**, Cilt VII, Sayı XXV, Ankara, s. 45-57.
- SALMAN Hüseyin, (1981), “VII. ve X. Yüzyıllar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti”, **TDAD**, Cilt XV, İstanbul, s. 169-205.
- , (1994), “Tong Yabgu Devrinde (618-630) Batı Türk Kağanlığı”, **XII. Türk Tarih Kongresi**, Cilt II, TTK Yayınları, Ankara.
- , (1998), **Türgişler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- , (2012), “Toharistan”, **DİA**, Cilt XLI, Ankara, s. 214-215.
- SARIÇAM, İbrahim, (2015), **Emevî-Hâşimî İlişkileri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- SARIÇAM, İbrahim, ERŞAHİN, Seyfettin, (2015), **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- SARIKAYA, M. Saffet, (2003), **Anadolu Alevîliğinin Tarihi Arka Planı**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- SARITAŞ, Eyüp, (1996), **Çin Kaynaklarına Göre Türğişler Boyu ve Hakimiyeti**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

- SAZAK, Gözde, (2013), “Varahşâ Sarayı Duvar Resimleri”, **Tarih Dergisi**, Sayı 57, İstanbul, s. 1-23.
- SCHAEDER, H. H., (1966), “Semerkand”, **MEB İA**, Cilt X, İstanbul, s. 468-471.
- SCHMİDT, P. W., (1966), “Tukue’lerin Dini”, **TDED**, Cilt XIV, İstanbul, s. 63-80.
- SEM’ÂNÎ, (1898), “Kitabü’l-Ensâb”, Neşr. V. V. Barthold, **Turkestan I**, Bilimler Akademisi Yayını, Petersburg.
- , (1980), **el-Ensâb**, Cilt IV, VII, VIII, X, XI, Ed. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Kahire.
- SEVİM, Ali, MERÇİL, Erdoğan, (2014), **Selçuklu Devletleri Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara.
- SİBT İBNU’L CEVZÎ, (2011), **Mir’âtü’z-Zamân Fî Târîhi’l-Âyân**, Çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara.
- SİNOR, Denis, (2008), “The Concept of Inner Asia”, **The Cambridge History of Early Inner Asia**, Ed. Denis Sinor, Cambridge University Press, Cambridge, s. 1-18.
- , (2008), “The Establishment and Dissolution of the Turk Empire”, **The Cambridge History of Early Inner Asia**, Ed. Denis Sinor, Cambridge University Press, Cambridge, s. 285-316.
- , (2014), “[Kök] Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı”, **Erken İç Asya Tarihi**, Çev. Talat Tekin, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 383-424.
- , (2014), “İç Asya Kavramı”, **Erken İç Asya Tarihi**, Çev. Ruşen Sezer, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 11-32.
- SKAFF, J. Karam, (2002), “VI-VIII. Asırlarda Türkistan Vahalarında Batı Türk Hakimiyeti”, **Türkler**, Cilt II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 97-106.
- STRABO, (1856), **Geography**, Vol. II, İng. Çev. H. C. Hamilton, W. Falconer, Londra.
- STRANGE, G. Le, (1905), **Lands of the Eastern Caliphate**, Cambridge
- , (2015) **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, Çev. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- SÜMER, Faruk, (1999), **Oğuzlar**, TDAV Yayınları, İstanbul.
- , (2014), **Eski Türklerde Şehircilik**, TTK Yayınları, Ankara.
- SYKES, P. M., (1915), **A History of Persia**, Vol. I, Macmillan Company, London.
- ŞAN, Erman, (2016), **Abbâsî Devleti Döneminde Avrasya’yla Gerçekleştirilen Köle Ticareti**, Doktora Tezi, İstanbul.
- ŞEKER, Fatih M., (2012), **İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru**, TDAV Yayınları, Ankara.
- , (2015), **Türk Zihniyet Dünyası ve Hayat Felsefesi**, Dergah Yayınları, İstanbul.
- ŞEŞEN, Ramazan, (1992), “Buhara”, **DİA**, Cilt VI, Ankara, s. 363-367.

- _____, (2001), **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, TTK Yayınları, Ankara.
- TAAFFE, Robert N., (2008), "The Geographic Setting", **The Cambridge History of Early Inner Asia**, Ed. Denis Sinor, Cambridge, s. 19-40.
- _____, (2014), "Coğrafi Ortam", **Erken İç Asya Tarihi**, Çev. Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 33-60.
- TABERÎ, (1985), **The History of Tabarî**, Vol. XXVII, İng. Çev. John Alden Williams, State University of Newyork Press, Newyork
- _____, (1985), **The History of Tabarî**, Vol. XXXVIII, İng. Çev. Franz Rosenthal, State University of Newyork Press, Newyork
- _____, (1987), **The History of Tabarî**, Vol. XVIII, İng. Çev. Michael G. Morony, State University of Newyork Press, Newyork.
- _____, (1989), **The History of Tabarî**, Vol. XIII, İng. Çev. Gautier H. A. Juynboll, State University of Newyork Press, Newyork.
- _____, (1989), **The History of Tabarî**, Vol. XXIV, İng. Çev. David Stephan Powers, State University of Newyork Press, Newyork.
- _____, (1989), **The History of Tabarî**, Vol. XXV, İng. Çev. Khalid Yahya Blankinship, State University of Newyork Press, Newyork.
- _____, (1989), **The History of Tabarî**, Vol. XXX, İng. Çev. C. E. Bosworth, State University of Newyork Press, Newyork.
- _____, (1990), **The History of Tabarî**, Vol. XV, İng. Çev. R. Stephen Humphreys, State University of Newyork Press, Newyork.
- _____, (1990), **The History of Tabarî**, Vol. XXIII, İng. Çev. Martin Hinds, State University of Newyork Press, Newyork.
- _____, (1990), **The History of Tabarî**, Vol. XXIX, İng. Çev. H. Kennedy, State University of Newyork Press, Newyork.
- _____, (1990), **The History of Tabarî**, Vol. XXVIII, İng. Çev. Hugh Kennedy, State University of Newyork Press, Newyork.
- _____, (1991), **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, Cilt III, Çev. Z. Kadiri Ugan, Ahmet Temir, MEB Yayınları, İstanbul.
- _____, (1993), **The History of Tabarî**, Vol. X, İng. Çev. Fred M. Donner, State University of Newyork Press, Newyork.
- _____, (1994), **The History of Tabarî**, Vol. XIV, İng. Çev. G. Rex Smith, State University of Newyork Press, Newyork.
- _____, (1999), **The History of Tabarî**, Vol. V, İng. Çev. C. E. Bosworth, State University of Newyork Press, Newyork.
- Tahrir Heyeti, (1979), "Vezir", **MEB İA**, Cilt XIII, İstanbul, s. 309-314.
- TANİLLİ, Server, (2002), **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası**, Cilt I, Adam Yayınları, İstanbul.
- TANYU, Hikmet, (1998), **Türklerin Dini Tarihçesi**, Burak Yayınevi, İstanbul.

- TARN, W. W., (1951), **The Greeks in Bactria&India**, Cambridge at the University Press, Cambridge.
- TAŞAĞIL, Ahmet, (2001), “Karahitaylar”, **DİA**, Cilt XXIV, İstanbul, s. 415-416.
- , (2008), “İpek Yolunun Tarihi Temelleri”, **Dünden Bugüne İpek Yolu**, Ed. E. Kefeli, A. Taşagıl, N. Sarıahmetoğlu, Ö. D. Yılmaz, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 171-178.
- , (2012), **Gök-Türkler I-II-III**, TTK Yayınları, Ankara.
- , (2013), **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, TTK Yayınları, Ankara.
- , (2014), “Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt XXIV, İstanbul, s. 75-99.
- , (2014), **Kök Tengri'nin Çocukları**, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul.
- TEKİN, Talat, (2014), **Orhon Yazıtları**, TDK Yayınları, Ankara.
- TEZCAN, Mehmet, (2012), “Yabgu Ünvanı ve Kullanımı”, Sayı 48, **A.Ü.T.A.E.D.** Erzurum, s. 305-342.
- TOGAN, A. Z. Velidi, (1947), **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, Cilt I, Arkadaş, İ. Horoz ve Güven Basımevleri, İstanbul.
- , (1964), “The Earliest Translation of the Qur'an into Turkish”, **İTED**, Cilt IV, İstanbul, s. 1-19.
- , (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- TOGAN, İ., KARA, G., BAYSAL, C., (2006), **Eski T'ang Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara.
- TOGAN, Nazmiye, (1964), “Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Huen-çang'ın bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları”, **İTED**, Cilt IV, İstanbul, s. 21-64.
- TOYNBEE, Arnold, (1978), **Tarih Bilinci**, Çev. Murat Belge, Bateş Yayınları, İstanbul.
- TRYJARSKI, Edward, (2012), **Türkler ve Ölüm**, Çev. H. Er, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- TURAN, Namık Sinan, (2017), **Hilafet**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- TURAN, Osman, (1979), “İkta”, **MEB İA**, Cilt V/II, İstanbul, s. 949-959.
- , (2000), **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi**, Cilt I-II, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- , (2014), **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- UHLİG, Helmut, (2000), **İpek Yolu**, Çev. Alev Kırım, Okyanus Yayınları, İstanbul.
- ULUDAĞ, Süleyman, (2017), **İslâm'da İnanç Konuları ve İtikadî Mezhepler**, Dergah Yayınları, İstanbul.

- ULUDAĞ, Süleyman, TANMAN, M. Baha, (1997), “Hankah”, **DİA**, Cilt, XVI, Ankara, s. 43-46.
- USTA, Aydın, (2010), “Taklid”, **DİA**, Cilt XXXIX, Ankara, s. 465-466.
- , (2012), “Üsrûşene”, **DİA**, Cilt XLII, Ankara, s. 391-392.
- , (2013), **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- , (2016), “Türklerin İslamlaşması Üzerine Bir Tetkik”, **Asos Journal**, Elazığ, s. 13-29.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, (1988), **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal**, TTK Yayınları Ankara.
- , (2011), **Osmanlı Tarihi**, Cilt I, TTK Yayınları, Ankara.
- UZUNPOSTALCI, Mustafa, (1994), “Ebu Hanife”, **DİA**, Cilt X, Ankara, s. 131-138.
- ÜÇOK, Bahriye, (1968), **İslâm Tarihi Emeviler-Abbasiler**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, (2014), **Türk Tefekkürü Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- VASARY, Istvan, (2007), **Eski İç Asya'nın Tarihi**, Çev. İsmail Doğan, Ötüken Neşriyat, İstanbul
- VLOTEN, Gerlof Van, (1986), **Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti**, Çev. Mehmet S. Hatiboğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- VURAL, Feyzan Göher, (2016), **İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültür ve Müzik**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- WALTER, M. N., (2006), **Sogdians and Buddhism**, Sino-Platonic Papers 174, Philedelpia.
- WATT, W. Montgomery, (2001), **İslamda Siyasal Düşüncenin Oluşumu**, Çev. U. Murat Kılavuz, Birey Yayıncılık, İstanbul,
- , (2016), **Hz. Muhammed Mekke'de**, Çev. S. Kalkan, Kuramer Yayınları, İstanbul.
- WELLHAUSEN, Julius, (1963), **Arap Devleti ve Sukutu**, Çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- YA'KUBÎ, (2002), **Kitabu'l-Buldan**, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Yayınları, İstanbul.
- YAZICI, İshak, (2009), “Ebü'l-Leys el-Semerkindî”, **DİA**, Cilt XXXVI, Ankara, s. 473-475.
- YEDİYILDIZ, Bahaaddin, (1986), “Vakıf”, **MEB İA**, Cilt XIII, İstanbul, s. 479-486.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, (1988), “Haydar b. Kavus Afşin”, **DİA**, Cilt I, Ankara, s. 441-442.
- , (1991), “Arap”, **DİA**, Cilt III, Ankara, s. 272-276.
- , (2015), **İslâmiyet ve Türkler**, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- YORULMAZ, Osman, (2012), **Kanlı Türkleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, (2016), **Türklerin Müslüman Olmadan Evvel Benimsediği Dinler ve Şamanizmin Bu Dinler Üzerinde Görülen Tesirleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

—————, (2017), **Şamanizm**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

YU, Taishan, (1998), **A Study of Saka History**, University of Pennsylvania, Philadelphia.

YUSUF HAS HACİB, (1998), **Kutadgu Bilig**, Çev. R. Rahmeti Arat, TTK Yayınları, Ankara.

ZEYDAN, Corci, (2013), **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, Cilt I, Çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul.

ÖZGEÇMİŞ

Sinan Şahin 1982 yılında Nevşehir’de doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini aynı şehirde tamamladı. 1999 yılında Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitimi Fakültesi’nde lisans eğitimine başladı. 2003 yılında mezun olduktan sonra çeşitli sektörlerde serbest çalıştı. Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde göreve başladığı 2010 yılında bu yana çeşitli okullarda Sosyal Bilgiler Öğretmeni olarak görev yaptı. Halen Yalova’da öğretmenlik yapmaktadır. 2014 yılında başladığı yüksek lisans eğitimine Yrd. Doç. Dr. Alpaslan Aşık’ın danışmanlığında başladığı “*VII. ve XII. Yüzyıllar Arası Mâverâünnehir Tarihi*” adlı tezele devam etti. 2017 yılında bu tezi Prof. Dr. Aydın Usta danışmanlığında “*VIII. - XII. Yüzyıllar Arasında Mâverâünnehir’de Kurulan Devletlerin Sosyal ve İdarî Yapısı*” adıyla düzenlenen çalışmasını sürdürdü. Orta derecede İngilizce bilmektedir.